BIBLIOTHECA « EPHEMERIDES LITURGICAE »
SECTIO HISTORICA
30

LE CEREMONIAL APOSTOLIQUE
avant
INNOCENT VIII

Texte du manuscrit Urbinate Latin 469
de la Bibliothèque Vaticane
établi par Dom Filippo Tamburini

INTRODUCTION PAR
Mgr JOAQUIM NABUCO
Protonotaire Apostolique

EDIZIONI LITURGICHE
ROMA - VIA POMPEO MAGNO, 21

BIBLIOTHECA « EPHEMERIDES LITURGICAE »
SECTIO HISTORICA
30

LE CEREMONIAL APOSTOLIQUE
avant
INNOCENT VIII

Texte du manuscrit Urbinate Latin 469
de la Bibliothèque Vaticane
établi par Dom Filippo Tamburini

INTRODUCTION PAR
Mgr JOAQUIM NABUCO
Protonotaire Apostolique

Bartholomaeus C. J. Krzych
ex libris

EDIZIONI LITURGICHE

ROMA - VIA POMPEO MAGNO, 21

TABLE DES MATIERES

Abréviations 6*
AVANT-PROPOS 7*
INTRODUCTION 9*
I. Principales périodes de la liturgie papale 11*
II. Jacques Stéfaneschi et l'exil de la Curie à Avignon (1305-1378) 13*
III. Nicolas V et la fin de la liturgie pastorale (1447-1455) 15*
IV. Le « Liber Caeremoniarum » de Nicolas V 18*
1. Le manuscrit perdu de Guillaume Sirlet 18*
2. L'Urbinate 496 . . . . . 20*
3. Caractéristiques de la liturgie papale selon notre texte 21*
V. La liturgie papale après Nicolas V 22*
1. Agostino Patrizi dei Piccolomini 22*
2. Jean Burckard de Strasbourg 26*
3. Le Cérémonial Patrizi-Burckard 28*
4. Paris de Grassi 33*
VI. Le Cérémonial de Léon X 34*
VII. Quelques liturgistes modernes et leurs projets de corpus de la liturgie papale 38*
APPENDICE I Notes brèves sur la liturgie papale 44*
APPENDICE II L'Idée du secret 51*
Mode d'édition 54*
Table de Concordance 58*
Table des Titres de l'Urbinate 5
Le Texte de l'Urbinate Latin 469 9
I. Table des Titres de notre Édition 211
II. Initia des Oraisons et des Formules 216
III. Tableau Chronologique 225
IV. Index des noms de lieux et de personnes et des matières principales 226

ABREVIATIONS

Enc. catt.	- *Enciclopedia cattolica*, 12 v., Cité du Vatican 1948-1954.
Ephem. lit.	- *Ephemerides liturgicae*, Rome 1887 ss.
Mél. d'arch. et d'hist.	- *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole française de Rome*, Paris et Rome, 1881 ss.
Patrol. Lat.	- *Patrologia latina*, éd. J. P. MIGNE, 221 v., Paris 1844-64.
G. MORONI, *Dizionario*	- G. MORONI, *Dizionario d'erudizione storico-ecclesiastica*, 103 v., Venezia, 1840-61 et 6 v. d'index, 1878.
Rer. ital. scr.	- L. A. MURATORI, *Rerum italicarum scriptores*, 28 v. *Milan* 1723-51; 2e éd. par. G. CARDUCCI, et autres, en cours de publication, Città di Castello et Bologne 1900 ss.
Rev. des sc. rel.	- *Revue des sciences religieuses*, de l'Université de Strasbourg, Paris 1921 ss.

AVANT-PROPOS

Il y a quelques années, Mgr. Carinci alors Secrétaire de la Sacrée Congrégation des Rites, nous demanda, d'une manière plutôt officieuse qu'officielle, de préparer une édition mise à jour du vénérable Cérémonial des Evêques, vieux de presque quatre siècles. Nous commençâmes aussitôt notre étude, mais il ne fallut pas aller très loin pour s'apercevoir que la source du Cérémonial des Evêques n'était autre que le Cérémonial Apostolique lui-même, autrement dit, le premier n'est qu'une adaptation aux cathédrales du Cérémonial de la Cour Papale. Il fallait donc commencer par l'étude de ce dernier pour arriver à connaître le premier. Il fallait remonter l'escalier jusqu'en haut. Plusieurs personnes nous aidèrent dans nos travaux de leurs lumières et de leurs connaissances, mais parmi ceux avec lesquels nous pûmes nous entretenir, nul n'exerça une influence aussi grande que celui qui était alors *Sostituto* à la Secrétairerie d'Etat, Mgr. Montini. Nous eûmes deux entretiens assez longs. L'**aggiornamento** de toute la liturgie, sans exclure les fonctions pontificales, l'intéressait vivement. Une phrase parmi d'autres fut marquante: « Il faut donner aux évêques les honneurs qui leur sont dus, mais sans oublier que le personnage principal du drame liturgique est Notre-Seigneur lui-même » — fait trop souvent perdu de vue. Et quand tout de suite après les grandes missions, le nouvel archevêque de Milan publiait sa lettre pastorale sur la liturgie, instrument essentiel pour faire revivre le Christ dans le monde, ceux qui avaient pu toucher du doigt l'amour du Souverain Pontife pour la liturgie ne furent nullement surpris.

INTRODUCTION

Depuis plusieurs années une question nous poursuit: comment expliquer la liturgie papale d'aujourd'hui, surtout la messe papale, qui ne peut être célébrée que trois fois par an, sauf les occasions extraordinaires comme le couronnement du nouveau pape ou les canonisations? Pourquoi le Souverain Pontife est-il obligé de consacrer les nouveaux évêques avec des con-consécrateurs et dans une messe lue? Et toute la pompe de la messe pontificale de nos jours est-elle due au travail des siècles ou à l'intervention d'un ou deux hommes? L'étude du Cérémonial publié sous Léon X, en 1516[1], ne nous donna presque aucune solution.

Il n'y avait qu'un moyen d'aboutir, c'était d'étudier la liturgie papale, plus ancienne et plus pure, *antiquior et purior*, comme disait Gattico[2], des XIVe et XVe siècles, et, après cela, d'essayer de préciser les différences entre celle d'alors et celle d'aujourd'hui, ou du Cérémonial de 1516, encore officiel. Mais la distance même entre le commencement du XIVe siècle et le Cérémonial de 1516 était trop grande. Subitement une réflexion du cardinal Sirlet nous ouvrit les yeux.

Le cardinal Guillaume Sirlet, qui sans jamais y être allé en personne, travailla plus que nul autre, disait Seripando, pour la réussite du Concile de Trente, n'acceptait pas, ou, si l'on préfère, ne se réconciliait guère avec les trois messes papales annuelles, ni avec les trois ou quatre que les évêques de son temps célébraient dans leur cathédrale, ni non plus avec la Messe du pape de son temps, qui était celle du Cérémonial de Léon X. Consulté sur les cérémonies pontificales, il répondit en citant le *Liber caeremoniarum* du temps de Nicolas V, avec son maître de cérémonies, Pierre *Burgensis;* il écrivait de Rome, le 10 décembre 1575: « me maraviglio come in tanto breve tempo s'abbi potuto fare tanta mutatione, dico da Papa Nicola V, il quale fu cento e venti anni in circa innanzi di noi »[3]. Suivant l'intuition de ce guide très sûr, nous nous sommes alors concentrés sur le temps de Nicolas V, dont nous voulons aujourd'hui présenter le cérémonial à nos lecteurs.

[1] *Rituum ecclesiasticorum sive Sacrarum caeremoniarum S.S. Romanae Ecclesie libri tres non ante impressi*, Venise 1516. Voir note 83.

[2] G. B. Gattico, *Acta selecta caeremonialia sanctae Romanae Ecclesiae*, Rome 1753, p. 2.

[3] A. Sala, *Documenti circa la vita e le gesta di San Carlo Borromeo*, 2, Milan 1857, p. 117.

Quant aux changements survenus ensuite, pas plus que Sirlet, nous n'aurions pu imaginer qu'un ou deux hommes eussent été capables d'introduire tant d'innovations dans la liturgie papale et d'une façon si rapide; ces hommes existent cependant, ils s'appellaient Augustin Patrizi et Jean Burckard. Innocent VIII les laissa faire, et ses successeurs ne sont plus intervenus.

Deux grands liturgistes encore, après le cardinal Sirlet, se sont aperçu de la transformation: Giorgi et Gattico. Tout au long de son ouvrage sur la liturgie papale, Giorgi de même que Gattico, ne cesse de rechercher des manuscrits « plus purs et plus anciens », pour faire voir la grande différence entre l'ancienne pratique et celle de son temps [4]. Tous les accroissements ne sont-pas de Patrizi ou de Burckard, quelques-uns sont d'une époque postérieure. La dernière des additions, celle qui fit porter la tiare au Pape pour l'entrée solennelle, n'est mentionnée que dans l'*Ordo* d'Urbain VIII (1623-1644) pour la Messe pontificale [5].

Le *Liber caeremoniarum* du temps de Nicolas V est donc en quelque sorte la dernière édition du cérémonial officiel de la Curie avant les grands changements apportés sous Innocent VIII. Notre travail était dès lors délimité: il ne nous restait qu'à retrouver, puis à éditer, avec une introduction, le texte que le cardinal Sirlet avait en si grande estime. Ce texte doit servir de base à une étude plus poussée. Il faudra qu'un autre continue le travail commencé en nous donnant tous les matériaux critiques et l'histoire complète de la genèse et des développements successifs de la liturgie du Pontife Romain [6].

Certes il faut publier les manuscrits liturgiques, mais il faut aussi les faire vivre. C'est ce que Cuthbert Atchley a fait dans sa belle édition de *l'Ordo romanus I* [7]. C'est ce que notre introduction essaye de faire pour le Cérémonial avant Innocent VIII.

[4] Parlant du Cérémonial de Léon X, Giorgi nous dit: « *Hic autem procedendi ritus, et ministrorum frequentia, et apparatu, multo splendidior est illo, quem ex vestustioribus Romanis Ordinibus attulimus, ut tu ipse lector facile intelliges. Huiusmodi autem procedendi ad Missam solemnem per Romanum Pontificem ordo quique Christi saeculo XV extremo obtinebat, exinde ita servatus est, ut fere in omnibus hactenus et nostra quoque aetate usurpetur* », dans *De liturgia romani pontificis in solemni celebratione missarum*, II, Rome 1743, p. 32; cfr G. B. Gattico, *O.c.*, p. 1-3.

[5] D. Giorgi, *De Liturgia*, III, Rome 1744, pp. 590-602.

[6] Ce programme supposerait la publication de tous les Cérémoniaux qui vont de Stefaneschi à Burckard.

[7] « *Ordo romanus primus* », *with Introduction and Notes by* E.G.C.F. Atchley (The library of Liturgiology, 6), Londres 1905.

I. PRINCIPALES PERIODES DE LA LITURGIE PAPALE

Pour donner sa juste place au *Liber caeremoniarum* du temps de Nicolas V, il nous faut tenir compte des divers stades parcourus par la liturgie apostolique. Nous pouvons les distinguer de la manière suivante.

1. Le haut moyen âge, c'est-à-dire toute la période des *Ordines romani*, depuis le très bel *Ordo romanus* I, du temps d'Etienne III (768-772), jusqu'à la fin du Xe siècle ou un peu plus tard, vaste champ défriché de façon définitive par Mgr Andrieu [8].

2. La restauration et l'unification liturgique opérées par Grégoire VII, pape de 1073 à 1085 [9].

3. Période des absences des pontifes romains, depuis la mort de Grégoire VII (1085) jusqu'à l'avènement d'Innocent III (1198). Les Papes allaient de ville en ville, ce qui ne favorisait pas la liturgie.

4. Réforme du cérémonial par Innocent III (1198-1216), lui-même ancien maître des cérémonies et qui en connaissait les secrets [10].

5. La liturgie papale avant le départ de la curie pour Avignon, c'est-à-dire vers la fin du XIIIe siècle, bien représentée par le missel de la chapelle papale, dont Mgr Andrieu nous parle avec tant d'autorité, missel « qui n'avait jamais quitté le sol italien (et) doit être considéré comme un très pur témoin de la liturgie papale, telle qu'on l'observait au Latran avant le départ de la Curie » [11].

[8] « Le Xe siècle marque une coupure dans l'histoire de la liturgie romaine. Dans le désarroi de longues années de troubles, l'ancienne tradition s'était perdue. Pour ranimer la vie de ses basiliques, Rome dut accueillir la liturgie mélangée que lui apportaient les réformateurs venus du Nord... Les directoires, les coutumiers — ils se multiplieront au XIIe siècle — sont d'une autre inspiration que les antiques *Ordines romani* du haut Moyen-Age ». M. Andrieu, *Les « Ordines romani » du haut moyen âge*, I, *Les manuscrits*, (*Spicilegium sacrum lovaniense*, 11) Louvain 1931, p. VII.

[9] A. Fliche, *La réforme grégorienne*, II, (*Spicilegium sacrum lovaniense*, 9), Louvain 1925, p. 350-52 (Espagne); 355 (Bohême).

[10] Innocentius III, *De Sacro altaris mysterio*, dans *Patrol. lat.*, 217, col. 773 ss. 916; cfr H. A. P. Schmidt, *Introductio in Liturgiam occidentalem*, Rome 1960, p. 366.

[11] M. Andrieu, *Le missel de la Chapelle papale à la fin du XIIIe siècle*, dans *Miscellanea Francesco Ehrle*, v. 2, (Studi e testi, 38), Rome 1924, p. 361. Du même; *Note sur un exemplaire de l'Ordinaire papal transcrit en 1365 pour le cardinal Albornoz*, dans *Rev. des sc. rel.*, 5 (1925), p. 275; *L'Ordinaire*

6. Avignon et exil de la Curie (1305-1378), époque caractérisée par le Cérémonial du cardinal Stefaneschi, ou *Ordo romanus XIV* de Mabillon [12].

7. La liturgie papale, après le retour de la Cour à Rome; pendant le schisme d'Occident (1397-1429), et sous les pontificats de Martin V (1417-1431) et d'Eugène IV (1431-1447). On ne connait encore rien de saillant pour cette époque.

8. La liturgie papale au commencement de la Renaissance, célébrée encore dans l'ancienne basilique constantinienne du Vatican qui menaçait ruine. C'est la liturgie du temps de Nicolas V (1447-1455) et la fin de la liturgie pastorale [13].

9. La liturgie papale au temps des grands cérémoniaires Augustin Patrizi, Jean Burckard et Paris de Grassi (1469-1528), avec tous les changements introduits sous les pontificats des quatre papes Innocent VIII, Alexandre VI, Jules II et Léon X (1484-1521) [14].

de la chapelle papale et le cardinal Jacques Gaëtan Stefaneschi, dans *Ephem. lit.*, 49 (1935), pp. 230-260. C'est le manuscrit latin 4162A de la Bibliothèque nationale de Paris, (ancien *Colbertinus* 2257), transcrit en 1365 à *Urbania* (Castel Durante, dans les Marches). Une édition doit paraître dans le *Spicilegium Friburgense*, par le soins de S.J.P. Van Dijk O.F.M.

[12] J. G. Stefaneschi, *Ordo romanus XIV*, dans *Museum Italicum*, ed. J. Mabillon et M. Germain, II, Paris 1689, p. 241-443; F. Ehrle, *Historia Bibliothecae Romanorum Pontificum, cum Bonifatianae tum Avenionensis, enarrata ex antiquis earum indicibus*, I, Rome 1890; A. Pelzer, *Addenda et emendanda ad... tomum I*, Rome 1947; A. Maier, *Der letzte Katalog von Avignon (1594)*, *Rome* 1952, p. 40; *Der Katalog der päpstlichen Bibliothek in Avignon vom Jahr 1411*, dans *Archivum historiae pontificiae*, 1 (1963), p. 104-134.

[13] L. Beauduin, *La liturgia pontificia una volta e adesso*, dans *Rivista Liturgica*, 11 (1924), p. 173-176, nous a parlé de la formation d'une liturgie « palatine » pour le palais d'Avignon en substitution à la liturgie pastorale du pape à Rome. Il nous parle aussi de l'effort fait par Sixte V, avec la constitution apostolique *Egregia*, du 13 février 1586, pour recommencer la célébration des stations romaines. Voir G. Moroni, *Le Cappelle pontificie, cardinalizie e prelatizie*, Venise 1841, p. 28.

[14] Le cardinal Ehrle, s'appuyant sur la forme des livres des cérémonies papales, a divisé les textes existant en quatre groupes, à savoir: 1. Les *Ordines romani* (sec. VI-XI). 2. Le *liber politicus* de *Benedictus Presbyter;* le *Liber censuum;* le *Caeremoniale romanum de Grégoire X* (sec. XII-XIII). 3. Du XIVe siècle à la première moitié du XVe, avec les diverses rédactions du *Liber caeremoniarum Curiae*. 4. Les derniers temps avec les *Diaria*. F. Ehrle, *Zur Geschichte des päpstlichen Hofceremoniels im 14. Jahrhundert*, dans *Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters*, 5, Fribourg 1889 (et réimpression, Graz 1956), p. 565. La continuation annoncée n'a pas paru

10. Après eux, ou depuis la publication du Cérémonial romain par Christophe Marcello, archevêque de Corcyre, en 1516. C'est la liturgie suivie jusqu'à nos jours. Elle a été rendue seulement plus compliquée et plus pompeuse au cours des siècles.

Des cinq premières périodes et de la septième, nous ne dirons rien dans ce travail. Une étude plus précise de la période d'Avignon et des dernières nous est nécessaire pour situer celle de Nicolas V.

II. JACQUES STEFANESCHI ET L'EXIL DE LA CURIE À AVIGNON (1305-1378)

« Le début du XIVe siècle marque la fin, une fin brusque, d'une belle période de la liturgie romaine. La Curie, établie à Avignon, ne pouvait plus observer le cérémonial qui, depuis la fin du XIe siècle, s'était merveilleusement développé dans le cadre des basiliques, des chapelles palatines, des rues même et des carrefours de la cité apostolique. Mais on s'efforça de sauver tout ce qui pouvait l'être. Celui qui, aux bords du Rhône, travailla le plus efficacement à maintenir les traditions, fut un romain à qui nous devons l'*Ordo XIV* « de Mabillon », le cardinal Stefaneschi [15].

Jacques-Gaétan Stefaneschi est né à Rome l'an 1270. Il avait vingt-cinq ans quand son oncle, Boniface VIII, qui succédait à saint Célestin V, le fit cardinal diacre du titre di San Giorgio al Velabro (*ad velum aureum*).

Il est à l'honneur de Stefaneschi de remarquer — c'était l'habitude de changer de diaconie et de viser aux titres presbytéraux et épiscopaux — que le nouveau cardinal conservera toute sa vie la même diaconie. Il portait le nom de Gaétan, comme son oncle Boniface VIII (Benedetto Caetani). Il laissa des oeuvres littéraires autres que son cérémonial. Mentionnons l'*Opus metricum*, avec une vie en vers d'un saint qu'il avait eu le privilège de connaître personnellement, le pape Célestin V. Son *De centesimo seu jubileo anno liber* rappelle le jubilé de l'an 1300, auquel il avait as-

[15] M. Andrieu, *L'Ordinaire de la Chapelle papale*, p. 249. L. H. Labande, *Le cérémonial de Jacques Cajétan. Les données historiques qu'il renferme*, dans *Bibliothèque de l'Ecole des chartes*, 54 (1893), p. 45-74. B. Guillemain, *La cour pontificale d'Avignon (1309-1376), étude d'une société* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 201) Paris 1962, p. 48-53; *L'ordonnance liturgique;* p. 99; *Le culte;* cfr. p. 360-372, 486-496.

sisté à Rome [16]. Le cérémonial du cardinal Stefaneschi fut le principal *Ordo* en usage à Avignon. Il y parle des trois premiers papes qu'il connut aux bords du Rhône, de 1304 à 1328, Benoît XI, Clément V et Jean XXII. Ce grand cardinal romain mourut à Avigno le 23 juin 1343.

L'Ordo XIV est un des plus précieux documents liturgiques du XIVe siècle: écrit en connaissance de cause et scrupuleusement mis à jour, l'ouvrage dénote un vrai sens liturgique. On y trouve presque toutes les pratiques qui prendront place dans le cérémonial de la liturgie pontificale. Quelques-unes, comme l'intonation du *Gloria* face au peuple, ont malheureusement disparu. Une édition critique de *l'Ordo* du cardinal Stefaneschi est très nécessaire, et celui qui se mettra à l'oeuvre sera le bienvenu [17].

On se demandera si, entre le cérémonial d'Avignon du cardinal Stefaneschi, publié en 1689 par dom Mabillon comme *Ordo XIV*, et daté de 1311 par Mgr Andrieu, et le cérémonial Patrizi et Burckard de 1488, publié en 1516, il y en eut d'autres? La réponse est à priori affirmative. La machine très compliquée des rites de la Curie ne pouvait fonctionner sans des règles écrites. Après *l'Ordo XIV* nous soupçonnons donc l'existence d'une longue suite de *Libri caeremoniarum*. Les huit livres prêtés par Innocent VIII à Patrizi et à Burckard, dont il sera parlé plus loin, étaient apparemment des livres en usage soit à Avignon, soit à Rome après le séjour d'Avignon. Burckard nous dit qu'il y en avait de son temps une quantité « fabriqués » à Avignon: *antiquitus enim, prout libri nostri... qui fere omnes in Francie partibus sive Avenione fabricati sunt* [18]. Ils ont peut-être pour la plupart aujourd'hui disparu.

[16] J. G. Stefaneschi, *De centesimo seu iubileo anno liber*, notamment dans D. Quattrocchi, *L'anno santo del 1300... da un codice del sec. XIV del card. Stefaneschi*, Rome 1907, p. 13-31. A. Frugoni, *Il libro del giubileo del cardinale Stefaneschi*, Brescia 1950.

[17] M. Andrieu, *L'Ordinaire*, p. 260; cfr. A.-G. Martimort, *La messe pontificale, programme d'étude*, dans *Ephem. lit.*, 71 (1957), p. 460. G. Mollat: *Stefanesci, Giacomo*, dans *Enc. catt.*, XI, 1297-98.

[18] J. Burckard, *Liber notarum ab anno 1483 usque ad annum 1506*, ed. E. Celani, dans *Rer. Ital. scr.*, 32, I, 1-2, Città di Castello, Bologne 1906-1932, v. 1, p. 217; *Diarium sive rerum urbanarum commentarium*, ed. L. Thuasne, I, Paris 1883, p. 284. Un *Ordo* très intéressant de ce temps est conservé dans la bibliothèque de la ville d'Avignon; cfr. L.-H. Labande, *Les manuscrits de la Bibliothèque d'Avignon provenant de la librairie des papes du XIVe siècle*, dans *Bulletin historique et philologique*, Paris 1894, p. 152-155. Il a été étudié par M. Andrieu: *Le missel de la chapelle papale*, cité plus haut.

III. NICOLAS V ET LA FIN DE LA LITURGIE PASTORALE (1447-1455)

Après l'exil d'Avignon (1305-1378), le Grand Schisme d'Occident (1397-1429) ne servira ni la liturgie ni le cérémonial papal. Deux papes, Martin V (1417-1431) et Eugène IV (1431-1447) essaieront de faire quelque chose pour Rome et le culte divin, mais il nous faut arriver à Nicolas V (1447-1455) pour observer un véritable renouveau liturgique.

Thomas Parentucelli, cardinal de Bologne, soixante-dix jours après son entrée au Sacré Collège, est élu pape à l'unanimité au troisième scrutin, et prend le nom de Nicolas, peut-être en l'honneur de Nicolas de Tolentino, canonisé l'année précédente, ou, selon d'autres, à cause du bienheureux cardinal Nicolas Albergati (+ 1443), naguère son collaborateur, et qu'il avait en grande estime.

Il serait difficile d'exagérer la grandeur du pontificat de Nicolas V. Ses cardinaux l'entouraient en pleurs à son lit de mort, quand il rendit l'âme à cinquante-sept ans, après un règne hélas trop court. C'était un pape humaniste, et qui rédigeait lui-même sa correspondance. C'était aussi un bibliophile de grand style. La Bibliothèque Vaticane conserve encore un catalogue des livres de sa bibliothèque; elle contenait des manuscrits grecs et latins en nombre supérieur à toute autre collection de son époque. C'est à juste titre que Pastor, après d'autres, lui donne le glorieux titre de fondateur de la Vaticane [19]. Déjà le *Liber pontificalis* nous disait de Nicolas V: *creatus pontifex humanissime vixit. In comparandis omnis generis libris summam diligentiam per omnem vitam praestitit, quos adeo multos, nec hos vulgares, cumulavit, ut ad tredecim millia codicum numerati forent* [20].

Son rôle politique ne fut pas moins important. On était au temps des grands légats *a latere* qui partaient pour les plus graves missions. Le seul cardinal diacre Jean de Carvajal, noble espagnol au service du Saint-Siège, fut nommé vingt-deux fois légat [20a].

[19] L. v. Pastor, *Storia dei papi della fine del Medio Evo*, trad. A. Mercati, I, Rome 1910, p. 498 ss.

[20] *Liber pontificalis, texte, introduction et commentaire*, par L. Duchesne, 2, Paris 1892, p. 557-558. Les « 13.000 » volumes sont à diviser par dix environ (Pastor, *O.c.*, p. 502). Quel contraste, hélas, entre cette notice de Nicolas V et celle de son successeur Calixte III: *plus ipse solus quam omnes superiores pontifices in suos contulit: homo solitarius, libenter audiens se laudari, l.c.*, p. 559.

[20a] Voir L. Gómez Canedo, *Un español al servicio de la Santa Sede, Don Juan de Carvajal, cardenal de Sant'Angelo*. Madrid 1947.

un rituel accompagne les départs [21].

Le règne de Nicolas V est très important pour l'étude de la liturgie papale. La Cour est rentrée à Rome et le Grand Schisme est fini: on peut travailler en paix. Nicolas, à l'exemple de son prédécesseur Eugène IV, va habiter le Vatican, qu'il désire transformer et dont il veut faire le plus beau palais de Rome, résidence du pape avec tous ses cardinaux. Les grandes cérémonies papales se déroulent non seulement dans la Basilique, elle aussi très grande, de Constantin, devenue Saint-Pierre [22], mais aussi dans les églises des stations, ou encore dans l'oratoire de Saint-Nicolas, au Latran, en particulier le jour de la fête du saint [23].

C'était le commencement de la Renaissance, mais les « grands » cérémoniaires pontificaux, Patrizi, Burckard, etc., ne s'étaient pas encore montrés et n'avaient pas fait les nombreux changements qu'ils allaient apporter à la liturgie papale. Celle-ci était restée vraiment pastorale: Nicolas V célébrait fréquemment la messe solennelle avec une nombreuse assistance; la prédication par le pape lui-même, ou par un de ses cardinaux, était encore en usage. C'est cette liturgie apostolique, célébrée par l'évêque de Rome dans l'ancienne basilique de Saint-Pierre, avec le trône papal au fond de l'abside, que notre édition voudrait faire retrouver [24].

[21] Nous aurons à utiliser l'importante publication de F. WASNER, *Fifteenth century texts on the ceremonial of the « Legatus a latere »*, dans *Traditio*, 14 (1958), p. 295-338. *Addenda varia, ibid.*, 16 (1960), p. 405-16.

[22] Pour comprendre comment se faisaient les cérémonies dans l'ancienne basilique constantinienne, il faut connaître son plan. Nous avons celui de Tiberio Alfarano, de 1589, que Mgr Duchesne publia dans son édition du *Liber Pontificalis*, I, Paris 1886, planche, p. 192, et légende, p. 525-529; cfr M. CERRATI, *Documenti e ricerche per la storia dell'antica basilica vaticana*, I, *Tiberii Alpharani De basilicae Vaticanae antiquissima et nova structura* (Studi e Testi, 26) Rome 1914, pl. I e II).

[23] La cappella se tenait dans l'oratoire de Saint-Nicolas, bâti par Calixte II, peu après le concordat de Worms (1122), derrière l'abside du triclinium de Léon IV (*Liber pontificalis*, II, p. 323 et 325 note 22). *Hic (Calixtus II) a fundamento construxit in palatio Lateranensi capellam sancti Nicolai ad assiduum Romanorum pontificum usum.* (*Liber pontificalis*, II, p. 378-379). Aussi la fête de saint Nicolas était-elle célébrée avec un éclat particulier: *in mane ad missam dominus papa solitus est celebrare.* C'est dans cette vieille chapelle que s'était élaborée la liturgie papale du XIIIe siècle. C'est là aussi qu'Honorius III avait confirmé la règle de saint François (M. ANDRIEU, *Note sur un exemplaire*, p. 277-278). En 1570 Pie V la céda aux Pénitenciers. Condamnée sous Benoît XIII, ils durent malheureusement l'abandonner aux démolisseurs en 1743.

[24] Nous avons mis l'accent sur l'aspect pastoral de la liturgie papale non seulement parce que pendant quinze siècles elle fut pastorale, mais parce que c'est le critérium adopté par saint Pie X et par Pie XII, et maintenant par le second Concile du Vatican, pour les réformes liturgiques. Voir A. BUGNINI, *Pie XII et la liturgie*, dans *Ephem. lit.*, 72 (1958), p. 375-83: et P. BORELLA, *Due papi per la pastorale liturgica: Giovanni XXIII e Paolo VI*, dans *Rivista Liturgica*, 50 (1963), p. 12-20.

Nicolas V, en effet, aimait les grandes cérémonies avec toute leur pompe. Manetti, son biographe, nous dit que Nicolas V était *ecclesiasticarum caeremoniarum solertissimus observator* [25]. Il en introduisit ou en restaura lui-même quelques-unes. Ainsi, après son couronnement, lors de sa très solennelle cavalcade au Latran pour le *possesso*, il fit porter devant lui le Saint-Sacrement, ce qui, d'après Cancellieri, était chose neuve [26]. En 1450, il fit célébrer, avec une solennité jusque là inconnue, l'année sainte, au cours de laquelle il canonisa le franciscain si populaire Bernardin de Sienne, et réunit le chapitre général des Franciscains, avec plus de trois mille disciples du Patriarche. Le 16 mars 1452, dimanche de *Laetare*, le Pape sacrait, avec toute la pompe imaginable, l'empereur Frédéric III, le dernier empereur romain à recevoir l'onction royale à Rome, et le faisait chanoine honoraire du Latran [27].

Son sens liturgique apparaît encore quand il ordonne de commencer la reconstruction de Rome par les quarante églises des Stations [28]. Ce Pontifex Maximus est un savant, mais il connaît toute la portée de la liturgie dans la mission, avant tout apostolique, qu'il veut accomplir.

C'est pour ces raisons, et pour nous servir des expressions de Pastor, parce que « senza dubbio Niccolò V è il migliore ed anche uno dei più grandi papi dell'età del Rinascimento » [29] que nous allons, dans le chapitre suivant, nous intéresser de plus

[25] G. MANETTI, *Vita Nicolai V summi pontificis*, dans *Rer. ital. scr.*, III, 2, Milan 1734, col. 941 D; cfr P.A. FRUTAZ, *Il torrione di Nicolò V in Vaticano*, Rome 1956, p. 7.

[26] « Molte sono le testimonianze che abbiamo della straordinaria solennità con cui, dopo la sua Coronazione (nelle scale di San Pietro) eseguì la sua cavalcata, portando la rosa d'oro in mano, ed essendo preceduto dallo augustissimo Sacramento, con rito che non si trova indicato in veruna delle precedenti processioni ». F.G. CANCELLIERI, *Storia dei solenni possessi dei Sommi Pontefici*, Rome 1802, p. 41.

[27] G. MORONI, *Dizionario*, 17, p. 219-220.

[28] *Quadraginta praeterea sanctarum stationum basilicas a Gregorio Magno, praedecessore nostro, ab origine institutas, paene ad ultimam absolutionem reformavimus*, disait le pape mourant à ses cardinaux (G. MANETTI, *Vita Nicolai V*, col. 950 D).

[29] PASTOR, *O. c.*, p. 576.

près à la liturgie papale telle qu'elle se déroula, dans la vieille basilique constantinienne du Vatican, pendant les huit années que régna Nicolas V. Il sera plus facile, avec ce point de comparaison, de regarder en arrière pour savoir ce qu'était avant ce pontife la liturgie papale, et d'étudier ce qu'elle deviendra après lui, dans la nouvelle basilique, à la fin du XVe siècle et au commencement du XVIe.

IV. LE « LIBER CAEREMONIARUM » DE NICOLAS V

1. Le manuscrit perdu de Guillaume Sirlet

Il n'y pas lieu de raconter ici la vie d'un grand érudit du XVIe siècle, le cardinal Guillaume Sirlet (1514-1585). C'est lui qui, arrivant à Rome de sa Calabre natale, vers 1540, possédait seulement quelques livres sans valeur qu'il dut vendre trois sous; mais comme deux pauvres lui demandaient l'aumône, il donna un sou à chacun et ne garda pour toute fortune que le troisième. Or, il n'était pas plus riche en 1565, quand Pie IV, à la requête de son neveu le cardinal Borromée, voulut faire Sirlet cardinal. L'oncle objectant la pauvreté du candidat: « Donnez-lui le chapeau, et je ferai le reste, répondit saint Charles, car il a fait seul davantage pour le Concile, en restant à Rome, que vingt consulteurs partis à Trente ». Déjà collaborateur de Marcel Cervini quand le futur Marcel II était bibliothécaire de la Vaticane, il devint à son tour le conservateur de la bibliothèque des papes et en fut bibliothécaire en titre de 1572 à sa mort. Rarement homme, au dire de ses plus illustres successeurs, y fut si bien à sa place [30]. Il entreprend lui-même le catalogue des manuscrits et fait copier ailleurs ceux qui peuvent compléter les collections pontificales.

Son propre cabinet de manuscrits fut en son temps un des meilleurs de Rome. Parmi les *codices* du cardinal se trouvait un *Liber caeremoniarum* qu'il citait quand il avait à traiter de questions liturgiques. Son exemplaire avait pour titre: *Caeremonale romanum, in quo omnes caeremoniae, quae observantur in Curia a Summo Pontifice, cardinalibus et aliis praelatis continentur.*

[30] A. Ratti, *San Carlo Borromeo e il cardinale Guglielmo Sirleto*, dans *Scritti storici*, Florence 1932, p. 229-235; G. Mercati, *Documenti per la storia delle correzioni dei libri liturgici romani nei secoli XVI e XVII*, dans *Opere minori*, III (Studi e testi 78), Cité du Vatican 1937, p. 278-280. Voyez aussi P. Paschini, *Note per la biografia del cardinale Guglielmo Sirleto*, dans *Archivio storico della Calabria*, 5 (1917), p. 103-104.

Sirlet nous dit que l'auteur était *Petrus Burgensis, clericus caeremoniarum tempore Nicolai Papae V*. Il en cite un long texte: *quibus diebus... consueverunt romani pontifices missarum solemnia celebrare in persona propria;* puis il poursuit, s'adressant à saint Charles Borromée: « Vostra Signoria Illustrissima e Reverendissima vede quanto si è discostato il costume de' tempi presenti da quello dei nostri patri » [31]...; la lettre est datée de Rome le 10 décembre 1575; elle insiste sur les jours auxquels le pape célèbre en personne, nombreux encore à l'époque de Nicolas V. Francesco Maria Torrigio, dans son ouvrage *Le sacre grotte vaticane*, a cité également le livre de Pierre *Burgensis*, maître des cérémonies sous Nicolas V [32]. Moroni s'y réfère dans son Dizionario [33]. Pierre *Burgensis* est encore mentionné par Walther von Hofmann comme ayant précédé Augustin Patrizi dans l'office de *clericus caeremoniarum* [34]. Mais on ne sait sur lui que peu de chose. Selon les « Mandati camerali » de l'« Archivio della Reverenda Camera Apostolica » pour les années 1468-1470, Registre 20/483, Pierre *Burgensis* aurait exercé ses fonctions, en dernier lieu en 1469 [35].

[31] Textes dans A. Sala, *Documenti circa la vita e le gesta di San Carlo Borromeo*, II, Milan 1857, p. 116-118. Quant au manuscrit dont se servait le cardinal Sirlet lui-même, il n'est pas impossible qu'un heureux chercheur le retrouve encore. L'histoire de sa bibliothèque a déjà fait l'objet de quelques travaux. Voir les références réunies par C. Frati, *Dizionario... dei bibliotecari e bibliofili italiani*, Firenze 1933, p. 519-520; cfr. p. 16-17 (Altemps); 423 (Ottoboni). Voir aussi G. Andres Martines, *Gestiones de Felipe II en torno a la compra de la biblioteca del cardinal Sirleto para el Escorial*, dans *Revista de archives, bibliotecas y museos*, 67 (1959), p. 635-660. Les *Ottoboniani* de la Vaticane ne contiennent aujourd'hui qu'une partie de la bibliothèque. On devrait fouiller la correspondance du cardinal, à la Bibliothèque, et surtout aux Archives du Vatican. Ce grand homme attend encore d'ailleurs la monographie qu'il mérite à tous égards. Ajoutons l'étude très intéressante de Georg Denzler, *Kardinal Guglielmo Sirleto*, Max Hueber Verlag, München, 1964.

[32] F. M. Torrigio, *Le sacre grotte vaticane*, Rome 1675, p. 577.

[33] Article « Manto papale », v. 42, p. 169.

[34] W.v. Hoffmann, *Forschungen zur Geschichte der kurialen Behorden*, II, Rome 1914, p. 258.

[35] Nous transcrivons, en le remerciant de son grand intérêt pour nos travaux, la note que dom Anselme Strittmatter, O.S.B., de l'abbaye de Saint-Anselme de Washington, a bien voulu nous faire à Rome le 9 juin 1955: « I went one morning to the *Archivio dello Stato* an asked for the *Mandati Camerali* for the years 1469-1470 of the *Archivio della Reverenda Camera Apostolica*, If I interprete right the notes I have lying before me, they brought me Registro n. 20/843 of Part I of the *Archivium Camerae*, which covers the years 1468-1470. Here I found on fol. 7r (April 1496) the name of *Petrus Burgensis;* fol. 87r (August 1469), I found: *Pro sacrista, cantoribus et officialibus capellae - Petro Burgensi et Antonio Rabeli, clericis ceremoniarum;* fol. 145 (October 1469) the same rubric and the same names, with: *florenos similes*, added to the words; *clericis ceremoniarum;* fol. 153r (November 1469): *Antonio Rabioli Augustino Patricio*. It would

2. L'Urbinate 496

Parmi les nombreux manuscrits liturgiques conservés dans la seule Bibliothèque vaticane et dans les Archives des Cérémoniaires, trois au moins conservent le trace de *Petrus Burgensis*. Parmi ceux-ci, nous avions choisi d'abord le codex Barberinianus lat. 2561 [36]. Celui-ci pouvait sembler copié de celui possédé par le cardinal Sirleto. Mais préférant ensuite recourir à un manuscrit plus ancien, nous avons hésité entre deux codices à peu près contemporains, le Rossianus lat. 719 et l'Urbinate lat. 469. Nous choisîmes ce dernier, déja publié en partie, il est vrai, par J.B. Gattico, mais qui nous parut le témoin le plus complet de la période immédiatement antérieure à la réforme de A. Patrizi et J. Burckard [37].

A l'importante et riche bibliothèque des ducs d'Urbino entrée à la Bibliothèque Vaticane sous le pontificat d'Alexandre VII (1666) appartenait ce codex Urb. lat. 469 (ci-devant 1301, cfr. Urb. lat. 1388 f. 102 v). C'est un manuscrit en parchemin qui mesure 26,6 x 18 cm., il est écrit en minuscule humanistique de la seconde moitié du XVe siècle, et des notes marginales ont été ajoutées à des époques différentes (XVe-XVIIe ss.). La décoration est sobre, elle est contemporaine au texte et contribue à dater le manuscrit. De plus, outre le frontispice ajouté (f. 3v) « In hoc codice continetur Opus cerimoniale summorum pontificum » — recueilli dans un double cadre d'ornements — la première page du texte porte l'écusson du duc d'Urbino avec l'inscription FE(dericus) DUX qui permet de dater le codex d'avant 1482.

Ce manuscrit a été étudié plusieurs fois dans des répertoires spéciaux [38]. Nous n'allons pas en faire ici une description minutieuse qui nous mènerait trop loin. Qu'il nous suffise de montrer qu'il contient bien un Cérémonial de la période qui va de Nicolas

appear then that before sometime in November 1469 P. B. had ceased to be a *clericus ceremoniarum* ».

[36] C. ROHAULT de FLEURY, *La Messe, étude archéologique sur ses monuments*, VI, Paris 1888, p. 132, avait eu le manuscrit en mains, quand celui-ci était encore au palais Barberini. Il le cite dans son livre, mais il l'a pris pour un *Caeremoniale Episcoporum*.

[37] Pour une liste des manuscrits du Cérémonial de la Curie voir M. DICKMANS, *s.j., Mabillon et les interpolations de son Ordo Romain XIV* dans *Gregorianum* 1966, fasc. 2, p. 338. Mais tout l'article est à lire. D. connaît mieux que personne les *libri caeremoniarum* de la Curie. Il prépare une édition de l'Ordo XIII. Voir note 96.

[38] Soulignons ici que H. EHRENSBERGER, *Libri liturgici Bibliothecae Apostolicae manuscripti*, Freiburg Br. 1897, p. 557-59, donne, parmi les *Caeremonialia*, uniquement les manuscrits *Reg. lat.* 280, *Urb. lat.* 470 et 469. Autre notice dans *Bibliotheca Apostolica Vaticana, Codices manuscripti recensiti iussu Leonis XIII*, Rome 1902, Tomus I, Codices Urbinates Latini (1-500) recensuit Cosimus Stornajolo, p. 474-6 Urb. 469.

V à Sixte IV. C'est ce que prouvent les apostilles marginales qu'un scribe — le même peut-être qui a transcrit le reste du texte — y a soigneusement reportées. Ces annotations étaient dues primitivement à divers cérémoniaires pontificaux qui se sont servi du texte. Le premier et le plus important est Pierre Gundisalvi de Burgos (*Petrus Burgensis*), clerc des cérémonies de 1445 à 1469. Le second, Dominique Nicola de Saleria, qui devint chanoine du Latran à l'avènement de Sixte IV et annota en 1472 le manuscrit dont celui-ci est copié, à moins qu'il n'en soit lui-même la copiste, hypothèse qu'on ne saurait complètement écarter. Ce qui est sûr, c'est que le codex nous fournit un échantillon de ceux dont se servaient les maîtres des cérémonies eux-mêmes à cette étape de la liturgie papale. C'est un assemblage de pièces remontant à des époques diverses, et empruntées, sans ordre, à diverses compilations plus anciennes. Nous n'en ferons ici ni l'analyse ni la critique. Nous nous contentons de faciliter aux spécialistes un travail de comparaison qui ne saurait manquer d'être fécond. Pour eux, en effet, l'édition Gattico est par trop incommode. Quant au commun des lecteurs, ils ne peuvent recourir à un ouvrage rarissime et nous leur fournissons un texte accessible. C'est ce qui justifie notre publication.

3. Caractéristiques de la liturgie papale selon notre texte

La publication d'un *Liber caeremoniarum* au temps de ce Pierre *Burgensis* n'était nullement une nouveauté liturgique. Il s'agissait seulement d'une édition mise à jour des anciens textes, suivant surtout l'*Ordo XIV* du cardinal Stefaneschi. Il s'entend qu'en matière de cérémonial papal on ne faisait pas de changement sur toute la ligne; il fallait être, dans la mesure du possible, conservateur. Ne nous étonnons donc nullement que le plus grand nombre des chapitres de notre manuscrit soient des transcriptions à la lettre de l'*Ordo XIV* dont ils reprennent les défauts aussi bien que les qualités. Ainsi au chapitre XLIX: *De diversitate colorum quibus Romana Ecclesia in sacris vestibus diversis temporibus utitur*, il porte un sous-titre pour chaque couleur, mais tandis que sous le titre *De colore nigro*, le texte ne donne que trois lignes sur l'usage du noir, il fait suivre, sans transition, un très long chapitre sur le rit de la messe pontificale, et le tout est identique à l'*Ordo XIV*. Les chapitres sur les couleurs (50-54) ont coupé en deux la description de la messe pontificale; celle-ci continue au chapitre 55 sans aucun titre: nous en ajoutons [40].

Quant à la messe que nous appelons solennelle, le *Seigneur Apostolique*, d'après notre texte, la célébrait lui-même, non seule-

[40] Cfr STEFANESCHI, éd. MABILLON, p. 291-321.

ment à toutes les fêtes plus ou moins importantes, mais aussi les dimanches de l'Avent et du Carême et les principales féries. Ainsi le manuscrit nous donne l'*Ordo servandus* pour le mercredi des Cendres et un autre pour les féries, *papa celebrante*. Et notons que le pape célèbre à l'église de la station: pour le commencement du Carême, c'est à Sainte-Sabine. C'est au *Secretarium*, non à l'autel, que le pape devait se préparer pour la messe, et revêtir les ornements. Des « probe », lavage du calice et de la patène, ou *praegustationes*, il n'est pas question: c'était plutôt chose privée. Le chant en grec de l'épître et de l'évangile est réservé aux grandes fêtes, de même que la communion portée au Seigneur Apostolique *in sede exaltata*. Sauf rares exceptions, l'homélie par le célébrant était une obligation, et si le pape ne pouvait prêcher, il invitait un cardinal à le remplacer: seul un cardinal pouvait prêcher en présence du *Pontifex Maximus*. Tout se passait avec célérité, bien qu'une messe papale fût nécessairement solennelle. Ceci était chose normale. Dans tout notre *Liber caerimoniarum*, on ne trouvera pas un mot sur une messe lue du pape. Celle-ci n'était pa permise en public *communiter*.

Ces quelques observations peuvent suffire à notre propos. Elles montrent dans leur ensemble combien les cérémonies papales avaient gardé de simple grandeur.

V. LA LITURGIE PAPALE APRÈS NICOLAS V

Nous avons montré que la liturgie papale du temps de Nicolas V conservait encore sa fonction pastorale. Il n'en devait plus être ainsi longtemps.

1. Agostino Patrizi dei Piccolomini

C'est peu après la mort du pape que les choses, semble-t-il, commencèrent à changer. Les changements iront *crescendo* vers une liturgie papale de plus en plus solennelle et officiellement cérémonieuse. Quand Agostino Patrizi prend la charge en 1468 (en réalité déjà en 1466), le maître des cérémonies va devenir un des grands prélats de la Curie, rien ne se fera plus sans lui, il aura en bien des choses le dernier mot, il sera même promu à l'épiscopat [41].

[41] Il eut l'évêché de Pienza et Montalcino (*Pientinus et Ilcinensis*) de

Dès le début de son règne, Innocent VIII (1484-1492), chargea son cérémoniaire de publier — il y avait d'excellents imprimeurs à Rome — un Pontifical pour la Curie. Or, le Pontifical de Guillaume Durand, qui avait fait, comme on sait, son tour victorieux d'Europe, était arrivé jusqu'à la Ville éternelle. Patrizi et Burckard, son collègue et collaborateur, parce qu'ils étaient pressés et que c'était plus facile, ou parce qu'ils connaissaient peu l'histoire et n'appréciaient pas à leur juste valeur les privilèges du souverain pontife, se contentèrent de reproduire en gros le Pontifical de Durand, avec quelques retouches, et présentèrent leur travail au pape, qui le munit de son approbation apostolique, et le fit imprimer aussitôt [42]. Ainsi, comme on l'a dit, « le Pontifical de Durand de Mende, par l'intervention d'Innocent VIII, deviendra,

1484 à sa mort, en 1495, d'après son épitaphe. Consulter sur lui F. WASNER, qui annonce un important travail sur Patrizi, à la p. 34 note 45, de l'article cité ci-dessus, note 21. Voir, en attendant, toutes les références réunies par U. CHEVALIER, *Répertoire...*, Bibliographie, II, 1907, col. 3512 s, parmi lesquelles il faut mettre hors pair la notice d'Apostolo ZENO, *Giornale de' letterati d'Italia*, 18, Venise 1714, p. 336-404, rééditée dans *Dissertazioni vossiane*, cioè giuste osservazioni intorno agli storici italiani che hanno scritto latinamente rammentati dal Vossio nel III libro de *Historicis latinis*, Venise 1753, v. 2, p. 96-124; de plus G. MARINI, *Degli archiatri pontifici*, II, Rome 1784, p. 154; 165; 224; E. MÜNTZ & FABRE, *La bibliothèque du Vatican au quinzième siècle*, Paris 1909, index; C. EUBEL, *Hierarchia*, II, 2e éd., Münster 1914, p. 48 et 216; W.v. HOFMANN, *O.c.*, p. 186 et 258. Il a commencé sa carrière à Rome comme *familiaris* de Pie II. C'est pour cela qu'il se nomme *Piccolomineus, de Piccolominibus*. Il était de Sienne, d'ailleurs, et prêtre dès 1461, amanuensis ou scribe alors et humaniste au service du même pape, qu'il vit mourir à Ancône. Sur ses oeuvres historiques, voir la notice de ZENO, *l.c.* En 1471, il dédie à Jacques Piccolomini d'Aragon, neveu de Pie II, son récit de la légation en Allemagne du cardinal Francesco Todeschini Piccolomini, frère du destinataire et le futur pape Pie III (ms. *Vat. lat.* 3842, f. 22-85v). Ce récit a été publié et étudié par H. KRAMER, *Agostino Patrizzis Beschreibung der Reise des Kardinallegaten Francesco Piccolomini zum Christentag in Regensburg 1471*, dans *Mitteilungen des Oesterreichische Staatsarchivs, Ergänzungsband*, II, Wien 1949, p. 549-565. E. CARUSI a tiré du ms. *Vat. lat.* 3912, f. 73-74, une lettre de Patrizi à un autre humaniste de son temps, *Alcune lettere familiari di Jacopo Gherardi da Volterra e dei suoi amici*, dans *Rer. ital. scr.* XXIII, 3, Città di Castello 1904, p. LXXXVIII. Une autre lettre a été publiée par A. CINQUINI, dans *Miscellanea Ceriani*, Milan 1910 p. 457-462 (cfr. recensione di G. MERCATI, *Opere minori*, III (Studi e Testi, 78), Rome 1937, p. 199). Environ vingt-sept lettres en latin inédites se trouvent au Ms 1077 de l'Angelica à Rome. Cfr. NARDUCCI, p. 442-445. Voyez encore F. WASNER, *O.c.*, 1958, p. 337, note 8, et surtout *Piccolominibriefe. Ein Beitrag zum italienischen Humanismus*, dans *Historisches Jahrbuch*, 79 (1960), p. 198-219. Tout ce qu'on a déjà écrit sur Patrizi est à reprendre, surtout depuis le récent travail d'un *scriptor* de la Bibliothèque vaticane. Voir R. AVESANI, *La biblioteca di Agostino Patrizi Piccolomini, vescovo di Pienza*, dans les *Mélanges Tisserant*, VI, (*Studi e Testi*, 216) Città del Vaticano 1964, p. 1-89. La première trace à suivre se trouvait, une fois de plus dans

sans changements essentiels, le livre officiel de l'Eglise Romaine »[43].

Le principe, ou l'inconscience, est poussée si loin que le nouveau Pontifical oblige pratiquement le pape, quand à Rome il consacre les évêques, à mettre de côté sa très ancienne prérogative, de procéder à ce sacre sans con-consécrateurs. Le pontife recevra de plus la bénédiction de l'élu et il l'intronisera, comme n'importe quel autre évêque consécrateur. Les choses ne s'arrêtent pas là. Comme la messe papale devient fort longue, quand elle exige la participation de toute une Cour en grand arroi, cardinaux et évêques parés, etc., Patrizi et Burckard font du nouveau: le pape, paré de tous les ornements de son orde suprême, consacrera les évêques, on chantera les litanies, la préface, le *Te Deum*, mais la messe sera lue, c'est-à-dire que les cérémoniaires n'hésitent pas à introduire une cérémonie hybride et contraire au génie de la liturgie romaine.

Nous avons cité ce cas de la consécration des évêques, mais on pourrait en signaler d'autres. Ainsi le pape donnera le pallium aux nouveaux archevêques comme le ferait tout autre évêque, c'est-à-dire selon le rit établi pour un évêque commissaire, et l'élu, mitre en tête, donnera sa bénédiction au pape tête nue.

Ce nouveau rituel jeta néammoins des racines profondes.

un ouvrage du cardinal G. MERCATI, *Scritti d'Isidoro, il cardinale Ruteno* (*Studi e Testi*, 46) Rome 1926, p. 115, n. 6). Un *De Annatis* est, au dire de ZENO, *O.c.* p. 105, au Ms. Vat. lat. 3495, mais il s'agit (f. 77), d'un extrait d'un autre ouvrage.

[42] *Pontificalis liber*, Rome, Stephanus Plannck, 1485 *die XX Mensis decembris*, 300 ff. in-folio à deux colonnes; 34 lignes; impression en rouge et noir. HAIN, *13285*; BOHATTA, *777*; BRUNET, *Manuel*, III, 813; BMC, IV, 86. La Bibliothèque vaticane en possède cinq exemplaires; on en trouve un sur vélin à la Bibliothèque de Rouen; il y en a un à la Bibliothèque nationale de Paris, un au British Museum, un à la Bodléienne à Oxford, etc.; une douzaine de bibliothèques italiennes l'ont également, comme nous l'ont aimablement communiqué le Docteur E. Cerulli et Mlle Valenziani, qui achèvent les travaux préparatoires de l'Index des incunables d'Italie. La 2e édition, Rome, Plannck, 1497, BMC, IV, 99, n'est pas moins rare (une dizaine d'exemplaires en Italie). Elle fut due à l'évêque de Cajazzo, Jacopo de Luzzi, aidé de Burckard. Celui-ci a corrigé le texte sur un exemplaire de l'édition princeps et il a ajouté un feuillet d'errata. Il attribue les fautes à Patrizi comme s'il n'avait pas eu part lui-même à l'édition originale, mais nous rappellerons plus loin que Burckard n'était pas un modèle de loyauté. Un Pontifical de Pierre *Burgensis*, que cite un anonyme du XVIe siècle (*A. SALA, O. c.*, p. 131), n'est sans doute que le Cérémonial.

[43] M. ANDRIEU, *Le Pontifical romain au moyen âge*, 4 v. (Studi e Testi 86-88, 99), Cité du Vatican 1938-1941; cfr. p. v, et p. xv: « Il ne serait pas sans intérêt de comparer le Pontifical de Guillaume Durand... à l'édition imprimée en 1485 et aux éditions officielles ».

Quand le pape se trouvait empêché de consacrer lui-même un nouvel évêque, il autorisait, *vivae vocis oraculo*, un cardinal à prendre sa place, et ce cardinal célébrait pour le sacre une messe à la fois pontificale et lue[44].

On alla même plus loin dans les innovations. La consécration elle-même du pape élu n'échapperait pas aux réformes. Au temps de Nicolas V le pape (l'élu le plus souvent n'était pas encore évêque) était consacré au faldistoire devant l'autel de Saint-Pierre, c'était là un privilège papal et il fut presque toujours respecté[45]. Après la consécration le consécrateur devenait prêtre assistant du nouveau pape, qui, après avoir reçu le pallium, chantait la messe au trône. Le nouveau Pontifical ne respecte pas cette vieille tradition. On vit le pape consacré au trône, et concélébrant avec son consécrateur, du côté de l'épitre. C'était ravaler le *Pontifex Maximus* au rang des évêques du Pontifical de Mende[46].

Il y eut encore par la suite d'étranges anomalies. En 1758, Clément XIII promut au siège suburbicaire de Frascati « Son Altesse Royale et Eminence Sérénissime », le cardinal d'York, dernier des Stuarts. Le cérémonie du sacre fut annoncée pour le 19 novembre de cette année, dans l'église des Douze-Apôtres, qui était l'église titulaire du prince cardinal. Georges III, roi d'Angleterre, devait y assister. Clément XIII, le célébrant, voulait toute la solonnité possible, mais son maître de cérémonies étudia les précédents dans ses archives et découvrit que jamais pape n'avait fait de consécration d'évêque avec messe pontificale. La solution fut vite trouvée: on ferait une messe papale *ad instar solemnis*, avec ministres sacrés parés, ainsi que tout le Sacré Collège; on la nomma « messe pontificale solennelle basse », et elle fut célébrée avec la « sede gestatoria » où le pape monta[47]. C'était une messe royale de Louis XIV qui s'introduisait à la Curie romaine[48]. Elle est sin-

[44] Ainsi fut fait jusqu'en ces derniers temps, et tel fut le rit, le 12 décembre 1954, quand le cardinal Eugène Tisserant consacra, dans la Basilique vaticane, Mgr Jean-Baptiste Montini notre Saint-Père le pape Paul VI.

[45] *Ad hoc* (*papale*) *altare nulla consecratio fieri debet nisi de Romano Pontifice*, dit l'*Ordo XI* (*Benedictus Pr.*), dans MABILLON, *O. c.*, p. 124.

[46] Grégoire XVI refusa de se soumettre à cette pratique. Voir J. NABUCO, *Pontificalis Romani expositio juridico-practica*, 2e éd., Tournai, 1962, p. 264.

[47] G. MORONI, *Dizionario*, 95, p. 323-325.

[48] Un rituel analogue se développera à Notre-Dame de Paris, le 2 décembre 1804, pour le sacre de Napoléon. Mais l'empereur, arrivé avec près de deux heures de retard, était pressé. Il donna l'orde de hâter toute la partie liturgique, c'est-à-dire, la messe. Les maîtres de cérémonies du pape, Messeigneurs Fornici et Zucchè, qui avaient tout préparé pour la messe papale chantée, durent en grande partie la sacrifier. G. MORONI *Dizionario*, 17, p. 225 et 27, p. 119; M. MASSON, *Le sacre et le couronnement de Napoléon*, Paris 1908, passim.

gulière toute cette histoire, d'autant plus que Burckard, le collègue de Patrizi dont nous avons à parler maintenant, avait fait dans son *Ordo Missae* une nette différence entre la messe pontificale et la messe basse, dont le pape lui-même, disait-il, doit observer tous les rites: *nihil omisso, addito aut in eis mutato* [49].

2. Jean Burckard de Strasbourg

Burckard est un étrange personnage. A dix-sept ans, faussaire, voleur et simoniaque, il avait commencé sa carrière comme un mauvais drôle. Ce qui n'empêche qu'il fit son chemin. Arrivé de Strasbourg à Rome en 1467, il y fera la chasse aux bénéfices, deviendra un tout-puissant cérémoniaire et mourra évêque [50]. Docteur en droit canonique [51], on le voit nommé protonotaire par Sixte IV, le 2 février 1481. Peu après, le 29 novembre 1483 il est nommé maître des cérémonies, par bulle, chose rare, mais qu'il avait au obtenir. Il avait voulu cette nomination solennelle, au lieu du simple surplis reçu des mains du pape selon l'ancien usage [52].

[49] J. BURCKARD, *Ordo Missae*, fin de l'avant propos.

[50] On connaît les éditions du Journal, dues à L. THUASNE, *Johannis Burchardi Diarium*, 3, Paris 1883-1885, et à E. CELANI, *Johannis Burckardi Liber notarum*, 2 (index inachevé), dans *Rer. ital. scr.* 32, I, 1-2, Città di Castello et Bologne 1906-1932. Parmi les travaux postérieurs citons-en trois: J. LESELLIER, *Les méfaits du cérémoniaire Jean Burckard*, dans *Mélanges d'archéologie et d'histoire* (École française de Rome), 44 (1927), p. 11-37; P. PASCHINI, *A proposito di Giovanni Burckardo cerimoniere pontificio*, dans *Archivio della R. Società romana di storia patria*, 51 (1928), p. 33-59; L. OLIGER, *Der päpstiche Ceremonienmeister Johannes Burckard von Strasburg* (1450-1506), dans *Archiv für Elsässische Kirchengeschichte*, 9 (1934), p. 199-232.

[51] Ce titre lui a été contesté par les trois érudits cités à la note précédente. Il est vrai qu'on ne sait où il fit ses études, mais il est bien d'autres points obscurs dans sa vie. Il prend publiquement le titre dans la préface de son *Ordo Missae*, paru deux fois à Rome de son vivant, chez St. Pannck, en 1498 édition princeps, inconnue à W. LEGG et à Mgr. F. RAVANAT, pour leurs réimpressions de l'opuscule, l'une au volume de 1904 de la Henry BRADSHAW Society, en l'autre au tome 38 (1924), des *Ephemerides liturgicae;* se trouve à la Bibliothèque vaticane, Incun. IV, 528, et chez *Joannes de Besichen*, en 1502 (exemplaire à la Vaticane, Chigi, L. VII, 5564).

[52] Ce long surplis aux larges manches se portait sur une soutane rouge, quand le pape officiait, sinon sur une violette avec une *cappa violetta infra genua*, vêtements que rappellent aujourd'hui ceux des cérémoniaires du Duomo de Milan.

Il succédait à Agostino Patrizi [53]. Il changea aussi son titre: il ne serait plus toujours simplement *clericus caeremoniarum* comme ses prédécesseurs, mais se ferait appeler volontiers *magister caeremoniarum*. C'était quelque chose de plus.

Burckard est plein de paradoxes. Il eut le grand mérite de commencer à tenir, comme cérémoniaire, un fidèle journal de ses fonctions. Mais quel journal! Avec un flegme égal, il note les réceptions et les offices de la Curie, puis les anecdotes les plus scabreuses qui courent à Rome. Il s'y occupe de liturgie véritable avec une indéniable compétence, mais que de place faite aux questions de préséance, et plus encore aux profits personnels des cérémoniaires et autres personnages [54]. Son journal est écrit, naturellement, très à la hâte, il est plein de ratures et de corrections, le latin est mauvais et le style pire encore. Mais quand il est question de donner un travail au public, comme son *Ordo Missae*, le style se transforme, il devient clair et précis et le latin revêt une forme presque classique. De même son écriture était peu déchiffrable; « il avait le diable pour copiste », dira Paris de Grassi, mais quand il voulait et faisait effort, elle savait se faire excellente.

C'est l'homme qui a eu tout ce qu'il voulait dans sa vie. Il résidait dans une jolie villa, ou plutôt un petit palais, qu'il s'était construit au coeur de Rome [55]; il aimait le vin et la bonne chère; ses vacances se prolongaient de la Saint-Pierre à la Toussaint, et il les passait volontiers à Strasbourg et dans son Alsace natale [56]. Nommé évêque d'Orte et Civita Castellana par Pie III, et confirmé par Jules II, le 29 novembre 1503, il n'en resta pas moins maître des cérémonies jusqu'en 1504. Il devait mourir subitement le 16 mai 1506.

[53] Ce ne sera pour le nouvel évêque de Pienza qu'une fausse sortie. Burckard lui paie sa charge 450 ducats d'or, mais Patrizi reprendra ses fonctions, moins d'un an plus tard, en qualité de successeur d'Antoine Rabiol. Il quittera son poste définitivement le 31 mai 1488 (Joannis BURCKARDI *Liber notarum*, éd. CELANI, v. 1, p. 4 et note 1; cf. p. 236-237).

[54] Il ne le cède sur ce point qu'à son successeur Paris de Grassi.

[55] D. GNOLI, *La torre Argentina in Roma*, dans *Nuova Antologia*, 135 (1908), p. 596-605. Le « palazzetto » à deux étages existe encore (*Via del Sudario*, 44), mais fort restauré, et sans la tour carrée qui le surmontait, qu'on voit sur les anciens plans de Rome, et qui a donné son nom à l'endroit. Il était achevé en 1500, car Burckard illumina sa tour, le 22 mars de cette année, pour célébrer la naissance de Charles-Quint (*Liber notarum*, éd. CELANI, v. 2, p. 208).

[56] G. CONSTANT, *Deux manuscrits de Burckard*, dans *Mélanges d'archéologie et d'histoire* (Ecole française de Rome), v. 22 (1902), p. 218, note 7. Plusieurs lacunes du Journal correspondent aux vacances hors de Rome.

Il connaissait sans conteste fort bien les cérémonies apostoliques. Il les a étudiées toute une vie et en est devenu l'arbitre suprême. « Il s'est reflété dans son oeuvre, nous dit Mgr Lesellier, avec ses qualités et ses défauts, et c'est précisément ce mélange de conscience professionnelle et d'amoralité foncière, qui donne la clef des apparentes contradictions du Journal: « il s'abstient volontairement de révéler nombre de méfaits et de crimes publics qui, de son temps, souillèrent la cour pontificale, et lorsque, sur l'ordre d'Alexandre VI, la foule romaine célèbre par des feux de joie les exploits conjugaux de César Borgia, il réprouve cette manifestation comme une honte jetée sur l'Eglise »[57].

Le même auteur a insinué que Burckard, homme sans conscience dès sa jeunesse, aurait dans son âge mûr détruit les précieux manuscrits que le pape Innocent VIII avait prêtés aux rédacteurs du nouveau Cérémonial. Quant à Paris de Grassi, les accusations à l'adresse de Burckard ne manquent pas sous sa plume: *... non tamen cordatus nec ingeniosus, nisi forsan in captionibus et levitatibus*[58]. Il est vrai qu'il le déteste cordialement. « Dénué de sens moral, résume Lesellier, nous devons, cependant, reconnaître que Burckard se montra toujours fonctionnaire correct et, à sa façon, soucieux du prestige de la Papauté et de l'Eglise ».

3. Le Cérémonial Patrizi-Burckard

Le 20 décembre 1485, Patrizi et Burckard finissaient leur édition revue et corrigée du *Pontificalis Liber*, qui reçut peu après l'approbation d'Innocent VIII. Le Pape avait ordonné, le même jour de décembre, à Patrizi et à Burckard de revoir et d'éditer alors le Cérémonial romain ou papal[59]. Il est naturel, quand quelqu'un publie un commentaire du Pontifical, qu'il tente ensuite un essai analogue sur le Cérémonial. Deux ans étaient à peine écoulés, et, le 1er mars 1488, les deux maîtres des cérémonies apostoliques offraient à Innocent VIII le fruit de leurs travaux: *De caeremoniis Curiae Romanae libri tres*[59a].

[57] LESELLIER, *Les méfaits*, p. 21.

[58] Cfr *Burckardi Liber notarum*, éd. CELANI, v. 1, p. XV note 1.

[59] Il faut lire la préface d'Augustin Patrizi, datée de Rome, le 1er mars 1488, et adressée à Innocent VIII, que Marcello a omis dans l'édition de 1516. Elle a été publiée par J. MABILLON & J. GERMAIN, *Museum italicum*, II, Paris 1689, p. 584-586, et réimprimée par G. CATALANI, *Sacrarum caeremoniarum sive rituum ecclesiasticorum S. R. Ecclesiae libri tres ab Augustino Patricio ordinati et a Marcello Corcyrensi archiepiscopo primum editi, nunc vero... commentariis aucti*, I, Rome 1750, p. XII-XIII.

Quand on veut faire une nouvelle édition d'un livre on prend, c'est chose logique, l'édition précédente, pour y faire les corrections nécessaires. Quand Patrizi et Burckard reçurent d'Innocent VIII l'ordre d'écrire un cérémonial *aggiornato*, ils durent choisir celui du temps du Pape Nicolas V, parce que c'était le meilleur et le plus parfait des livres de cérémonies écrits après la rentrée des Papes d'Avignon à Rome, et la dernière édition de l'*Ordo* du cardinal Stefaneschi, qui conservait son autorité.

Une nouveauté se remarque cependant dès l'abord: La préface nous dit: *totum opus in tres libros dividimus*. C'était la première fois qu'on faisait une division: les *Ordines* et les *Libri caeremoniarum* étaient divisés seulement en chapitres[60]. C'est, j'imagine, la division du Pontifical de Durand qui inspira nos auteurs[61].

[59a] Le ms latin 12.580 de la Bibliothèque nationale de Paris est une copie, de la fin du XVII siècle, du Cérémonial de Patrizi. Elle fut faite *ex manuscripto codice bibliothecae Christianae 1506*. Le Chigi latin C. VI, 180, de la Bibliothèque vaticane, est cet ancien 1506. Le manuscrit de Paris avait été préparé tout entier pour l'impression par Mabillon lui-même. Mais connaissant l'édition de 1516, le grand savant paraît s'être ravisé; il a écrit à la fin de la Préface: « jusqu'ici seulement », et la préface fut seule imprimée. Du même copiste, l'Ordo XV, de Pierre d'Ameihl de Bénac, que Mabillon oublia d'après un *Casanatensis*, dont celui-ci, qui n'a pas été préparé pour l'impression, pourrait être une copie. Le manuscrit vient de Saint-Germain. Mabillon devait avoir bien choisi son texte: le manuscrit Chigi est d'une main de vers 1500. Nous pensons que celui qui fera l'édition critique du texte de Patrizi, compte tenu des altérations de Marcello, et plus encore des transformations de 1485-1488, voudra tenir compte aussi, en hommage au maître que tous nous voudrions voir sur nos autels, du travail préparatoire de dom Jean Mabillon. Autres mss. du livre de Patrizi à la Bibliothèque vaticane. *Vat lat.* 6094 (trois mains du début de XVI s.); 4971 (XV siècle) sur lequel voy. F. WASNER, *A.c.* 1959, p. 354. Ce manuscrit porte sur une garde la mention: « della Guardarobba ». D'autre part il est dans une reliure flamande du XVI siècle, avec des comptes de la ville de Bruxelles aux plats intérieurs de la couverture!

[60] Encore doit-on se demander si à l'origine les titres des chapitres n'ont pas été ajoutés en marge, pour y voir plus clair, puis introduits dans le texte par des copistes subséquents. Un Cérémonial datant du début du XVe siècle et copié d'une bonne écriture de la fin du siècle, conservé dans un des recueils de Burckard à la Bibliothèque vaticane, a les titres ajoutés en marge et d'une autre main (ms. *Vat. lat.* 12348, ff. 1-135).

[61] Ainsi plus tard Paris de Grassi divisera son livre de cérémonies en deux parties, et la division sera maintenue pour le *Caeremoniale episcoporum* (dont le troisième livre a été ajouté en 1752 par le pape Benoît XIV). Nous disons bien «nos auteurs»; Patrizi dans sa préface reconnaît qu'il fut aidé par Burckard pour le second livre: *quae ad divinum Officium spectant tam in Vesperis quam in Missis...* et il rappelle la collaboration de son collègue au Pontifical de 1485: *cuius solerti opera etiam usi sumus in emendatione Libri Pontificalis... omnia diligentissime collegit et accuratissime annotavit, ut parvo labore in digerendo libro opus fuerit* (*l. c.*).

Pour les aider à achever leur travail, Innocent VIII avait ordonné à un camérier d'apporter à Patrizi et à Burckard huit volumes de cérémonies en sa possession. Ils furent remis à Burckard le 4 mars 1487 [62].

Il serait du plus grand intérêt de retrouver les huit volumes prêtés par Innocent VIII à ses collaborateurs, mais je crois que nous ne les aurons jamais au complet. Lesellier nous a dit que Burckard était capable de les détruire, moyen assuré d'éviter toute discussion sur les nombreux changements qu'il introduit. Mais c'est là une accusation gratuite. Le fait est que le nouveau livre parle plus d'une fois de cérémonies *noviter dispositae* et que Burckard s'était fait lui-même une collection privée et secrète de manuscrits liturgiques [63]. En tout cas, parmi les huit volumes, on peut sans doute deviner le manuscrit *Vat. lat.* 4737, antérieur à Stefaneschi; l'*Ordo* du cardinal Stefaneschi, devenu officiel à Avignon; et notre *Liber caeremoniarum* de Pierre *Burgensis*. Patrizi et Burckard auraient donc fait la réforme du Cérémonial du pape comme ils avaient déjà fait l'édition de son Pontifical: choisir un texte, et broder sur ce texte: corriger, couper, biffer, ajouter. Burckard veut faire croire que pour écrire ses livres il a dû beaucoup étudier, lire même les Saints Pères, et que tous les évêques, les cardinaux et le Pontife Romain lui-même, étaient obligés de le suivre. Peut-être parle-t-il ici simplement avec une certaine naïveté de cérémoniaire, habitué qu'il est à voir les célébrants le suivre au doigt et à l'oeil.

Il est important de remarquer, toutefois, que l'apport de Burckard s'est limité, au dire de l'auteur principal de l'ouvrage, Augustin Patrizi, au second des trois livres. En fait les manuscrits de la Bibliothèque vaticane, conservent (en particulier le *Vat. lat.* 5633, aux 135 premiers feuillets) toutes les notes préparatoires de

[62] *Hoc mane, antequam SS. D. N. exiret de camera, d. Bernardinus Gambara, SS. D. N. pape cubicularius secretus, de mandato SS. D. N., dedit r. in Christo p. d. A. Episcopo pientinensi et mihi VIII libros ceremoniales antiquos pro instructione nostra et faciliori compositione novi libri ceremonialis*, BURCKARD, *Liber notarum*, éd. CELANI, v. I, p. 184.

[63] Paris de GRASSI l'a assez reproché à son défunt Maître: *cum viveret... artem quam solus ex diversis libris occultissimis occultissime rapiebat demonstrare aut docere noluerat...* (dans l'édition CELANI *de* BURCKARD, v. 2, p. 512, note 3). Singulier retour des choses, on a retrouvé les papiers si bien cachés de Burckard. Ce sont les notes et documents que J. Lesellier eut la bonne fortune d'identifier en partie à la Bibliothèque vaticane: mss lat. 5633, 12343 et 12348. Les deux derniers proviennent de la collection de Cérémoniaux, Diaires de cérémoniaires, etc. conservée par les successeurs de Patrizi et Burckard, puis, déjà au XVIIe siècle, réunie aux Archives vaticanes (Anciens *Arch. Vat., Varia Miscell., Arm.* XII, 1 à 104, devenus, en

Burckard. Ils permettent à qui voudra faire le travail de comparaison, d'établir sa contribution exacte au livre de Patrizi [64].

Le texte du Cérémonial resta manuscrit. S'il ne fut pas publié comme le Pontifical, c'est peut-être qu'il n'était pas permis de « profaner » les cérémonies apostoliques: du moins les discussions qui suivront la publication de 1516 tendront-elles à le faire croire [65].

Les changements introduits par le cérémonial du Patrizi-Burckard modifièrent tout le cérémonial papal. Les *cappelle papali* et *cardinalizie* allaient se multipliant, mais toujours avec des messes *coram papa*, célébrées par un cardinal ou un prélat au fauteuil, *sedens versus populum*.

La prédication aussi sera réduite. Et la basilique vaticane paiera son prix: il n'y aura plus de trône papal. La *sedes apostolica*, qui avait toujours été au fond de l'abside, et que Nicolas V avait fait prévoir, dans le nouveau plan, pour la grande abside qu'il n'a pas pu faire construire, n'existera plus [66]. Le trône sera définitivement remplacé par un autel monumental, celui de la *ca-*

1920, à peu de chose près, les mss. *Vat. lat.* 12253 à 12354). Une collection analogue se trouvait au Quirinal, aux Archives des cérémoniaires. Celles-ci sont, depuis 1870, au Vatican. Actuellement, elle se trouve à l'*Archivio dei Cerimonieri*, vol. 351 à 653.

C'est dans ce dépôt, mais dans une autre série, que F. WASNER a retrouvé récemment un quatrième recueil de Burckard, dont il donne la cote: ms. tom. IV, 127 (*A.c.*, p. 304). Le manuscrit, relié après un autre texte, se dissimule sous l'appellation *Caeremoniale Innocentii III*, dans l'index de FORNICI, Rome, 1803, et dans sa réimpression par G. PALMIERI, dans *Analecta ecclesiastica*, 1 (1893), p. 420, et à part, (Bibliothèque des *Analecta ecclesiastica, I*), Rome 1893, p. 29. Il est entré peu après à la Bibliothèque Vaticane, où il porte la cote Vat. lat. 14585.

[64] LESELLIER, *Les méfaits*, p. 24-26. CONSTANT, *Deux manuscrits*, p. 232-234. On peut encore s'en référer, pour comprendre la manière de procéder des deux éditeurs, aux expressions embarrassées de la Préface de Patrizi: *Certamen profecto priori laboriosius, longeque difficilius, cum propter incertam eius rei disciplinam, lateque per multa capita vagantem, tum etiam ob frequentem caeremoniarum additionem, diminutionem, variationem, ac pro tempore multiplicem mutationem* (éd. MABILLON, p. 584; CATALANI, p. XII). Nous ne voudrions pas exagérer, au demeurant, les libertés prises avec leurs devanciers par Patrizi et Burckard. La substance du Cérémonial papal est toujours demeurée.

[65] Voyez ci-dessous, Appendice II, p. 51-53.

[66] En 1452 Nicolas V chargea Bernard Rossellino de la construction d'une grande et majesteuse abside à Saint-Pierre, avec la *cathedra* du pape au fond, travail qui ne put se réaliser. L.v. PASTOR, *O.c.*, p. 496. Voir A. P. FRUTAZ, *Il torrione di Nicolò V in Vaticano*, p. 16. La planche III fait voir clairement les fondations d'une nouvelle abside pour la vieille basilique, abside que Nicolas V avait commencée et dont il dut interrompre les travaux.

thedra [67]. Pour les Messes *coram papa* un trône mobile à droite sera dorénavant suffisant; pour les trois services pontificaux annuels, on mettra un trône portatif à l'extrémité de l'abside: *mutantur tempora.*

La liturgie papale devint d'autre part si compliquée qu'il fallut, à peu d'exceptions près, la sacrifier ou n'en laisser subsister qu'un spectacle pompeux [68]. Ce n'est pas que la messe papale soit en soi devenue si difficile. Ce sont les préliminaires qui ont été surchargés à l'excès. Ainsi nous avons la première *vestitio papae* dans l'appartement du pontife; la procession à Saint-Pierre; la réception à la porte par le Cardinal-Archiprêtre et tout son chapitre, suivie d'une bénédiction solennelle; la deuxième procession à l'autel du Saint-Sacrement pour l'adoration du Seigneur exposé; une longue *obbedienza* des cardinaux, évêques et abbés; puis le chant de Tierce, une deuxième bénédiction solennelle et une deuxième vestition. C'est toute une affaire, une vraie pléthore de préparatifs, avant même de passer au commencement de la messe [69].

Si Burckard réduit les célébrations de la messe papale à trois par année, avec exclusion de la Pentecôte, il prend aussi à son compte un autre changement beaucoup plus grave. Au temps de Nicolas V, il y avait encore deux rituels pour la messe papale, l'un plus solennel qu'on observait aux grandes fêtes, l'autre plus simple pour les autres jours, avec un clergé réduit, les péricopes en latin seulement, et la communion du pape à l'autel [70]. Ce rituel plus simple fut simplement supprimé sans aucune explication — il semblait normal à Burckard d'agir en dictateur. Innocent VIII laissait faire pour le Cérémonial comme il avait fait pour le Pontifical, et jusqu'à nos jours personne

[67] R. Battaglia, *La Cattedra Berniniana di San Pietro*, Rome 1943. Après le Concile de Trente le symbolisme du pouvoir suprême du pape prend un tel essor que la gloire du Bernin doit surmonter la chaire de saint Pierre.

[68] « Les fastueuses cérémonies qui se déroulent à Saint-Pierre sont comme l'antithèse de la liturgie communautaire que cherche à instaurer le mouvement liturgique. Elles sont un des plus admirables spectacles qui soient au monde, mais un spectable, et auquel on se contente d'assister », R. Rouquette, *Lettre de Rome*, dans *Etudes*, décembre 1962, p. 407.

[69] L. Bouyer, *La vie de la liturgie. Une critique constructive du mouvement liturgique* (Lex orandi, 20), Paris 1956, p. 11-21: Fausses conceptions de la liturgie: Produits de la période baroque.

[70] Il existait un rituel plus simple pour les jours de pénitence. Nous lisons dans le Cérémonial de Benoît *Canonicus*: *...feria quarta (quatuor temporum adventus) statio ad Sanctam Mariam Maiorem... Papa cantat missam more quadragesimali*, éd. Mabillon, *Ordo* XI, p. 124.

n'a fait le moindre commentaire; on semble croire qu'il en a toujours été fait ainsi.

Il y eut d'autres transformations cependant, qu'en partie au moins, on comprend. Le Seigneur Apostolique devenait de plus en plus le centre du christianisme et si les cérémonies très solennelles — consistoires, envois de légats *a latere*, réceptions des rois et des princes, voyages — absorbaient toujours davantage le temps du pape, on pouvait du moins voir apparaître en lui non plus seulement l'évêque de Rome, mais le Souverain Pontife du monde chrétien.

4. Paris de Grassi

Assistant de Burckard, Bernardino Guttierez (*Gutteri*), de Salamanque, renonça à sa très noble charge en faveur de Paris de Grassi, qui prit aussitôt sa place [71].

Paris de Grassi, né à Bologne en 1450, est mort à Rome le 10 juin 1528, à l'âge de 78 ans. On ne saurait conter ici sa longue histoire. Il fut maître des cérémonies de 1504 jusqu'à sa mort. Nommé évêque de Pesaro par Léon X en 1513, il n'en continua pas moins, à l'exemple de ses prédécesseurs, à exercer sa charge, avec un collègue qui fut son successeur, Balthazar *Nicolai*, de Viterbe. Grassi est l'auteur d'un diaire presque aussi fameux que celui de Burckard, mais dont il n'y a pas encore d'édition satisfaisante. Il a laissé une oeuvre liturgique fort prisée, le prototype du Cérémonial des évêques, qu'il écrivit, en 1508, semble-t-il, pour cet évêché de Bologne, dont le titulaire, qui allait être son frère Achille, était toujours un cardinal [72]. Il a laissé aussi un *Ordo Romanus*, qu'a publié Martène, mais qui n'était qu'un résumé fait pour l'usage des cardinaux et des prélats de la Curie, et non destiné à la publication [73].

[71] Burckard, *Liber notarum*, éd. Celani, v. 2, p. 452, cfr. p. 352, note 2.

[72] Paridis Grassi, *Bononiensis, olim apostolicarum caeremoniarum magistri, ac episcopi Pisauren(sis). De caeremoniis cardinalium et episcoporum in eorum dioecesibus libri duo, singulis etiam ecclesiarum canonicis valde necessarii*, Romae, in aedibus Populi Romani, M.D.LXXX. Nous citons le titre de la deuxième édition, que nous avons dans notre bibliothèque. La première est de 1564. La publication posthume, sous un titre qui faussait les perspectives, est l'oeuvre de Francesco Mucanzio, un des successeurs de Paris. Sur le rôle joué par son livre, voir J. Nabuco, *La liturgie papale et les origines du Cérémonial des évêques*, dans *Miscellanea Mohlberg*, v. I, Rome 1948, p. 283-300.

[73] Martène, *De antiquis Ecclesiae ritibus*, v. 3, p. 217-223.

L'autorité de Paris de Grassi en matière de cérémonies fut parfois exagérée: *Princeps eorum, quem ceteri sequuntur, fuit omnino Grassis*, dit un mémoire anonyme du XVIIe siècle [74]. Le cardinal Sirlet ne lui en attachait pas trop: « opinione del Grassi... come molte altre, che ha false » [75]. Une circonstance spéciale allait faire de cet auteur le champion d'une cause inattendue, celle du secret à garder sur les cérémonies romaines.

VI. LE CERÉMONIAL DE LÉON X

L'archevêque de Corfou ou Corcyre, Cristoforo Marcello, était ce patricien de Venise qui avait écrit un traité de philosophie à Padoue [76] et qui, à Rome et ailleurs, fit de l'éloquence [77], de l'exégèse [78] et de la théologie. Il sera l'un des premiers adversaires

[74] Dans C. G. HOFFMANN, *Nova scriptorum ac monumentorum collectio*, II, p. 774.

[75] A. SALA, *O.c.*, p. 139.

[76] CHRISTOPHORI MARCELLI *protonotarii apostolici, patritii veneti, Universalis de anima traditionis opus*, Venetiis, per Gregorium de Gregoriis, MDVIII, in folio, 10-297 feuillets, et 1 f. d'errata. Il a laissé aussi un *De Fato* de 1519 (ms. *Vat. lat.* 5800), dédié au futur Clément VII, et des *quaestiones IV philosophicae*, oeuvres inédites.

[77] CHRISTOPHORI MARCELLI *protonotarii apostolici, patritii veneti, Universalis episcopi Petri Barrocii funus oratio Padue publice recitata*, (Venise 1507), 12 ff. *Oratio ad Leonem X de sumenda in Turcas provincia* dans MARTÈNE & DURAND, *Thesaurus novus anecdotorum*, II, Paris 1717, *col.* 1786-1813. CHRISTOPHORI MARCELLI, *patritii veneti, prothonotarii apostolici, Oratio ad Julium II Pont. Max. in die Omnium Sanctorum in Capella habita*, [Rome, M. Silber, ca. 1510]. CHRISTOPHORI MARCELLI, *protonotarii apostolici In quarta Lateranensis concilii sessione habita oratio iiii idus decembris M.D.XII.*, Rome 1513. Vers la fin du discours se lit le « *tu denique alter Deus in terris* » appliqué au pape et qui a scandalisé les protestants. En 1517, Paris de Grassi, antagoniste de Marcello, adresse des adulations au même Léon X en termes presque identiques: *summos pontifices... tamquam deos in terris* (texte édité pour la première fois par MABILLON, *Museum italicum*, II, p. 588). On sait qu'il n'y a là que l'écho d'une vieille formule médiévale. Cfr. J. RIVIÈRE, *Sur l'expression « Papa-Deus » au moyen-âge*, dans *Miscellana Fr. Ehrle*, 2 (Studi e testi, 38), Rome 1924, p. 276-289. Marcello discourut encore devant Clément VII: *Oratio de laudibus S. Joannis Evangelistae* (ms. *Vat. lat.* 3644). Il avait fait encore, pour Léon X, un *De animae sanitate* ou *De incolumitate animorum servanda*, et pour Clément VII, alors cardinal, un *De angelorum ministerio* (ms. *Vat. lat.* 5801).

[78] CHRISTOPHORI MARCELLI *patritii veneti, archiepiscopi Corcyrae, Exercitationes in septem primis psalmis, Romae, in Campo Florea, per magistrum Marcellum Silber, alias Franck, A. D.* 1523, 118 *ff. in* 4° - *Cris. Mar. Ar. Corc.* (sic), *in Psalmum Usque quo Domine oblivisceris mei*, (colophon:) *Romae, apud Ludovicum Vicentinum et Lautitium Perusinum, anno christianae salutis* (M. D. XXV., *die* 12 *aprilis*), 16 ff. in 4°, dédié à Giovanni Mateo Giberti, évêque de Vérone.

romains de Luther [79], avant de mourir lamentablement, victime du sac de Rome en 1527 [80]. Il devait être bien en cour auprès de Léon X. Il lui offrit, en 1516, après s'être muni, par l'intermédiaire, semble-t-il, du cardinal de Sainte-Croix (Bernardin Carvajal), d'une approbation papale sous la forme d'un bref signé Bembo, une édition vénitienne du Cérémonial romain, illustrée de gravures sur bois et fort bien imprimée par Gregorio de Gregori: *Sacrarum caeremoniarum Sanctae Romanae Ecclesiae libri tres non ante impressi* [81]. Or tout s'était fait à l'insu du maître des cérémonies apostoliques. Paris de Grassi en fut plus que mortifié.

Profitant de ce que Marcello avait omis la préface et n'avait pas nommé l'auteur de l'édition de 1488, il l'accusa de plagiat éhonté et en outre de sacrilège. La lutte s'engagea et le scandale fut grand [82], mais le livre resta public et fut plusieurs fois réim-

[79] Christophori MARCELLI *patritii veneti, archiepiscopi Corcyrae, De authoritate summi pontificis et his quae ad illam pertinent adversus impia Martini Lutherii dogmata, Florentiae, per haeredes Philippi Iuntae, anno Domini* M. D. XXI, 6-146 feuillets in 4°. Nous n'avons pas vu un autre écrit, cité par ZENO, l. c. comme datant de la même année: *Epistola in qua Camaldulensis eremi situs, vitaeque ibidem degendae ratio... describuntur*, Florence 1557, in 4°.

[80] *Cajetae animam miserabiliter exhalavit*. Récit qui se trouve pour la première fois, semble-t-il, dans Pierio VALERIANO DALLE FOSSE († 1558), *De liberatorum infelicitate, libri duo*, Venise 1620, p. 10 (édition princeps d'un texte composé sous Clément VII). Une autre tradition le fait mourir à Corfou où il aurait eu la sépulture dans sa cathédrale.

[81] Cfr. ci-dessus note 1. Bonnes notices bibliographiques dans D. CLÉMENT, *Bibliothèque curieuse...*, VII Leipzig 1757, pp. 26-37, et PANZER, *Annales typographici...* 1501-1536. VIII *Norimbergae*, 1800, pp. 429-430; Princ. d'Essling (MASSÉNA, duc de Rivoli), *Les livres à figures italiens*, 2e Partie, v. I, Florence, 1909, p. 318. L'édition princeps est naturellement un livre rare. Il a sa légende de livre supprimé, brûlé, etc., dont le Manuel de BRUNET se fait l'écho. C'est surtout un livre recherché. La Vaticane en a 3 exemplaires; la Bibliothèque nationale de Paris en a 3, dont un sur vélin; le British Museum en a 3; on le trouve dans des bibliothèques de liturgistes comme celles d'Edm. Bishop, aujourd'hui à l'Oratoire de Londres, ou celle de l'auteur de ces pages.

[82] Paris avait simplement demandé de faire jeter au feu le nouveau livre de cérémonies et son auteur plagiaire: *librum caeremoniarum omnino comburi simul cum suo falso auctore* (Ex *Diario Paradis de Grassi*, *die* XI *Martii* 1517, transcrit par MABILLON, *Museum*, II, p. 587). Il ajoute un peu plus loin — tel un procureur qui a demandé la peine capitale pour obtenir la détention perpétuelle — qu'au moins l'auteur doit comparaître et recevoir un sévère châtiment. Léon X fit encommissioner l'affaire, puis eut le

primé. On peut en compter neuf éditions [83]. La plus abondante, avec les commentaires de Joseph Catalani [84], a été citée plus d'une fois dans des documents ecclésiastiques comme un livre presque officiel de l'Eglise romaine [85].

Le Cérémonial publié par Christophe Marcello diffère du Cérémonial de Patrizi et Burckard. C'est à priori, que ceux qui ont écrit à propos du second, disent que Marcello ne fit qu'imprimer le premier [86]. Les préfaces des trois livres portent sa marque, celle du second en particulier, où il est dit que c'est une bonne action de répandre dans le public la connaissance des cérémonies, et qui tant excita l'ire de Paris. Des mots latins sont mis au goût du jour; quel humaniste du temps de Léon X aurait pu s'en abstenir? Il y a d'autres variantes, et plus importantes, mais ce n'est pas le rôle que nous nous sommes assigné de faire l'étude

bon goût de faire la sourde oreille. Il y eut plus tard pas mal de confusion au sujet de cette querelle.

MABILLON lui-même s'en laissa un peu imposer par Grassi (*Museum italicum*, v. 2, p. V-VIII). Les choses furent mises au point, avec quelque exagération en sens inverse, par Apostolo ZENO, *Giornale de' letterati d'Italia*, v. 18, Venise 1714, pp. 364-404; repris dans *Dissertazioni vossiane*, v. 2, Venise 1753, p. 108-124.

[83] Le British Museum conserve la collection presque complète de ces éditions (*Catalogue of printed books*, v. 139, Londres 1962, col. 245), ayant non seulement l'édition princeps, mais la seconde: Cologne 1557, *appud heredes Arnoldi Birckmanni*, in 8°; la troisième, due à Valerio Dorici, Rome 1559-1560 in folio *summa denuo vigilantia recogniti;* et les suivantes, Cologne 1572, (réimpression de la seconde); Venise 1573, *hac postrema editione summo studio ac vigilantia recogniti, ad signum Pavonis*, impression de Gilles Regazola); Venise 1582; in 4° (*recogniti, aucti, locupletati*); il manque celle de C. G. HOFFMANN, *Nova scriptorum ac monumentorum... collectio*, II, Leipzig 1733, p. 269-740, avec introduction et table; mais on y trouve celle de G. CATALANI, 1750. La dernière à citer est une reproduction en fac-similé de l'édition princeps, augmentée de la préface de Patrizi d'après l'édition Mabillon, *The Gregg Press*, Londres 1965. Nous ne mentionnons pas les éditions imaginaires, fausses références et dates altérées.

[84] Cfr. plus loin, p. 41.

[85] Déjà au Concile de Trente, le Cérémonial avait été allégué, non sans discussion pour certains textes à saveur conciliariste, et suivi. Cfr. A. SFORZA PALLAVICINO, *Storia del Concilio di Trento*, I, Rome 1664, p. 561; *Concilium Tridentinum*, édition de la Goerresgesellschaft. v. 1, 1901, p. 104-105; 107-108; v. 4, 1940, p. 516, note 2, et p. 269. Quant à des faits plus récents, ce n'est pas un secret qu'au conclave de 1958, la question s'étant posée d'un élu non cardinal, c'est Catalani qui fut consulté pour préparer cette hypothèse. Le vieux Cérémonial, en effet avait prévu le cas: l'élection de saint Célestin V n'était pas tombée dans l'oubli.

[86] Il s'entend qu'un Cérémonial est un texte préexistant. Chaque éditeur en donne une version à sa manière. On parle d'auteur pour simplifier. Ainsi faisons-nous pour Christophe Marcello, aussi bien que pour Pierre *Burgensis* et Augustin Patrizi.

parallèle du nouveau texte et de l'ancien. Ce travail a été ébauché par Paris de Grassi lui-même. Le libelle qu'il a osé présenter à Léon X, et que nous a conservé le Diaire, est un chef-d'oeuvre littéraire en son genre, celui du pamphlet de la Renaissance, mais, si passionnées soient-elles, ses critiques sont en partie justifiées. Il a collationné son exemplaire de cérémoniaire du livre manuscrit de Patrizi avec l'édition vénitienne, et il a relevé, à ce qu'il dit, plus de mille bévues [87]. Il en cite quelques-unes. Ce sont des inconséquences, des négligences, des libertés prises avec le texte, mais aucune grave altération. A juger l'édition selon les normes du temps, on restera reconnaissant à Marcello d'avoir publié le livre de Patrizi. Il n'était pas cérémoniaire du reste, quoi qu'en ait dit, par exemple, Moroni [88]. Il ne faut pas s'étonner qu'il ait commis quelques méprises.

Après l'édition de Christophe Marcello, tous les cérémoniaires qui se succédèrent, et il y en eut de très notables, ne pensèrent plus à rien changer, ni à publier un autre livre de cérémonies: celui de 1516 a donc été définitif. L'unique règle est de faire ce que les autres ont fait: *sic fecere maiores*, comme nous dit Catalano dans l'introduction à son commentaire [89].

N'est-ce pas là un principe qui fait fi de la vie? Ne retient-on pas ainsi sans le savoir des choses introduites par abus et contre toute la vieille tradition? Un esprit indépendant comme le cardinal Sirlet semble l'avoir discerné. La lettre que nous avons citée et qu'il envoie de Rome, en 1575, avant la publication du *Caeremoniale Episcoporum* de 1600, nous dit son étonnement devant la révolution opérée, au temps de la Renaissance, dans le Cérémonial apostolique. Il transcrit, d'après le *Liber caeremoniarum* de Nicolas V, la longue liste des jours où le pape célébrait lui-même, et il remarque combien les temps sont changés. Les évêques eux-mêmes, dit-il, suivent l'exemple du pape et ne disent presque

[87] Il ne devait pas y en avoir autant. Apostolo ZENO, a retrouvé, dit-il (*A.c.*, p 116). à l'Ambrosienne, l'exemplaire-même présenté à l'examen de Léon X, et portant les annotations autographes de Grassi. Le catalogue de l'Ambrosienne ne signale plus ce précieux volume. Ce qu'en cite Zeno: *Mendacium, contra jus...*, etc., est bien dans la manière de Paris, tel que nous la connaissons par le Diaire et par les remarques dont il a émaillé les recueils manuscrits de Burckard. Cette manière est pauvre. Il est sûr que si l'autographe avait apporté quelque accusation d'importance, l'érudit vénitien n'aurait pas manqué de la relever pour défendre son compatriote, « un dignissimo letterato, prelato e patrizio nostro Veneziano » (ZENO, *A. c.* p. 108).

[88] *Dizionario*, v. 41, p. 178.

[89] G. CATALANI, *Sacrarum caeremoniarum*, II, p. VIII.

jamais une messe pontificale : *vix quater in anno* [90]. Le Cérémonial des évêques, publié peu après, sous l'influence de ce qu'avait dit Sirlet, publia une liste des jours où l'évêque devait dire la messe pontificale dans sa cathédrale, liste assez longue, quoique excluant les féries mêmes majeures [91].

VII. QUELQUES LITURGISTES MODERNES ET LEURS PROJETS DE CORPUS DE LA LITURGIE PAPALE

La gravité de la question que nous venons de poser nous incite à ajouter ici quelques éléments qui peuvent aider à la résoudre. Nous le ferons en relevant dans l'ordre chronologique les principaux projets d'étude comparée des anciens livres de la liturgie papale.

Dès le XVIe siècle, un ermite de Saint Augustin, l'érudit Onofrio Panvinio, de Vérone, tenta de réunir la collection des anciens Cérémoniaux. Il « copia, en 1565, au compte des Fugger d'Augsbourg, les anciens livres du Cérémonial et les *Diaria*, pour en faire une sorte de *corpus* ». La Bibliothèque d'Etat de Munich possède le manuscrit de cette collection, 14 volumes in-folio, dont quatre sont remplis par l'unique copie complète du Diaire de Burckard [92].

Après la publication du *Caeremoniale Episcoporum*, en 1600 [93], l'attention semble s'être détournée de nos textes. On sait toutefois les mérites des Mauristes, et de Mabillon en particulier [94]. Nous avons vu plus haut qu'à la fin de sa collection des *Ordines*, il a publié la Préface de Patrizi. Nous avons relevé aussi qu'il avait, semble-t-il, préparé lui-même pour l'impression, une copie, conservée aujourd'hui à la Bibliothèque nationale de Paris, du Cérémonial entier de 1488 [95].

[90] A. Sala, *O.c.*, p. 119.

[91] *Caeremoniale episcoporum*, lib. II, c. 34.

[92] A. Pieper, *Das Original des Diarium Burkardi*, dans *Römische Quartalschrift*, 7 (1893), p. 388 et note 2; G. Constant, *Deux manuscrits*, p. 112.

[93] J. Nabuco, *La liturgie papale et les origines du Cérémonial des évêques*, dans *Miscellanea Mohlberg*, I, Rome 1948, p. 283-300; P. Borella, *San Carlo Borromeo e il Cerimoniale dei Vescovi*, Varese 1937; D. Balboni, *Il Baronio e la riforma liturgica post-tridentina*, dans *A Cesare Baronio, Scritti vari*, Sora 1963, p. 317-318.

[94] H. Leclercq, *Mabillon*, I, Paris 1953, p. 467-471.

[95] Ci-dessus, note 59a.

Au siècle suivant, des auteurs qui n'étaient pas cérémoniaires nous donnèrent de très importants travaux sur la liturgie papale. Ils ont droit à une mention dans cette étude.

Christian Gottlieb Hoffmann (1692-1735), non seulement n'était pas cérémoniaire, mais protestant et conseiller du roi de Prusse. C'est un juriste polygraphe qui, entre beaucoup d'autres ouvrages, donna, à Leipzig, en 1731 et 1732, deux volumes d'une *Nova scriptorum ac monumentorum, partim rarissimorum, partim ineditorum, collectio*. Le premier contient des textes du XVIe siècle, et notamment la première édition du Diaire de Grassi, précédée d'une dissertation sur l'auteur et sur les Cérémoniaux romains. Le second réimprime, d'après l'édition Jean Garnier, le *Liber Diurnus Romanorum Pontificum*, et d'après l'édition de 1516, le Cérémonial d'Augustin Patrizi [96]. Hoffmann ne voulait pas s'arrêter en si bon chemin. Il projetait d'autres volumes mais la mort le surprit.

Dominique Giorgi (1690-1747), mourut lui-aussi assez jeune, à cinquante-sept ans. Comme tous les savants de son temps, il avait été lié avec Benoît XIV, qui le fit son prélat domestique, distinction assez rare au XVIIIe siècle, et paya l'impression de son ouvrage sur la messe papale. Nous l'apprenons par la dédicace, au deuxième volume de son *opus magnum*. Le livre s'intitule : *De liturgia Romani Pontificis in solemni celebratione missarum, ubi sacra mysteria ex antiquis codicibus, praesertim vaticanis, aliisque monumentis plurimum illustrantur* [97]. L'ouvrage est composé de quatre livres et de nombreuses dissertations, plus un appendice de *Monumenta* [98]. Giorgi connaissait bien les livres des cérémonies pontificales de la Bibliothèque vaticane, il avait lu le livre de Pierre *Burgensis*, qu'il cite dans sa Vie de Nicolas V [99], et l'on a vu que ses préférences allaient à la liturgie papale la plus ancienne et la plus pure. Il cite tout au long l'*Ordo romanus I* de Mabillon et les codices *Vat. lat.* 4726 et 4727 de la Vaticane [100].

[96] Vol. 2, p. 361-497. C'est la meilleure édition à consulter, avec la table qui l'accompagne, mais le livre est peu commun. Nous remercions le Père M. Dykmans, S.J., bibliothécaire de l'Université Grégorienne, de nous avoir prêté l'exemplaire de la Bibliothèque, pour l'intérêt qu'il a montré à nos recherches, et avoir bien voulu lire notre manuscrit; sa modestie ne nous permet pas de dire tout ce que nous aurions voulu dire.

[97] Il a été publié à Rome, par S. Bernabò et les frères Pagliarini, 1731-1734.

[98] H. Hurter, *Nomenclator litterarius theologiae catholicae*, IV, 3e éd., Innsbruck 1910, col. 1566, où le bibliographe insiste avec raison sur la rareté de l'ouvrage.

[99] D. Giorgi, *Vita Nicolai V ad fidem veterum codicum*, Rome 1742, p. 110.

[100] *Redolent tempus quo Romani Pontifices Avenione consistebant*, D. Giorgi, *De liturgia*, II, p. 28; cfr. p. 3 ss., 58, 77, 125, 135, 149, 150, 160, 180, 212; v. 3, p. 556-581.

Amalaire, dans ses *Eclogae de Ordine romano* [101] est l'une de ses principales autorités. Il a vu très clairement, au surplus, la différence entre la liturgie d'avant l'édition de Christophe Marcello et celle d'après.

Le premier volume de Giorgi (Livre I et II) nous donne sous le titre *De sacro ministerio* un long et très intéressant traité des objets liturgiques; il traite ensuite de l'entrée du pape, de tierce, et des ornements pontificaux. Le deuxième volume nous parle de la hiérarchie ou du personnel au service du pape, et ensuite des livres liturgiques, pour donner, au troisième livre, dans le même volume, la description de la messe papale jusqu'à la préface exclusivement. Dans son troisième volume (livre IV), Giorgi nous parle de la messe du pape, de la préface à la fin. Quelques-unes de ses dissertations, comme celle de la concélébration, sont très intéressantes, mais la partie la plus précieuse de ce dernier volume, p. 223 à 609, est celle qui nous transcrit divers documents sur la liturgie papale; ainsi quatre descriptions de la messe pontificale qui sont empruntées aux manuscrits de la Vaticane: *ex codicibus vaticanis* 4726 *et* 4727 (du commencement du XIVe siècle), et *ex codice seu missali Ottoboniano seu Altemsiano;* et une plus récente, du temps d'Urbain VIII. Une réimpression de l'ouvrage de Giorgi serait très utile et même nécessaire.

Jean Baptiste Gattico (1704-1754), chanoine de l'ordre de Saint Augustin et abbé régulier du Latran, était, selon Hurter, *splendidum sui Ordinis decus* [102]. Son premier travail liturgique ou canonique fut un traité *De oratoriis privatis*, publié en 1746 et dédié à Benoît XIV. Une controverse en surgit que le pape trancha en faveur de l'auteur. Mais le livre qui le rendit célèbre, et qui nous intéresse ici, s'intitule *Acta caeremonialia selecta sanctae Romanae Ecclesiae.*

Cet ouvrage volumineux se divise en deux parties: la première, — jusqu'à la page 278 — est consacrée surtout aux Cérémoniaux conservés dans deux manuscrits de la Bibliothèque Vaticane, le *Vat. lat.* 4737 et une partie du *Vat. lat.* 4736, complétés d'après quelques autres codices du Vatican; la deuxième qui occupe tout le reste du volume, et devait remplir les volumes suivants, commence l'édition des *Diaria*, d'Innocent VII à Innocent XI, et des *Itineraria*, de Sixte IV à Benoît XIV. On peut de-

[101] Ed. I. M. Hanssens, *Amalarii episcopi opera liturgica omnia*, III, (Studi e testi, 140), Cité du Vatican 1950, p. 225-265.

[102] Hurter, *l. c.*, v. 4, col. 1643.

viner pourquoi Gattico a voulu joindre ainsi *Caeremonialia* et *Diaria*: ces textes s'éclairent puissamment les uns les autres [103].

Si Gattico choisit le manuscrit *Vat. lat.* 4737 (un des plus beaux des collections de la Vaticane), c'est que celui-ci, nous dit-il, *mihi visus est antiquior et purior*. L'*Ordo XIV* de Mabillon lui plaît, mais il ne serait qu'une édition incomplète du ms. 4737. Les manuscrits *Vat. lat.* 4737, 4735 et 5627 divergent de l'*Ordo XIV*, mais: *inter se conveniunt quam maxime*. Le *Vat. lat.* 5747 est un peu postérieur. Du codex *Vat. lat.* 1151, il nous dit: *temporibus Nicolai V eleganti caractere... fuit descriptus a T. Rover, qui proprium nomen in fine posuit* [104]. Le *Vat. lat.* 5627 ne serait qu'une copie du *Vat. lat.* 1151, comme aussi le codex *Urb. lat.* 470. Ce manuscrit porte le nom de *Liber Caeremoniarum Romanae Curiae*. C'est celui que Giorgi cite dans sa vie de Nicolas V, quand il décrit la canonisation de saint Bernardin de Sienne [105]. Il est en fait de 1487, c'est-à-dire, du temps de Patrizi et Burckard: *Innocentii VIII anni II*. C'est un très beau manuscrit. Le *Vat. lat.* 1151 est antérieur à Nicolas V, ou du commencement de son règne. Le *Vat. lat.* 5627 est de la fin du XVe siècle. Ce serait plutôt une copie de Pierre *Burgensis* corrigée par Burckard. Gattico ne nous dit rien des manuscrits *Vat. lat.* 4726 et 4727, variantes de l'*Ordo XIV*. Mais il cite en outre trois manuscrits latins de la Bibliothèque Barberini: les anciens numéros 1084 (maintenant 2463), 2364 (maintenant 1190), et 2365. Ce dernier est le *Barb. lat.* 2561. Le *Barb. lat.* 2463 ne se trouve pas à la Bibliothèque

[103] On peut deviner peut-être aussi pourquoi Benoît XIV ne désirait pas la divulgation des *Diaria*, jusque-là inconnus: il y avait les récits scandaleux dont on pouvait abuser. N'a-t-on pas vu un Turmel se plaire à les réunir, encore en 1932, dans les extraits qu'il en a publiés? Quoi qu'il en soit, le pape supprima l'ouvrage qui devait comprendre encore cinq ou six volumes et dont l'impression fut arrêtée brusquement. Un exemplaire de la Bibliothèque vaticane, provenant de la collection du cardinal Mai, porte à la page 208 du tome 2 une note manuscrite: « Per ordine autorevole fu sospeso il proseguimento della presente opera, anzi ritirati furono i fogli già stampati ». Comme il arrive d'ordinaire, la partie publiée n'en devint que plus recherchée. C'est Francesco Antonio Zaccaria qui nous dit, dix-huit ans après la mort de Benoît XIV: *inter rarissimos libros locum hic tomus deinceps habebit, jussu enim Benedicti XIV suppressus est* (*Bibliotheca ritualis*, v. I Rome 1776, p. 177; *Storia letteraria d'Italia*, VII, p. 470). Autre hypothèse: seraient-ce les cérémoniaires qui, à l'instar de Paris de Grassi, auraient pris ombrage d'une divulgation faite sans leur assentiment? Il ne semble pas, pourtant, qu'on ait pu reprocher à personne la publication d'un manuscrit comme le *Vat. lat.* 4737, un de ceux d'après lesquels Giorgi, peu avant, avait publié son commentaire de la messe papale, avec l'approbation de Benoît XIV et aux frais du pape. L'histoire des études compte d'autres incidents aussi pénibles; elle en compte peu d'aussi mal éclaircis.

[104] Gattico, *O. c.* p. 2.

[105] *Vita Nicolai*, p. 205.

Vaticane. Le *Barb. lat.* 1190 a pour titre *Liber caeremoniarum Romanae Curiae usque ad Pontificatum Nicolai V*. Il contient une partie du codex *Barb. lat.* 2561, avec des variantes. D'où nous pouvons conclure qu'avant de commencer son édition des Cérémoniaux manuscrits, Gattico avait vu tout ce qu'il pouvait trouver à Rome, soit à la Bibliothèque vaticane ou chez les Barberini [105a]. On voit aussi qu'il comparait les textes et serait arrivé à en découvrir les couches et altérations successives. Du moins ouvrait-il la bonne voie; d'autres auront à compléter son travail en perfectionnant sa méthode. Mais son labeur fut soudain interrompu. Il en était à la page 208 du tome II quand Benoît XIV interdit la continuation.

Le pape avait fait de Giorgi son prélat domestique et il offrira le cardinalat à Catalano. Gattico eut un autre sort et son gros livre fut retiré de la circulation. C'en fut trop pour l'auteur qui aimait passionnément l'Eglise Romaine. Il mourut, moins d'une année plus tard, à l'âge de cinquante ans.

Joseph Catalano (1698-1764) était un saint homme; il refusa deux fois le chapeau de cardinal que lui offrirent tour à tour les papes Clément XII et Benoît XIV [106]. Ce fut un liturgiste laborieux [107]. Ses oeuvres forment un corpus de neuf in-folio. Il commenta le Rituel romain [108], le Pontifical romain [109], le Cérémonial des évêques [110] et le Cérémonial apostolique [111]. De tous ses ouvrages, son Commentaire du Cérémonial de Patrizi et Marcello

[105a] G.B. GATTICO, *O. c.*, p. 2. Pour Gattico le Barberini 2561 (ancien 2365) n'était qu'une copie faite plus récemment, qui ne l'intéressait guère: ce qu'il voulait c'était la liturgie papale plus pure, comme il nous dit, du XIVe siècle. Par contre Mabillon avec son *Ordo XIV* voulait éditer le texte du cardinal Stefaneschi de la fin du XIIIe ou du commencement du XIVe. Nous essayons de donner la dernière édition avant Innocent VIII: trois étapes différentes d'un même texte.

[106] *F. Russo, G. Catalani,* dans *Enc. catt.* v. III, col. 1063.

[107] *H. Hurter, l.c.,* v. 4, col. 1652-1653.

[108] *G. Catalani, Rituale romanum perpetuis commentariis exornatum,* 2 v., Rome 1757.

[109] *G Catalani, Pontificale romanum prolegomenis et commentariis illustratum,* 3 v., Rome 1738-40.

[110] *G. Catalani, Caeremoniale episcoporum commentariis illustratum,* 2 v., Rome 1740.

[111] *G. Catalani, Sacrarum caeremoniarum, sive Rituum ecclesiasticorum sanctae Romanae Ecclesiae libri tres a Patricio ordinati et a Marcello editi, nunc commentariis aucti,* 2 v., Rome 1750-51. Les collections complètes des neuf volumes des commentaires de Catalani sont rares. Les volumes du Cérémonial sont les plus difficiles à trouver.

est sans doute le meilleur et en tout cas le plus rare. Nous avons vu qu'aujourd'hui encore c'est l'ouvrage de référence préféré de la Chapelle papale [112].

Après la scissure de la Révolution il faut en venir à notre siècle pour retrouver un plan d'ensemble de publication des cérémoniaux. Ce fut l'oeuvre de Mgr Michel Andrieu (1886-1956), qui en entreprit la réalisation selon toutes les règles de la critique. Un premier recueil serait consacré aux *Ordines* rédigés avant le XIe siècle. Avec les *Ordines et les Libri caeremoniales* qui « se multiplieront au XIIe siècle » [113], le vénéré savant en projetait un second. Mais il ne put achever même la publication du premier. Le deuxième reste à mettre en chantier. Pour donner l'édition critique, en colonnes parallèles, des textes qui se succéderont jusqu'en 1516, il faudrait des hexaples, et plus encore. C'est là un travail qui serait bien utile, mais qui requiert plutôt un collège d'éditeurs.

Nous n'avons pas voulu, quant à nous, reprendre ces vastes plans. En publiant l'ancien manuscrit d'Urbino notre dessein est plus modeste: nous voulons faciliter l'étude comparée de nos pompes papales, qui datent de la Renaissance, et de la liturgie romaine encore pastorale, qui se maintint jusqu'au temps de Nicolas V et peu après.

[112] Ci-dessus, note 85.

[113] M. ANDRIEU, *Les ordines*, I, p. VI.

APPENDICE I

Notes brèves sur la liturgie papale

Le Secretarium

Des anciens *Ordines* au Cérémonial de Léon X, une règle a été constamment observée : le pape ne reçoit jamais les ornements sacrés à l'autel, mais il les prend au *secretarium* [114]. Nos *maiores in fide* ne voyaient pas dans l'autel le lieu de vêtir le pontife.

La Falda

Jean XXIII a abandonné l'usage de la *falda* tout de suite après la messe de son couronnement, et Paul VI ne l'a pas repris. Moroni nous dit que la mention la plus ancienne de la *falda* se trouve à la prise de possession de saint Pie V, en 1566 [115]. Mais Patrizi nous parlait déjà des « fimbriae » : *Fimbriae partes inferiores corporis pontificis tegunt* [116].

L'origine de la *falda* est probablement liée au grand manteau du pape, qui dépasse de beaucoup les pieds. L'usage de la *falda* exigeait la présence autour du pape de deux prélats, en plus des diacres : un de chaque côté, pour la relever, la personne du pape disparaissait au milieu d'un si nombreux personnel.

Les Flabella

Au temps de Nicolas V les éventails ou *flabella* étaient d'usage pendant l'été pour chasser les mouches ; il n'y avait pas trop d'hygiène en ces temps reculés ; les cardinaux aussi s'en servaient, ce n'était pas un privilège papal. Mais déjà au temps de Clément VIII (1590-1605) nous les trouvons faits de plumes d'autruche et propres au pape [117].

[114] D. Giorgi, *De liturgia*, I, p. 107 ss. : *Quo ritu olim Pontifex sacra paramenta acciperet.*

[115] G. Moroni, *Dizionario*, v. 23, p. 10.

[116] C. Marcello, *Sacrarum caeremoniarum*, f. 123 ; cfr. notre texte, f. 54. Peut-être s'agit-il seulement de la partie ornée de l'aube.

[117] A. Rocca, *Opera omnia*, v. I, p. 58 ; Ch. Rohault de Fleury, *La Messe*, VII, Paris 1888, p. 125-132.

Le Faldistoire

De nos jours évêques et abbés considèrent le très noble et très ancien faldistoire comme un siège de deuxième ordre et aspirent parfois au trône, même en dehors de leur territoire. Mais en parcourant l'*Ordo XIV* ou celui de Nicolas V, on voit que le pape lui-même se servait habituellement du faldistoire. C'est là qu'il s'asseyait après l'encensement de l'autel et jusqu'à l'offertoire. Le trône, que les *Ordines* appellent *sedes exaltata*, s'employait beaucoup moins [118].

Ut adoret Sancta

L'usage de présenter l'Eucharistie au pape avant la Messe *ut adoret Sancta* se trouve déjà dans l'*Ordo romanus I* [119]. Le cérémonial de Léon X n'en parle pas. L'exposition solennelle est une addition tardive [120].

Rien sur l'Autel

Septem candelabra acolythorum nunquam super altari ponebantur, sed in plano hinc et hinc [121] ; *candelae per acholitos tenentur, et tunc ponuntur in pavimentum* [122]. « The standing of any object whatever on the altar was entirely contrary to the devotional conventions of the early church. Lamps and *candelabra* were hung above it, and standard candlesticks were stood around — sometimes six or eight. But the altar itself remained bare of such ornaments for almost the first thousand years of christian history in the West, and perhaps to an even later date in the East » [123].

[118] J. G. Stefaneschi, *Ordo romanus XIV*, éd. Mabillon, p. 296 ; I. Nabuco, *Ius pontificalium. Introductio in Caeremoniale episcoporum*, Paris 1956, p. 325, n. 1.

[119] D. Giorgi, *De liturgia*, II, p. 39-40.

[120] G. Catalani, *Sacrarum caeremoniarum*, II, p. 59.

[121] D. Giorgi, *De Liturgia*, II, p. 14.

[122] Amalarius, *Eclogae de ordine romano*, p. 240.

[123] G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, Londres 1945, p. 419. Voir aussi la très intéressante étude de D. R. Dendy, *The use of Lights in Christian Worship*, Londres 1959, ch. II : Lights around the Altar ; ch. III : Lights upon the Altar.

Avec la nouvelle basilique de Saint-Pierre et son autel vraiment majestueux, il fallut des chandeliers si grands et si lourds, que l'on ne pouvait songer à les transporter en procession. C'était un problème qui se présentait aux maîtres des cérémonies, mais la solution fut vite trouvée: on doublerait leur nombre; les sept plus grands resteraient sur l'autel pour compléter l'ornementation, et sept plus légers seraient portés dans la procession par les sept acolythes apostoliques. Ils seraient posés sur les crédences, deux d'un côté et cinq de l'autre. Il fallut par suite doubler de même la croix de procession, puisque celle de l'autel était assortie aux chandeliers.

Epître et évangile en grec

Quand Rome laissa le grec pour le latin, vers la fin du IIIe siècle, le changement ne se fit pas en un seul jour, mais peu à peu. Quelques parties de la messe, comme le *Kyrie eleison* et le *Gloria* continuèrent longtemps en grec. Le *Kyrie* resta jusqu'aujourd'hui. Le *Credo* ne fut introduit à Rome que plus tard, *parce que, dit-on, le Romains ne connaissaient pas les hérésies*. L'usage de lire ou de chanter les péricopes en grec demeura longtemps. Giorgi nous dit, en citant Patrizi, que selon les anciens codices, pendant la Semaine Sainte on chantait la Passion et on lisait les leçon en grec [124]. Le *Rationale* de Guillaume Durand écrit: *in missa Romani Pontificis in praecipuis solemnitatibus legitur epistola et evangelium non solum in latino, verum etiam in greco* [125]. Giorgi cite le texte et ajoute que les anciens *Ordines* ne disent rien sur la lecture en deux langues, ni davantage, remarque-t-il, les manuscrits *Vat. lat.* 4726 et 4727, qui datent d'Avignon. Mais Stefaneschi nous dit au contraire: *Legitur epistola latina et graeca et subsequenter evangelium latinum et graecum* [126]. Notre Cérémonial de Nicolas V est silencieux sur ce point quand il parle de la messe solennelle du pape, mais il prescrit le chant de l'épître et de l'évangile en grec pour la messe du couronnement. On doit supposer que c'est Patrizi ou Burckard qui a réintroduit la lecture en grec, mais ils le firent en se méfiant de la « nouveauté », car ils ajoutent dans leur Cérémonial: *si illi (papae) placuerit* [127].

[124] D. Giorgi, *De Liturgia*, II, p. 130.

[125] G. Durand, *Rationale divinorum officiorum*, Venise 1568, f. 60 v. Cfr. D. Giorgi, *De Liturgia*, II, p. 129.

[126] J. G. Stefaneschi, *O. c.* p. 274.

[127] C. Marcello, *Sacrarum coeremoniarum*, f .140.

A ce propos il faut nous permettre d'ajouter l'histoire des douze leçons du Samedi-saint. C'était le « Samedi des six leçons » en latin et en grec; mais quand ceux qui connaissaient le grec ne venaient plus à l'église, on remplaça la lecture en grec par six autres en latin, ce qui nous donna douze leçons aux « Samedis des six leçons », dénomination qui subsista pendant des siècles dans le Missel romain [128].

Les ambons

Stefaneschi nous parle d'un autre principe liturgique, aujourd'hui oublié: *attendendum est quod evangelium legatur in ambone seu pulpito eminenti* [129]. Il y en avait trois; un pour l'Ancien Testament, un pour les Apôtres, et un troisième, *altior et ornatior*, pour l'Évangile [130].

Les *probe* ou *praegustationes*

Ceux qui ont eu le rare privilège d'assister à une messe du pape, ont pu voir, pendant le chant du *Credo*, un personnel assez nombreux de sacristes et de maîtres des cérémonies s'agitant autour de la grande crédence, à côté de l'autel. Le chant du *Credo* ne les intéressait pas, ils étaient occupés aux « probe » et aux *praegustationes*: lavement du calice, de la patène, d'une burette, avec du vin. C'est tout un rituel pour éviter que le pape ne soit empoisonné. Cela s'explique-t-il au XVe siècle? C'est surtout à la fin du XVIe, cependant qu'il eut le plus de papes qui disparurent presque aussitôt après leur élection: Grégoire XIV (1590), fut pape onze mois; Urbain VII (1590), douze jours; Innocent IX (1591), un an; Léon XI (1605), 17 jours. Quoi qu'il en soit, le Cérémonial de Nicolas V fait allusion au lavement du calice, mais il faut arriver à celui de 1516 pour trouver la description de ce rit solennel des « probe », encore en usage actuellement [131].

[128] D. Giorgi, *De Liturgia*, II, p. 127; H. Schmidt, *Hebdomada sancta*, II, Rome 1957, p. 834-837.

[129] J. G. Stefaneschi, *O. c.* p. 255; cfr p. 258.

[130] D. Giorgi, *De Liturgia*, II, p. 125.

[131] C. Marcello, *Sacrarum caeremoniarum*, f. 82 et 124 v.

La nappe de l'*Incarnatus est*

Parmi les cérémonies de la messe papale dont on ne connaît ni l'origine ni la raison d'être, il faut mentionner la nappe de l'*Incarnatus est*, appelée « strogolo ». C'est une nappe de toile damassée, divisée en treize parties et garnie de dentelle d'or, de la dimension de la table d'autel, qui est mise sur celle-ci avant la messe, mais repliée vers les chandeliers. Après l'*Incarnatus est*, et avant de porter à l'autel la bourse avec le corporal, le cardinal diacre, aidé par le sous-diacre de la messe, déplie cette nappe. Elle servait aussi aux vêpres célébrées par le pape, et on la dépliait avant d'encenser l'autel [132].

La communion *ad sedem exaltatam*

Un rit que les papes ont toujours conservé comme un privilège personnel, est celui de la communion au siège. Il n'a jamais été communiqué à personne, pas même au patriarche de Lisbone, qui célèbre la messe *more papali*. Saint Bonaventure nous dit: *Christus... omnibus videntibus passus est; unde papa, quando sumit corpus Christi in missa solemni, sumit omnibus videntibus, nam sedens in cathedra convertit se ad populum* [133]

La communion *ad cathedram*, appelée solennelle, ne se faisait qu'aux grandes fêtes. Stefaneschi nous dit: *in die coronationis papa communicat cum solemnitate ad sedem* mais il n'exclut pas les autres grandes fêtes [134]. Les autres jours, et dans les églises des stations, le pape communiait à l'autel [135].

La communion du calice

Nous lisons dans le Pontifical en usage à Rome que l'empereur au jour de son couronnement devait communier aussi du calice. L'*Ordo XIV* nous dit que l'empereur ou le roi reçoit la

[132] P. G. Rinaldi-Bucci, *Caeremoniale missae quae a Summo Pontifice ritu solemni celebratur*, Regensburg 1899, p. 35; A. Battandier, *Annuaire pontifical catholique*, Paris 1913, p. 88-89.

[133] A. Rocca, *De sacra summi Pontificis communione*, Rome 1610, p. 30; cfr; *Opera omnia*, I, Rome 1719, pp. 9-32.

[134] J. G. Stefaneschi, *O. c.*, p. 274 et 336-337.

[135] *Ibidem*, p. 307; cfr. C. Marcello, *Rituum ecclesiasticorum*, f. 133 et 188.

communion au trône, des mains du pape, *et rursus ad altare idem rex sacratissimum sanguinem D.N.I.C. sumit de calice per ministerium diaconi cum calamo* [136]. Selon Pastor, à cause des Hussites qui croyaient nécessaire la communion sous les deux espèces, Frédéric III, à son couronnement le 22 mars 1452, aurait communié seulement sous l'espèce de l'hostie [137].

Les canonisations

Parmi les maîtres des cérémonies qui travaillèrent et étudièrent, il faut citer Justinien Chiapponi, *magister caeremoniarum* de Clément XI, qui nous laissa un beau volume sur la canonisation, avec plusieurs dissertations sur la liturgie papale [138]. La cérémonie prenait toute une journée. C'était vers huit-heures que l'on commençait à organiser la procession d'entrée; il était midi quand le pape faisait son apparition à Saint-Pierre; la canonisation elle-même prenait plus ou moins deux heures; il était près de trois-heures quand le pape entonnait le *Deus in adiutorium* de tierce; la journée allait vers sa fin quand il finissait la messe; on n'était pas pressé et tout le peuple était debout. Chiapponi, comme tous ses prédécesseurs, partait du principe que le Cérémonial de 1516 était intangible. De nos jours une canonisation dure moins, mais le rituel est toujours le même.

La messe *coram Papa*

L'*Ordo XIV* nous parle de la messe *coram Papa*: le rituel est plus ou moins le même que celui du Cérémonial de Léon X, le pape remplissant l'office de célébrant honoraire: vêtu de ses ornements, il commence la messe avec le cardinal célébrant, et donne lui-même toutes les bénédictions. Les papes d'Avignon étaient âgés, c'était leur éviter une fatigue de faire dire la messe par un cardinal [139]. Dans le cérémonial de Patrizi et Burchard cette messe *coram Papa* devient règle générale pour presque toutes les chapelles papales [140].

[136] J. G. Stefaneschi *O. c.* p. 410.

[137] Pastor, *O. c.*, p. 448. G. Moroni, *Dizionario*, v. 101, p. 58.

[138] C. Chiapponi, *Acta canonizationis sanctorum Pii V (et aliorum). Dissertatio super mysteriis oblationum in missa canonizationis*, Rome 1720. Cfr *Ord XIV*, p. 418-24; cfr *Ritus hodiernus*.

[139] J. G. Stefaneschi, *Ordo romanus XIV*, p. 413-418.

[140] C. Marcello, *Rituum ecclesiasticorum*, Livre II, f. xix ss.

Le maître des cérémonies

Patrizi nous donne les règles, enfin, que le maître des cérémonies pontificales doit suivre: *Non discurrat sursum et deorsum sine causa ut videatur multa agere... Ad Summum Pontificem non accedat sine urgenti causa, vel nisi vocatus* [141].

[141] *Ibidem*, Livre III, c. 4: *De clericis caeremoniarum.*

APPENDICE II

L'idée du secret

L'idée du secret autour des cérémonies papales n'a pas toujours existé, mais elle existait à la fin du quinzième siècle et se retrouve même plus tard: Benoît XIV, avec toute sa science, qui était immense, y a peut-être sacrifié quelque peu.

Quand Augustin Patrizi offrait à Innocent VIII, en 1488, le nouveau cérémonial, il ne semble pas qu'il fût question de l'imprimer. Le livre officiel resta donc, en fait, secret, jusqu'à ce que l'archevêque de Corfou, Cristoforo Marcello, le publia à Venise en 1516, sans le *placet* des maîtres des cérémonies. Ceux-ci se montrèrent très contrariés, voire courroucés: on ne pouvait lancer dans le public les règles de la liturgie du souverain pontife [142]. Si Paris de Grassi, chef alors de l'opposition, avait écrit lui-même un *Ordo* pour l'usage de la chapelle papale, c'est qu'il s'agissait d'un livre à l'usage privé des cardinaux et des prélats de la Chapelle: il ne fut publié que beaucoup plus tard et par Martène [143]. Paris de Grassi faisait donc, quant à lui, grand mystère de sa science, allant jusqu'à l'interdire à autrui et à lui faire attribuer un sens ésotérique bien illusoire. Peut-être suivait-il l'exemple de Burckard, qu'il abhorrait, mais dont il avait à coup sûr subi l'ascendant. Ne nous dit-il pas de lui qu'il cherchait ses connaissance *ex diversis libris occultissimis, occultissima arte* [144]?

C'est ce qui explique, peut-être, le silence qui a si longtemps entouré les livres des cérémonies papales, et même celui de Pierre *Burgensis*, qui nous intéresse spécialement.

Benoît XIV interdit la continuation du grand livre de Gattico, *Acta caeremonialia selecta*. L'édition *ad usum delphini* du Diaire de Paris, par P. Delicati et M. Armellini, Rome, 1884, s'inscrit dans la même ligne ou témoigne des mêmes scrupules.

Il semble en effet que l'idée de l'*arcanum* traversa les siècles: il faut arriver au XVIIIe siècle pour trouver certaines explications de la liturgie papale. En plus de celles dont nous avons parlé, François Cancellieri (1751-1826) et Gaétan Moroni (1802-

[142] Ci-dessus, note 82. Le texte publié par MABILLON, O. c. p., 588, insiste sur l'idée de profanation; c'est le cheval de bataille de Paris.

[143] Ci-dessus, note 73.

[144] Texte cité plus haut, note 63. Il se trouve dans l'édition THUASNE du Diaire de Burckard, v. III, p. 427, note 2; et dans l'édition CELANI, v. II, p. 512, note 3 (d'après une copie de la Casanatense).

1883) nous donnèrent des commentaires plus ou moins insuffisants. Le premier laissa plusieurs dissertations, dont la principale est sa description des « possessi » des papes au Latran [145]. Le deuxième nous donne dans son livre sur les Chapelles pontificales et dans son « Dizionario », sur ce point comme sur tant d'autres, un vrai déluge d'informations, mais qu'il faut souvent contrôler. Il est de ces compilateurs qui prennent de toutes mains, et donnent à mesure qu'ils lisent. Il leur arrive, comme à dom Henri Leclercq lui-même, dans le *Dictionnaire d'archéologie*, de démarquer dans le même article deux auteurs qui se contredisent. Ils n'en demeurent pas moins indispensables.

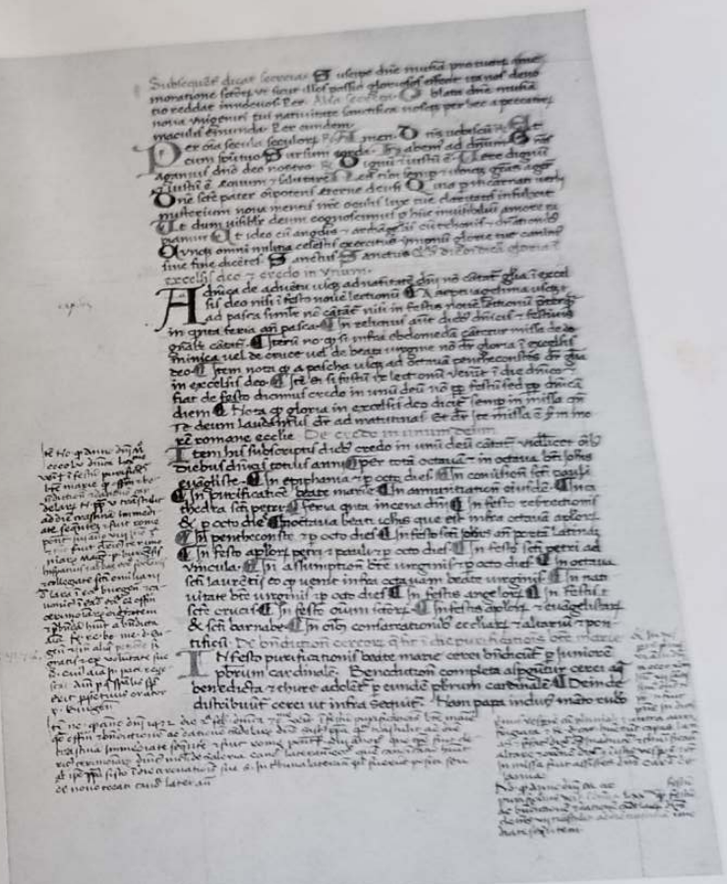
C'est en 1904 seulement que Mgr Giambattista Maria Menghini, éditeur de la troisième édition du Cérémonial de Mgr Pio Martinucci, publia en italien un exposé, pour le grand public, de la messe pontificale du pape [146]. Encore ne s'agit-il pas d'une étude approfondie.

Notre idée de l'arcane fit quelques dégâts pour le missel lui-même. Un bref d'Alexandre VII, daté du 12 janvier 1661, a condamné de façon très formelle quiconque oserait donner une traduction française du Missel Romain... *temerario conatu tentaverint*. Un arrêt du Roi, sur la demande des évêques de France, ordonnait en même temps la saisie et la suppression de tous les exemplaires des traductions françaises du même Missel [147]. Peut-être craignait-on, alors déjà, de s'engager vers la suppression du latin dans la liturgie. Néanmoins les traductions se multiplièrent. Dom Guéranger s'en scandalise encore: « Les traductions de la messe et de l'office sont de nature à isoler les fidèles de la prière publique, sous prétexte de les y associer plus étroite-

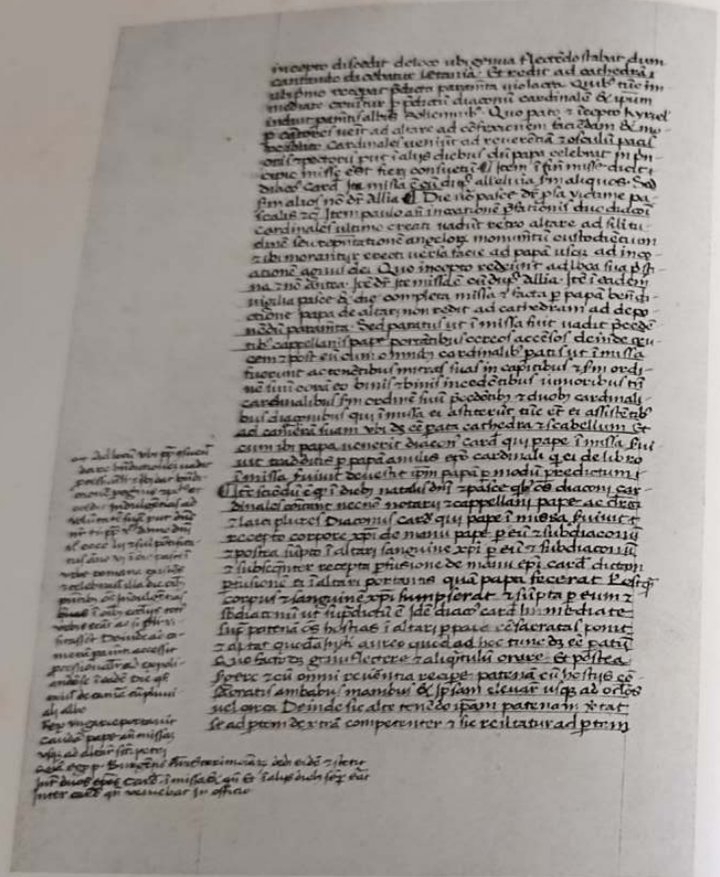
[145] F. G. Cancellieri, *Descrizioni delle funzioni che si celebrano nelle cappelle pontificie e cardinalizie di tutto l'anno e di concistori pubblici e secreti* Rome 1790; *Storia dei solenni possessi dei Sommi pontefici da Leone III a Pio VII Rome* 1802; *Descrizione dei tre pontificali che si celebrano nella Basilica Vaticana per le feste di Natale, di Pasqua e di S. Pietro* Rome 1788. G. Moroni, *Le cappelle pontificie, cardinalizie e prelatizie*, Venise 1841.

[146] G. B. M. Menghini, *Le solenni cerimonie della Messa papale*, Rome 1904.

[147] Le texte du bref *ad aures nostras* se trouve dans *Bullarum diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum*, v. 16, Augustae Taurinorum, 1869, pp. 645-646. La prohibition d'Alexandre VII de traduire le missel et surtout le canon en langue vulgaire est en accord avec les idées de son temps. Celles-ci seront plus tard reprises énergiquement par Claude de Vert, dans son *Exposition de la Messe*, Paris, 1706-1713. Voir H. Rabotin, *Le cérémonial liturgique (et son interprétation mystique)* dans

Biblioteca Vaticana, cod. Urb. lat. 469, f. 35v.

Biblioteca Vaticana, cod. Urb. lat. 469, f. 61v.

ment... tout se réduit à des lectures privées ou silencieuses ». On sait que dom Guéranger lui-même, père de tout le mouvement liturgique, ne traduisit pas le Canon de la messe dans son *Année liturgique*: « Les livres de la Liturgie, sont par leur nature destinés aux prêtres et aux pontifes... les mystères les plus augustes leur sont confiés, et dans aucun sens les fidèles ne peuvent se plaindre qu'on leur dérobe ce qui n'a pas été écrit pour eux »[148]. On était loin de l'encyclique *Mediator Dei* et de l'esprit du Concile Vatican II.

[148] P. GUÉRANGER, *Institutions liturgiques*, v. IV, Paris 1885, p. 161-215. R. AIGRAIN, *Liturgia*, Paris 1935, p. 378-380.

MODE D'EDITION

1) La publication du manuscrit Urb. lat. 469 se propose de présenter un texte lisible et facile à comprendre pour le lecteur d'aujourd'hui tout en lui offrant une transcription correcte d'un Cérémonial Papal en usage vers la moitié du XVe siècle (1).

2) Le manuscrit compte 81 feuillets chiffrés après 3 ff. de garde. Les ff. 2 recto, 3 recto et verso et 81 verso sont restés blancs. Le numérotage des feuillets n'est pas contemporain de l'écriture du texte. Elle est du 17e ou du 18e siècle et semble de la main de Zaccagni, erudit mort en 1712, (2) qui annota le manuscrit et lui ajouta en marge une concordance avec les chapitres de l'Ordo XIV de Mabillon. Une autre main a écrit au coin superieur droit du 2e feuillet, vers le même temps, la note suivante: « Est cerimoniale Iacobi Gaetani editum a P. Mabil[l]on ».

3) Les graphies du scribe sont disparates. Le copiste commet des fautes manifestes, omet des mots ou des membres de phrase à homoiteleuton, il en répète d'autres par pure inadvertance.

Nous avons uniformisé certaines graphies dont nous donnons plus loin la liste, corrigés certaines fautes, reparé les omissions et supprimé les répétitions. L'apparat indique chaque changement apporté par nous au manuscrit.

Nous avons introduit dans le texte une numérotation des paragraphes ou chapitres, aux chiffres de laquelle renvoie l'apparat. Les diverses notes au même paragraphe sont précédées d'une lettre minuscule en italique. On trouvera, par exemple, 3^a, 3^b, pour: chapitre ou paragraphe 3, note *a* ou *b*.

Nous signalons dans le texte par des points de suspension entre crochets [ ] de courtes lacunes laissé parfois par le scribe.

Les espaces blancs de plusieurs lignes non utilisés dans le manuscrit sont signalés dans l'apparat.

En dehors de ce cas, les crochets encadrent dans notre texte des additions suggerées par l'évidence ou des compléments qui ont paru nécessaires.

Les compléments, ainsi que les changements, sont empruntés à l'édition du Mabillon (3) (voir la Table de concordance), ou parfois à celle de Gattico (4).

(1) Voir la description du cod. Urb. lat. 469 dans l'Introduction, p. 20-21

(2) Zaccagni, Laurent Alexandre (1657-12), ermite de l'Ordre de S. Augustin, mort Préfet de la Bibliothèque Vaticane. Voir: Bibliografia Romana. Notizie... degli scrittori romani, vol. I Roma, 1880, p. 251.

(3) Musei Italici tomus II, Luteciae Parisiorum 1689, Ordo XIV pp. 241-443.

(4) Acta selecta caerimonialia Sanctae romanae Ecclesiae, tomus I Romae 1753, pp. 1-225. Gattico collationne l'Urb. 469 sous le sigle. F, mais les variantes ne sont pas toujours transcrites avec exactitude.

Nous donnons ici la liste des additions dues aux omissions par homoiteleuton, que nous avons supplée d'après le texte de Mabillon:

Ed.			*Mabillon*
p. 28	c. 29	« diaconorum cardinalium... diaconorum cardinalium »	p. 265 c. 29
p. 46	c. 48	« cum aliis ... cum aliis »	p. 282,2 c. 47
p. 47	c. 48	« cardinales qui ... cardinales qui »	p. 283,2 c. 47
p. 53	c. 51	« die veniat ... dominicam veniat »	p. 290 c. 50
p. 63	c. 55	« dextra manu ... dextra parte »	p. 301,2 c. 53
p. 71	c. 57	« diaconus ipsam ... ipse diaconus »	p. 311 c. 55
p. 77	c. 62	« det acolito ... alteri acolito »	p. 317,2 c. 61
p. 128	c. 90	« preter commemorationem ... cum commemoratione »	p. 348,2 c. 79
p. 139	c. 97	« totum officium misse ... totum officium misse »	p. 376,2 c. 97
p. 178	c. 111	« misericordie tue ... regimen tue »	p. 399 c. 105
p. 178	c. 111	« uberi benedictione ... coalitus benedictione »	p. 399,2 c. 105
p. 191	c. 117	« more consueto ... more consueto »	p. 412 c. 111

Pour nos chapitres 111-112 (ff. 68 à 71 du manuscrit), il à été tenu compte de la collation de notre manuscrit donnée par Elze dans sa magistrale édition des *Ordines coronationis imperialis* (*Fontes iuris germanici antiqui... ex Monumentis Germaniae historicis...*, IX), Hannover 1960, p. 69-88 (5).

Nous avons usé de parenthèses rondes ( ) pour la clarté: isolant des incidentes ou des explications dont il est à présumer qu'il s'agit de gloses entrées dans le texte.

4) Graphie: les formes incorrectes sont normalisées. L'apparat relève les cas plus singuliers. Les formes instables sont uniformisées, en retenant soit la plus exacte, soit la plus fréquente chez notre scribe. Nous écrivons par exemple *Antiphona* là où le manuscrit présente des formes diverses.

On a conservé partout la graphie médievale *e* pour *ae* et les formes: *sollemnis, optinere, obmicto etc.* On a aussi normalisé l'usage de *u* et *v*.

Nous n'avons pu signaler ces changements chaque fois dans l'apparat qu'en serait devenu surchargé. Voici la liste des cas principaux:

(5) Nous avons relévé peu de discordances de lecture, que nous signalons:

« arcium » (Elze, p. 79 ligne 27)	« aliarum tum » (Ed. 111^a)
« supervementi » (Elze, p. 79 ligne 27)	« supervenienti » (Ed. 111^c)
« super lectorium » (Elze, p. 84 ligne 2)	« superpletorium » (Ed. 112^a)
« gloriatur » (Elze, p. 85 ligne 2)	« regulatur » (Ed. 112^a)
« communionem » (Elze, p. 87 ligne 5)	« orationem » (Ed. 112^k)

Ed.	*Ms.*
aera	*id.*, era, hera
antiphona	*id.*, antiphoena, antifoena, antifona, antifena.
biretum	*id.*, birretum, birectum.
concilium	*id.*, consilium.
confessio etc.	confexio, confexor, confexus (v. sexio, ambaxiator)
Epiphania	*id.*, Epifania, Epyphania.
exorcizo etc.	exorzizo, exorzizati.
faldistorium	*id.*, facistorium.
fano,-is	*id.*, favo -is, favonus -i,
filum,-i	filium -i, fila.
ostium, ostiarius	hostium, hostiarius.
insipientia	inscipientia (v. scilentium, viciscim).
splendide, etc.	sblendide, sblendidissimi sblendescere.
strepa, stapedium	stripodium, scapodium.
sublime, etc.	sullime, sullimare.
thronum	trhonum, tronum.

Nous avons aussi normalisé l'usage des lettres en double dans certains verbes, substantifs et noms propres. Ex. gr.: *redduco, reddigo, traddo; calligae, cammisia, relligiosus, falleratus, iddem*; *Polliticus, Guillielmus.*

5) Les notes marginales du manuscrit sont signalées dans l'apparat. Elles sont précédées du mot *Marg.*, et de plus, pour celles qui sont de la main de Zaccagni, de l'initiale Z. Nous n'avons pas reproduit la concordance établie par Zaccagni avec les paragraphes de Mabillon.

6) Les titres rubriqués dans le texte du manuscrit ne correspondent guère à ceux de la table du f. 1-1v. Nous reproduisons tels quels les uns et les autres. Pour les titres dans le texte, nous suppléons parfois entre crochets d'après les éditions Mabillon et Gattico, et n'avons guère ajouté de notre cru que le titre du paragraphe 55.

Les grandes initiales gothiques des chapitres sont enluminées en vermillon, azur et or. Elles sont conformes aux lettres d'attente qu'on voit encore à l'intérieur. Nous ne relevons pas ces lettrines, ni davantage les très nombreux pieds-de-mouche, bleux ou rouges, qui parsèment le texte.

Le scribe use assez librement dans certains textes liturgiques des encres noires et rouges. Nous n'avons pu signaler tous les cas. Nous avons mis entre parenthèses rondes: ( ) les textes transcrits en rubrique qui doivent répondre à des additions anciennes. C'est le cas spécialement aux neuf prémiers chapitres.

7) La ponctuation est de nous. Quelques problèmes de ponctuation sont restés difficiles après confrontation avec les éditions existantes. Voici le cas principaux:
c. 89, p. 128: « Dicuntur tamen ista in octava eorum. Si festivitas ista in dominica venerit, ad matutinas... ». (Cf. Mabillon, c. 75 p. 342, 2)
c. 93 p. 131: « ... ubi solet esse hospitium Albanensis. Stans ibi... ». (Cf. Mabillon, c. 83 p. 354, 1).
c. 97 p. 140: « In illis diebus... si festivitas alicuius sancti venerit, de festo facimus totum officium misse... » (Cf. Mabillon, c. 97, p. 376, 2)
c. 104 p. 170: « ... diaconum cardinalem, qui est a dextris. Regulariter cum coram Papa celebratur aliis horis, mitra Papae non abstrahitur ». (Cf. Gattico, Rubrica 129 p. 152)

8) L'usage de majuscules a été normalisé conformément aux conseils des Sussidi, par exemple: Leo C. Mohlberg, OSB, *Norme per le pubblicazioni scientifiche*, Roma 1956, p. 8.

En particulier le mot « saint » écrit par une minuscule désigne une personne, par une majuscule il indique un nom de lieu: *sanctus Petrus; ecclesia Sancti Petri.*

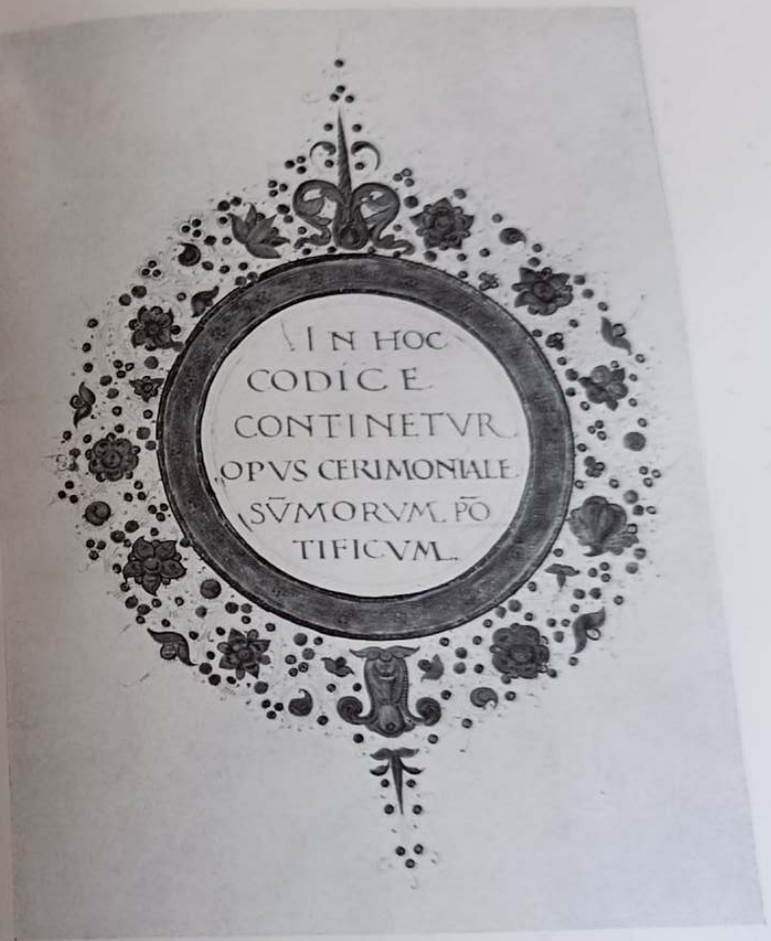
9) Abréviations:
add.: addit, additur.
al. man.: alia manus.
c.: capitulum.
corr.: correctum.
expun.: expunctus.
f., ff.: folium, folia.
lin.: linea.

TABLE DE CONCORDANCE

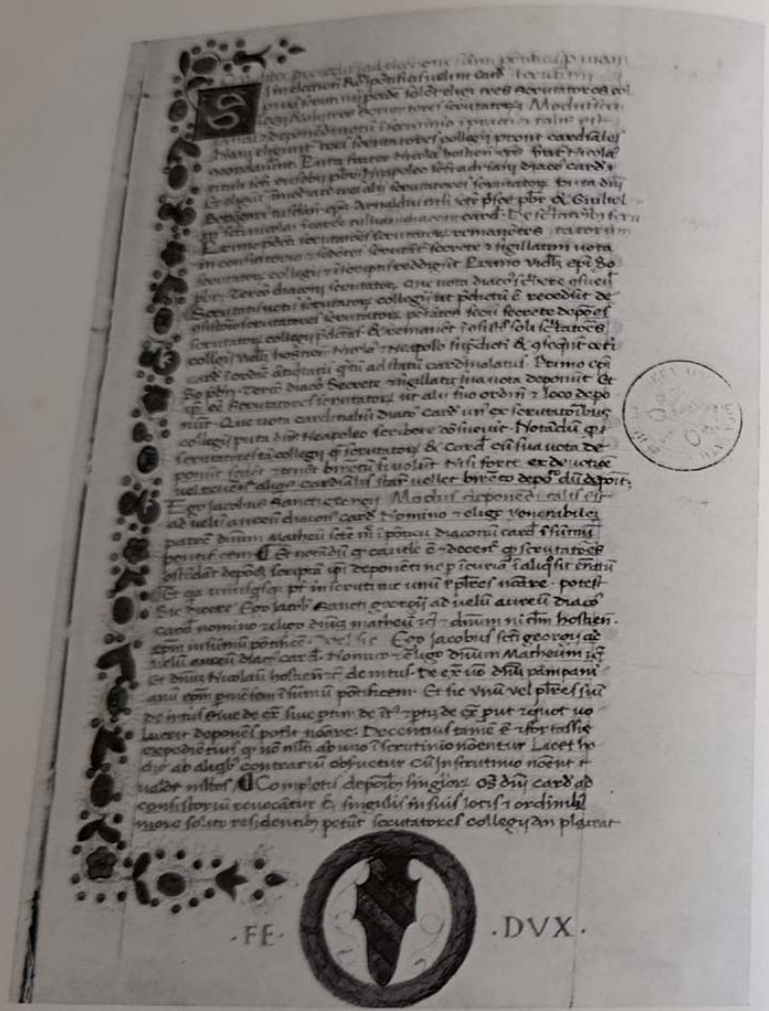
CONCORDANCE des paragraphes de notre édition (numéros au-dessus des titres, au milieu des pages) avec ceux du texte de Mabillon, ou avec les pages de Gattico quand le texte n'est pas dans Mabillon :

	Mabillon 2-9
1-8	» 1
9	» 10-53,1
10-54	» 53,2-57
55-59	» 59-62 *bis*
60-64	» 63
65	» 68
66	» 71
67	» 72
68	» 65
69	» 78
70	Gattico page 25 note 18; page 26 note 11.
71-72	Mabillon 91-92
73-74	» 94
75	» 84-89
76	» 90
77	» 98-99
78-79	» 101-104
80-83	» 66-67
84-85	» 69-70
86-87	» 73
88	» 75,2; 77,3
89	» 79
90	» 81-84
91-93	» 93
94	» 95-97
95-97	» 116-117
98-99	Gattico, pages 168; 142-151
100-102	— —
103	Gattico, pages 151-156
104-110	Mabillon 105-111
111-117	Gattico, pages 137-140; 168-169
118-122	Mabillon 8
123	Gattico, pages 174; 170-171
124- 28	— —
129	

LE TEXTE

Biblioteca Vaticana, cod. Urb. lat. 469, f. 2v.

Biblioteca Vaticana, cod. Urb. lat. 469, f. 4.

LE MANUSCRIT URBINATE LATIN 469 DE LA BIBLIOTHÈQUE VATICANE

Incipit tabula in subsequentem ordinationem.

f.1

Qualiter procedatur ad electionem Summi Pontificis per viam scrutinii.

Qui modus scrutandi et deponendi votum in scrutinio.

De scrutatoribus scrutatorum.

De modo deponendi.

Quod non fit collatio meriti ad meritum, zeli ad zelum, sed solum numeri ad numerum.

De modo collationis numeri ad numerum.

Singularia quedam que observantur in electione Summi Pontificis.

De via compromissi.

De episcopo in Papam electo et eius benedictione et coronatione.

De ordine processionis qualiter fieri debet.

De benedictione danda per Papam in ipsa processione.

De pallio dando Pape per priorem diaconorum cardinalium.

De laude incipienda per priorem diaconorum cardinalium.

De epistola latina et greca et evangelio latino et greco cantandis super pulpito.

De indumentis episcopi cardinalis in ipsa sollempnitate.

De corona que vocatur regnum imponenda Pape per priorem diaconorum cardinalium.

De ordine processionis post missam spectante ad priorem diaconorum cardinalium.

Quando Papa ducitur ad Sancta Sanctorum.

De officio Senatorum Urbis in ipsa sollempnitate.

De clericis Romanis ocorrentibus Pape.

Qualiter dominus Papa post orationem ad mensam ducitur et de ordine sedendi in ea.

De coronatione Pape extra Urbem et de prima reverentia fienda ei per cardinales et alios prelatos.

De mitra imponenda Pape per diaconum cardinalem et de anulo pontificali dando eidem.

De ordine processionis fiende ante introitum misse.

De confessione que fit ad altare et introitu misse et orationibus que dicuntur super Papam prope altare et de secunda reverentia prelatorum.

De pallio dando Pape per priorem diaconorum cardinalium.

De ascensu Pape ad altare et incensatione altaris et de tercia receptione cardinalium et prelatorum ad reverentiam dum est in eminenti sede.

De aciebus statuum ordinandis per priorem diaconorum cardinalium et de laudibus per eundem incipiendis ante epistolam.

De epistola latina et greca et de graduale et *Alleluia* et evangelio latino et greco.

De comunione Pape in sede eminenti.

De his quae fiunt post missam et paramentis domini Pape et dominorum cardinalium ac prelatorum et aliorum.

De coronatione Pape fienda per priorem diaconorum cardinalium.

De indulgentia pronuncianda populo per priorem episcoporum cardinalium autoritate domini Pape.

De ordine processionis sollempnis post coronationem domini Pape.

De iactu pecunie quinquies fiendo in diversis locis.

De lege offerenda per Iudeos et responsione Pape.

De his que fiunt post processionem tam de laudibus incipiendis per priorem diaconorum cardinalium quam de presbiterio dando.

De reductione Pape ad cameram suam a mensa.

De sollempnitatibus et indumentis et paramentis tam domini Pape quam cardinalium et prelatorum et aliorum de his que fiunt in mensa.

f.1v / De reversione cardinalium et prelatorum ad hospicia propria.

Ordo qualiter Romanus Pontifex apud basilicam Sancti Petri apostoli debeat consacrari.

De his que pertinent ad dominos cardinales et alios prelatos de Curia ac camerarium et alios familiares domini Pape quando dominus Papa consacratur et coronatur.

Quando serviri solet et debet Romano Pontifici missarum sollempnia celebranti.

De his que observanda sunt circa ministerium quando episcopus cardinalis missarum sollempnia celebrat.

De diversitate colorum quibus Romana Ecclesia uti solet diversis temporibus in sacris vestibus.

De modo revestiendi Papam celebrantem et de omnibus fiendis per eum in missa.

De usu planetarum diaconi et subdiaconi.

De officio cappellani qui debet servire de mitra.

De communione eorum qui ordinantur.

De communione episcoporum qui consacrantur et abbatum qui benedicuntur.

De missis defunctorum.

De missis que celebrantur coram Papa.

De missis que celebrantur coram cardinali in cappella eius per cappellanum ipsius.

De ministerio presbiteri cardinalis assistentis Summo Pontifici cum coram eo celebratur missa in cappella vel in aula.

Qualiter agatur in matutinis et missa in nocte Natalis Domini coram Papa circa introitum misse ad altare dum Papa celebrat et de secunda missa in nocte Nativitatis Domini.

De missa sancti Stephani quando Papa celebrat.

De benedictione cereorum que fit in die Purificationis beate Marie fienda per iuniorem presbiterum cardinalem.

Qualiter dominus Papa debet feria quinta in Cena Domini communicare.

De benedictione olei infirmorum et olei exorcizati et consacratione crismatis.

De mandato fiendo per dominum Papam feria V in Cena Domini et largitione presbiterii.

Qualiter et quibus diebus fiunt processus generales.

Ordo officii de Sabbato Sancto.

De mandato qualiter fiat per dominum Papam et presbiterio qualiter detur per eum et qualiter ad mensam vadit, sedit et sibi servitur.

De benedictione mense in Cena Domini.

Quibus diebus et sollempnitatibus consueverunt Romani Pontifices missarum sollempnia in persona propria celebrare.

In quibus diebus et sollempnitatibus consueverunt Romani Pontifices a consistoriis abstinere.

De pronunciatione prelatorum.

De ordinatione diaconi cardinalis.

Ordo qui observatur in celebratione Concilii Generalis.

Quibus diebus dicatur *Gloria in excelsis Deo* et *Credo in unum Deum*.

De modo recipiendi imperatores, reges et cardinales venientes ad Curiam.

De missis que dicuntur pro regibus defunctis.

De benedictione vexillorum regum moventium bellum contra Saracenos.

De magistris et doctoribus qui fiunt per Papam vel in eius presentia.

f.2 De militibus qui fiunt in presentia Pape. /

IN HOC CODICE CONTINETUR OPUS CERIMONIALE SUMMO-
f.2v RUM PONTIFICUM.[a] /

[a] Titulus hic, capitalibus quae dicuntur litteris excriptus, in medio circulo auro ac floribus decorato continetur.

f.4

1

Qualiter proceditur ad electionem Summi Pontificis per viam scrutinii.

Si in electione Romani Pontificis velint cardinales per viam scrutinii procedere, solent eligi tres scrutatores Collegii et alii tres scrutatores scrutatorum. Modus scrutandi et deponendi votum in scrutinio in practica talis est. Nam eliguntur tres scrutatores Collegii prout cardinales concordaverint: puta frater Nicolaus Hostiensis episcopus, frater Nicolaus tituli Sancti Eusebii presbiter, Neapoleo Sancti Adriani diaconus cardinalis, et eliguntur immediate tres alii scrutatores scrutatorum, puta domini Berengarius Tusculanensis episcopus, Arnaldus tituli Sancte Prisce presbiter et Guilielmus Sancti Nicolai in Carcere Tulliano diaconus,[a] cardinales.

2

De scrutatoribus scrutatorum.

Primo predicti scrutatores scrutatorum, remanentes in consistorio et sedentes, scrutantur secrete et singillatim[a] vota scrutatorum Collegii et in scriptis redigunt, primo videlicet episcopi, secundo presbiteri, tertio diaconi scrutatorum, que vota diaconus scribere consuevit.

Scrutatis votis scrutatorum Collegii, ut predictum est, recedunt de consistorio scrutatores scrutatorum, portantes secum secrete depositiones scrutatorum Collegii predictas et remanent in consistorio soli scrutatores Collegii, videlicet Hostiensis, Nicolaus et Neapoleo supradicti. Et consequenter ceteri cardinales in ordine antiquitatis quantum ad statum cardinalatus, primo episcopi, secundo presbiteri, tertio diaconi, secrete et singillatim[a] sua vota deponunt et ipsi eciam scrutatores scrutatorum ut alii suo ordine et loco deponunt, que vota cardinalium diaconus cardinalis unus ex scrutatoribus Collegii, puta dominus Neapoleo, scribere consuevit.

1.[a] diaconus] diaconi. 2.[a] singillatim] sigillatim.

Notandum quod scrutatores tam Collegii quam scrutatorum et cardinales cum sua vota deponunt, sedent et tenent biretum, si volunt, nisi forte ex devotione vel reverentia aliquis cardinalis stare vellet, bireto deposito, dum deponit.

3

Modus deponendi talis est.

Ego Iacobus Sancti Georgii ad Velum Aureum, diaconus cardinalis nomino et eligo venerabilem patrem dominum Matheum Sancte Marie in Porticu diaconum cardinalem in Summum Pontificem. Et notandum quod cautele est et decentie, quod scrutatores ostendant depositionem scriptam ipsi deponenti ne per incuriam in aliquo sit erratum.

Et quia unusquisque potest in scrutinio unum nominare vel plures, potest sic dicere: *Ego Iacobus Sancti Georgii ad Velum Aureum diaconus cardinalis nomino et eligo dominum Matheum etc., et dominum Nicolaum Hostiensem episcopum in Summum Pontificem;* vel sic: *Ego Iacobus Sancti Georgii ad Velum Aureum diaconus cardinalis nomino et eligo dominum Matheum etc., et dominum Nicolaum Hostiensem etc. de intus, de extra vero dominum Pampanianum episcopum Parmensem in Summum Pontificem.* Et sic unum vel plures, sive de intus sive de extra, sive partim de intus et partim de extra, prout et quot voluerit, deponens poterit nominare. Decentius tamen est et fortassis expedientius, quod non multi ab uno in scrutinio nominentur, licet hodie ab aliquibus contrarium observetur, cum in scrutinio nominent valde multos.

4

[Quomodo leguntur vota a diacono scrutatore].

Completis depositionibus singulorum, omnes domini cardinales ad consistorium revocantur et, singulis in suis locis et ordinibus more solito residentibus, petunt scrutatores Collegii an pla-
f.4v ceat / omnibus quod aperiatur scrutinium[a] et in communi publicetur. Et respondentibus quod placet, diaconus scrutator Collegii, puta dominus Neapoleo, legit ut supra scriptum est, videlicet: *In nomine Domini, Amen. Ego Berengarius Tusculanensis episcopus nomino et eligo etc.* ut supra et sic de aliis. Et ut melius cardinales singuli comprehendant depositiones fratrum, idem diaconus legit eas bis vel pluries.

4.[a] scrutinium] scrinium.

5

[Quod non fit collatio meriti ad meritum, zeli ad zelum, sed solum numeri ad numerum].

Lectis depositionibus singulorum de Collegio, scrutatores scrutatorum petunt an placeat omnibus quod aperiantur et publicentur in communi depositiones scrutatorum Collegii. Et respondentibus quod placet, diaconus scrutator scrutatorum, puta dominus Guilielmus legit ut scriptum est, videlicet: *In nomine Domini, Amen. Ego frater Nicolaus Hostiensis et Velletrensis episcopus nomino et eligo etc.*, ut supra et sic de aliis scrutatoribus scrutatorum. Et ut melius cardinales singuli comprehendant depositiones fratrum, idem diaconus legit eas bis vel pluries. Post hec non fit collatio meriti ad meritum, zeli ad zelum, sed solum numeri ad numerum. Aliquis alius diaconus cardinalis scribit in aliqua carta omnia nomina dominorum cardinalium singulariter, per hunc modum qui sequitur: *Dominus N. Hostiensis et Velletrensis episcopus habet; dominus N. Tusculanensis episcopus habet, Dominus N. tituli Sancti Eusebii presbiter cardinalis habet; dominus Arnaldus tituli Sancte Prisce presbiter cardinalis habet,* et sic ponuntur per ordinem omnes presbiteri. *Dominus Neapoleo Sancti Adriani diaconus cardinalis habet; dominus Guilielmus Sancti Nicolai in Carcere Tulliano diaconus cardinalis habet,* et sic ponuntur per ordinem omnes diaconi. Fiat itaque collatio numeri ad numerum ut sequitur.

6

[De modo collationis numeri ad numerum].

Nam a capite reincipit diaconus unus ex scrutatoribus Collegii, puta dominus Neapoleo, legere scrutinium per ordinem ut scriptum est: *Ego Berengarius Tusculanensis episcopus nomino et eligo venerabiles patres N. Hostiensem episcopum, N. tituli Sancti Eusebii presbiterum, N. Sancti Adriani diaconum, cardinales, etc.,* ut supra. Et alius diaconus cardinalis qui scripserat nomina cardinalium, ut supra, in carta, addit ubi dicebatur: *Dominus Hostiensis et Velletrensis episcopus habet dominum Berengarium Tusculanensem episcopum; dominus Nicolaus tituli Sancti Eusebii presbiter cardinalis habet dominum Tusculanensem episcopum; dominus Neapoleo Sancti Adriani diaconus cardinalis habet dominum Tusculanensem episcopum.* Ulterius diaconus, scilicet dominus Neapoleo, prosequitur et scrutinium legit: *Ego Arnaldus Sabinensis episcopus nomino et eligo venerabiles patres dominos B. Tu-*

sculanensem episcopum, Arnaldum tituli Sancte Prisce presbiterum, Guillielmum Sancti Nicolai in Carcere Tulliano diaconum cardinales, et Arnaldum tituli Sancte Marie Nove diaconum cardinalem, et predictus diaconus qui scripserat nomina in carta ut supra, addit, ubi dicebatur: *Dominus Berengarius Tusculanensis episcopus habet dominum Sabinensem episcopum; dominus Arnaldus tituli Sancte Prisce presbiter cardinalis habet dominum*
f.5 *Sabinensem episcopum; / dominus Guilielmus Sancti Nicolai in Carcere Tulliano diaconus habet dominum Sabinensem episcopum; dominus Arnaldus Sancte Marie Nove diaconus cardinalis habet dominum Sabinensem episcopum.*

Et ulterius dominus Neapoleo diaconus prosequitur et legit scrutinium, et alter diaconus addit nomina cardinalium in locis suis prout nominati sunt a diversis. Quibus expletis predictus diaconus dominus Franciscus Sancte Marie in Cosmedin, diaconus cardinalis qui scripserat nomina et addiderat ut supra, legit predictam cartam cum suis additionibus per hunc modum.

7

Singularia quedam in electione Romani Pontificis observantur, ut infra scribetur[a].

Non solent citari absentes qui sunt extra terram ubi sunt due partes Collegii, sed sic possunt esse reliqui in vicino, quod presentes cum dicunt se certa die incepturos super negotio electionis procedere, qui dies per aliquem vel aliquos amicos absentium potest notificari eisdem. Solent eligi tres scrutatores Collegii et alii tres scrutatores scrutatorum, (sed in numero Collegii sint due partes Collegii)[b].

Due partes Collegii requiruntur vocem in electione habentium non computato electo. Forma decretalis, *Quia propter*, in omnibus suis capitulis non servatur. (Si sane intelligitur bene stat.)[c] Sufficit quod in idem tempus certum sit duas partes concurrere in eandem personam ea non computata, et eam electam a duabus partibus et receptam.

Solet fieri etiam ex consensu duarum partium communis electio, licet forsan non sit de substantia, ut communis electio subsequatur, ex quo electus a duabus partibus nominatur[d] et recipitur per consensum adhibitum in scrutinio vel per accessum. Non fit collatio meriti ad meritum, zeli ad zelum, sed solum numeri ad numerum, etiam si esset a minori parte nominatus Collegii. Unusquisque potest in scrutinio unum nominare vel plures. Si

7.[a] *cf c. 123.* 7.[b] sed... partes Collegii: *litterae rubeo colore sunt scriptae et videntur additae.* 7.[c] Si... stat: *litterae rubeo colore sunt scriptae et videntur additae.* 7.[d] nominatur] nominare.

per depositionem in scrutinio factam, duo vel plures a duabus partibus eligantur, sive electi habeant pariter duas partes, sive inter huiusmodi duas partes habentes unus habeat plures quam alter sive non, nulli enim ex taliter electis ius acquiritur, sed est reincipiendum a capite ac si nihil penitus actum esset. (Attendendum quod hoc subsequens capitulum intelligatur.)[e] Similiter si in eodem concursu per accessum imperceptibiliter aut in confusione vocum plures duas partes haberent, neuter esset; si plures ab aliquo nominentur in scrutinio quorum unus primo, alius secundo, tertius tertio et sic de aliis nominentur, omnes intelliguntur nominari in eodem momento et nulli ex scripture ordine ius maius acquiritur.

8

De via compromissi. Rubrica.

Ad viam compromissi non acceditur uno volente scrutinium, cum sit magis ordinaria via scrutinium. Non valet compromissum
f.5v nisi omnes consentiant, cum sit[a] decentie non necessitatis. / Compromissarii solent et de se ipsis et de aliis compromittentibus collationes habere, sed differenter, quia quando tractant de se ipsis, ille de quo tractatur, secedit in partem; quando vero de compromittentibus, et in communi et inter se possunt loqui de absente. Ne commendationes et laudes et verba curialia quibus compromissarii utuntur, cum de fratribus suis vel aliis loquuntur, habeantur pro consensu, et ad vitandum pericula que possent sequi, solent compromissarii invicem condicere et protestari quod nihil quod dicunt, habeatur pro efficaci consensu, nisi unusquique eorum consensum suum in scriptis redigat. Quo redacto, ita quod quilibet suum consensum scripserit, ex tunc solet dici quod consensum revocare non possent et ipsum Collegium sic intelligit, quod condicant et protestentur. Compromissa ut plurimum fiunt sine scriptura, (tutius est cum scriptura).[b] An compromissarii postquam electi fuerint possint revocari etc.

7.[e] Attendendum... intelligatur: *litterae rubeo colore sunt scriptae, et videntur additae.* 8.[a] cum sit] si. *In codice verba:* si decentie non necessitatis, *rubeo colore sunt scripta.* 8.[b] tutius... scriptura: *litterae rubeo colore sunt scriptae et videntur additae.*

9

Modus qui servari consuevit per dominos cardinales quando insistunt super electione Summi Pontificis et eligunt per viam procedere compromissi. Rubrica.

In nomine Domini. Amen. Anno Domini millesimo etc., die Iovis, sexto die mensis talis. Nos episcopi, presbiteri et diaconi Sancte Romane Ecclesie cardinales, omnes et singuli in consistorio existentes, videlicet T. Hostiensis, L. Albanensis, (et sic de singulis episcopis nominatim, deinde fiat idem per ordinem de presbiteris nominatim et postea de diaconis per ordinem), *diaconi cardinales tractantes de electione Summi Pontificis, elegimus et eligimus per viam procedere compromissi et unanimiter et concorditer, nemine discrepante, elegimus compromissarios venerabiles patres dominos Petrum episcopum etc., et fratrem N. presbiterum tituli etc. et L. Sancti Angeli diaconum, cardinales. Quibus damus plenariam potestatem providendi Romane et universali Ecclesie de pastore sub hac forma, videlicet quod duo ex eis possint eligere tertium de se ipsis et omnes tres concorditer de collegio vel extra possint Romane et universali Ecclesie providere. Et volumus quod dicta potestas duret usque ad consumptionem candele seu facule inibi de consensu singulorum accense, et promittimus nos illum pro Romano Pontifice habituros quem predicti compromissarii in forma predicta duxerint eligendum.*

Que hic dicuntur, que non sunt de iure, tam diu stent firma in hac vacatione quousque totum Collegium et singuli vel due partes ipsius Collegii vocem in electione habentium, ea duxerint immutanda.

10

De investitione[a] Papatus fienda per priorem diaconorum cardinalium post electionem in Papam electi.

Romana Ecclesia pastore vacante, ille qui fuerit concorditer
f.6 ab omnibus cardinalibus vel a duabus partibus electus / in Papam, ab universali Ecclesia Romanus Pontifex habeatur. Qui si fuerit absens vel de Collegio cardinalium non fuerit, ad locum in quo cardinales sunt in consistorio venire debet vocatus et ei electioni de se facte consensum prestare. Prior diaconorum exuit eum capa seu clamide qua utitur et ponit ei, si non habet, albam, roche-

10.[a] investitione] investione.

tum[b], camisiam et orarium ad modum presbiteri super humeros si est presbiter, vel super levam partem si est diaconus et non in presbiterii ordine constitutus, et postea ponit ei mantum[c] et dicit: *Investio te de Papatu Romano ut presis Urbi et Orbi.* Et tradit ei etiam anulum, quo uti consueverunt predecessores ipsius et ei mitram competentem super caput imponit, et petens ab eo quo nomine vocari velit, ipsum eo nomine, quo ei placuerit, vocabunt. Quo facto facit eum sedere in sede sive faldistorio, et depositis communibus calceis, si habeantur rubea calceamenta papalia, calciatur eisdem. Et sic cardinales omnes per ordinem, primo episcopi, secundo presbiteri, tertio diacones veniunt coram eo flexis genibus, et idem electus ipsos ordinate ad pedem recipit et ad pacis osculum, nec non et omnes alios cappellanos suos ac ceteros clericos et laicos venientes ad eius reverentiam, infimos maiores et mediocres. Quibus expeditis, cruce preeunte papali, ducitur processionaliter a cardinalibus et tota Curia ad cathedralem vel ad aliam maiorem ecclesiam loci, in quo est Curia, si locus in quo eligitur civitas non existit. In qua ecclesia ad altare ducitur, et ante ipsum prostratus orat diutius, et dum orat *Te Deum laudamus,* ab omnibus clericis sollempniter decantatur. Quo decantato, prior episcoporum dicit *Pater noster,* et suffragia consueta et orationem: *Omnipotens sempiterne Deus miserere electo nostro,* qua finita idem electus surgens ab oratione dicit: *Sit nomen Domini benedictum,* et facit benedictionem. Qua expleta reverenter osculatur altare, et ut ordinate venit ad ecclesiam, sic venit ad cameram suam signando semper in eundo et redeundo. Et postquam redierit ad cameram deponit pluviale et mitram et assumit rubeum mantellum et habere debet caligas de panno rubeo sine pedulibus et cum stafilibus[d] et infulam rubeam de scarleto, et postea parvos calceos de panno eodem, et calceos religiosos usque ad medium crus de corio rubeo, et tunicas et vestes de scarleto albo et desuper pannos albam camisiam. Et erit subcinctus cingulo de serico rubeo super camisiam, et ipsa camisia erit ita longa, quod elevata competenter super ipsum cingulum reflectatur.

10.[b] rochetum] ro. 10.[c] mantum] manum. 10.[d] stafilibus] scasilibus.

11

De pronunciatione nominis assumpti per electum in Papam fienda populo per priorem diaconorum cardinalium narrando modum electionis.

Cum autem predicte Romane Ecclesie fuerit de pastore provisum, prior diaconorum dictam electionem populo annunciat dicens, si placet: *Ecce annuntio vobis gaudium magnum*, vel aliud thema sicut placebit. Et narrat quomodo concorditer vel a duabus partibus cardinalium per viam scrutinii, compromissi vel[a] Spiritus Sancti de Collegio vel extra Collegium elegerint, nominando et
f.6v laudando / personam electi et pronunciando nomen de novo assumptum.

12

De episcopo in Papam electo et eius benedictione et coronatione. Rubrica.

Episcopus in Papam electus non consecratur denuo sed benedicitur aliquo die dominico quo et coronatur. Et descendens de palatio suo apud Sanctum Petrum, intrat ecclesiam more solito cum rubeo pluviali et mitra. Et in loco solito oratione facta, receptis omnibus cardinalibus et prelatis ad reverentiam et dicto: *Sit nomen Domini benedictum*, et responso: *Ex hoc nunc et usque in seculum*, et benedictione data vadit ad vestiarium, cappellam videlicet Sancti Gregorii. Et ibidem servitur ei per episcopum et diaconum cardinales ad hoc assumendos, et per priorem subdiaconum seu per priorem basilice, qui et portat mitram et baculum[a] et habet ferulam. Et ibidem electus in Papam induitur omnibus paramentis pretiosis et sollemnibus aptis tempori et diei, et ponitur ei pretiosissima mitra in capite, et datur sibi anulus pontificalis per eundem episcopum, et cubicularius parvum anulum imponit digito Summi Pontificis. Et dum dominus Papa dalmaticam recipit, ipse episcopus induit se superpelliceo, amictu et pluviali coloris diei et portat mitram simplicem. Cum autem dominus Papa planetam induit, venit idem episcopus ad latus Summi Pontificis et accepto anulo de manu accoliti, ponit eum in manum domini Pape parati omnibus paramentis et mitra sollemnibus. Et cubicularius ponit parvum anulum, et episcopus accepta navicula cum incenso de manu accoliti, porrigit eam Pape et

11.[a] vel] ut. 12.[a] baculum] anulum.

osculatur manum ipsius. Et imposito incenso in thuribulum per Papam, episcopus vadit ad locum ubi sunt alii episcopi cardinales processionaliter ordinati, factis et impensis obsequiis que fieri et impendi solent quando revestiuntur[b] Romani Pontifices et paran-tur, salvo quod in ipsa processione non portat pallium, quod, ut infra sequitur, accipiet in altari. Quam processionem ordinat archidiaconus vel prior diaconus infrascripto modo.

13

De processione qualiter fieri debet.

Precedit subdiaconus cum cruce, indutus tunicella propter sollempnitatem, hunc sequuntur abbates, episcopi et archiepiscopi. Post hos vadunt presbiteri cardinales, quos sequuntur episcopi cardinales secundum prioritates suas, post hos vadunt accoliti cum navicula, thuribulo et incenso. Post ipsos septem subdiaconi cum tunicellis portantes septem candelabra cum faculis, in medio eorum vadit ille qui dicturus est epistolam, portans librum evangeliorum et cum eo qui lecturus est epistolam grecam et post eos
f. 7 qui lecturus est evangelium grecum. Diaconi cardinales / sequuntur ordine suo, inter quos est ille, qui dicturus est evangelium, ultimus vel cum ultimo. Duo diaconi cardinales unus a dextris, alius a sinistris ducunt dominum Papam, circa quos est subdiaconus qui servit de mitra portans tobaleam.

14

De benedictione danda per Papam in processione.

Procedens autem dominus Papa sic processionaliter per ecclesiam continue benedicit. Cum autem pervenerit ad chorum, obviant ei tres presbiteri cardinales qui aptant ei planetam, quos ad pacem recipit, et ipsi osculantur cum reverentia pectus eius. Inde procedens vadit processionaliter usque ad altare, sed non ascendit altare tunc, sed facta confessione ascendit ad sedem preparatam non eminentiorem et ibi coram ipso veniunt. Albanensis dicit primam orationem scilicet (et nota quod cum dicuntur orationes, Papa debet stare non sedere):

12.[b] revestiuntur] renascuntur.

Oratio

Deus, qui adesse non dedignaris ubicumque devota mente invocaris, adesto quesumus invocationibus nostris et huic famulo tuo N. quem ad culmen apostolicum commune iudicium tue plebis elegit, ubertatem superne benedictionis infunde, ut sentiat[a] *se tuo munere ad hunc apicem pervenisse. Per Christum.*

Secundam episcopus Portuensis:

Oratio

Supplicationibus nostris, omnipotens Deus, effectum consuete pietatis impende, et gratia Spiritus Sancti hunc famulum tuum N. perfunde, ut qui in capite ecclesiarum nostre servitutis ministerio constituitur, tue virtutis soliditate roboretur. Per.

Tertiam episcopus vel archipresbiter Hostiensis:

Oratio

Deus, qui apostolum tuum Petrum inter ceteros coapostolos primatum tenere voluisti, eique universe Christianitatis molem superimposuisti, respice propitius, quesumus, hunc famulum tuum N. quem de humili cathedra violenter sublimatum in thronum eiusdem apostolorum Principis sublimamus, ut sicut profectibus tante dignitatis augetur, ita virtutum meritis cumuletur; quatenus ecclesiastice universitatis onus te adiuvante digne ferat, et a te, qui es beatitudo tuorum, meritam vicem recipiat. Qui vivis.

Et nota quod primicerius cum scola[b], postquam primo Papa venerit ante altare, cantabit introitum et *Kyrieleison* cantu romano et stans in faldistorio in plano posito, recipit dominus Papa dominos cardinales omnes, tam diaconos quam presbiteros et episcopos et prelatos ad pedem et osculum.

15

De pallio dando Pape per priorem diaconorum cardinalium.

Quibus receptis venit ad altare, ubi est desuper pallium paratum per priorem subdiaconorum cappellanorum, sive priorem basilice Sancta[a] Sanctorum. Et duo priores diaconi cardinales tenent pallium ipsum, et tunc prior illorum duorum solus dat

14.[a] sentiat] sensiat. 14.[b] scola] stola. 15.[a] Sancta] Sancte.

pallium Pontifici sub his verbis: *Accipe pallium, plenitudinem scilicet pontificalis offitii, ad honorem omnipotentis Dei, gloriose Marie Virginis eius Genitricis, beatorum Petri et Pauli ac Sancte Romane Ecclesie.* Et aptato / pallio super eum cum tribus f.7v spinulis aureis, ut est moris, ascendit Summus Pontifex ad altare et facit incensum. Et demum redit ad eminentem sedem et recipit omnes cardinales ad osculum pedis et oris et dicit: *Dominus vobiscum*, vel *Pax vobis*, sive *Gloria in excelsis Deo*, ut dies requiret. Et dicit orationem dominice alte et aliam dicit pro se secrete. Qua oratione completa et sequuta responsione: *Amen*, Papa residet in sede et prior diaconus cardinalis portans ferulam in manibus cum diaconis et subdiaconis, scriniariis et iudicibus omnibus indutis sollempniter descendit [ante] altare et facit duas acies sive fila, unam ex una parte et unam ex reliqua equaliter dividendo, ita quod in qualibet acie sint de quolibet ordine et ponit primo diaconos iuxta altare, secundo subdiaconos, tertio iudices, quarto scriniarios in ordine.

16

De laude incipienda per priorem diaconorum cardinalium.

Et ipse prior diaconus incipit laudem sic alta voce quasi legendo: *Exaudi Christe*, et iudices et scriniarii respondent similiter in cantu, quasi legendo: *Domino nostro N. a Deo decreto Summo Pontifici*[a] *et universali Pape vita.* Et sic dicitur et respondetur ter. Item idem prior dicit: *Salvator mundi.* Iudices et scriniarii respondent: *Tu illum adiuva*, et sic faciunt ter. Item idem prior dicit bis: *Sancta Maria*, et illi respondent: *Tu illum adiuva.* Eodem modo dicit tantum semel:

Sancte Michahel, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancte Gabriel, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancte Raphahel, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancte Ioannes Baptista, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sante Petre, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancte Paule, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancte Stephane, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancte Leo, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancte Gregori, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancte Benedicte, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancte Basili, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancte Sabba, respondent: *Tu illum adiuva;*

16.[a] Pontifici] Pontifice.

Sancta Agnes, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancta Cecilia, respondent: *Tu illum adiuva;*
Sancta Lucia, respondent: *Tu illum adiuva.*

Et dicit *Kyrieleison* ter, et respondetur ter *Kyrieleison.*

17

De epistola [latina] et greca et evangelio latino et greco cantandis[a].

Quibus finitis prior diaconorum dicet *Kyrieleison* et predicti iudices et scriniarii respondebunt, et hoc ter dicetur et ter respondebitur. Postmodum omnes simul dicent una et alta voce *Kyrieeleison.*

Et laudibus finitis legitur epistola latina, et subsequenter greca super illum pulpitum, sic etiam evangelium latinum et grecum. /

18

f.8 / **De indumentis episcopi cardinalis.**

Ille vero episcopus cardinalis qui servit Pape, debet esse indutus superpelliceo, amictu et pluviali et habere mitram simplicem. Et sic missa suo ordine procedit usque ad finem et communicabit sollempniter non super altare sed super sedem eminentem.

19

De corona que vocatur regnum, imponenda Pape per priorem diaconorum cardinalium.

Post missam dicit idem Summus Pontifex: *Sit nomen Domini benedictum*, respondent: *Ex hoc nunc et usque in seculum.* Huiusmodi autem episcopus qui servit non dicit: *Multos annos*, sed omnibus rite peractis ipse Summus Pontifex et omnes cardinales et alii prelati et subdiaconi, quilibet in gradu suo, induuntur vestimentis preciosis albi coloris, episcopi pluvialibus, presbiteri casulis, diaconi dalmaticis, subdiaconi tunicellis, acoliti superpelliciis, et alii cappellani. Archiepiscopi, episcopi, abbates et patriarche pluvialibus, et iudices et scriniarii similiter et advocati erunt cum

17.ª *marg.*: cap. 17. Nonnihil discrepans ab editis. Z.

pluvialibus, et primicerius in pluviali et mitra, et cantores in superpelliciis, et Papa omnia pretiosa indumenta habebit et pallium et mitram optimam et cyrothecas et anulum pastoralem. Et sic cum omnibus venit ad portam vel ad gradus ecclesie, et ibi prior diaconus[a] cardinalis extrahit sibi mitram et imponit ei coronam que vocatur regnum in capite, toto populo clamante *Kyrieleison*, et sic cum omni ornatu quilibet cardinalis et prelatus equitat equum coopertum panno albo. Subdiaconi vero cappellani, scriniarii et alii equitant ornate vestiti, non tamen equos coopertos. Papa equitat equum faleratum non coopertum in parte anteriori, ex parte vero posteriori cooperitur de scarleto.

20

De ordine processionis post missam spectante ad priorem diaconorum cardinalium.

Sic omnibus equos ascendentibus, prior diaconus cum ferula ordinat processionem hoc modo. Primo precedit equus domini Pape faleratus, secundo vadit subdiaconus cum cruce, tertio XII brandonarii cum XII vexillis rubeis, et duo alii cum duobus Kerubin in cacumine[a] in lanceis, quarto duo (qui hodie non sunt) prefecti navales induti pluvialibus, quinto scriniarii, sexto advocati, septimo iudices, octavo cantores, nono diaconi et subdiaconi qui legerunt epistolam et evangelium in greco, decimo abbates forenses, undecimo episcopi, duodecimo archiepiscopi, tertio decimo abbates Urbis, quarto decimo patriarche et episcopi cardinales, quintodecimo presbiteri cardinales, sextodecimo diaconi cardinales, decimoseptimo dominus Papa et subdiaconus cum tobalea et serviens qui portat umbraculum. Sic venit processionaliter usque Lateranum ad sedem stercorariam, ubi cum descendit de equo deponit regnum et assumit mitram. Processionaliter autem procedit a scalis beati Petri, postquam equitaverit usque ad
f.8v dictam sedem stercorariam per Viam Sacram seu Pape, / et fiunt in eodem loco equitationes post eum per senescallum vel alium, ter missilia seu iactus pecunie, et alias in tribus locis fiunt missilia, scilicet ad Turrim de Campo, ubi unus de familia Pape facit alium iactum, stando in loco aliquo eminentiori. Et ibi dominus Papa stat et veniunt illuc Iudei cum Lege facientes ei laudem, et offerunt ei Legem ut adoret, et tunc Papa commendat Legem et dampnat observantiam Iudeorum, sive intellectum, quia quem

19.ª diaconus] diconus. 20.ª cacumine] camen.

dicunt venturum Ecclesia docet et predicat iam venisse Dominum Iesum Christum. Similiter cum pervenerit ad palatium Cinthii Musca in Pugna unus de familia Pape facit unum iactum.

Similiter facit alium iactum cum pervenerit ad Sanctum Marchum, similiter cum pervenit ad Sanctum Adrianum facit alium iactum, stando in fenestra palatii Sancte Martine. Et sic venit ad plateam Lateranensem, et ducitur ad porticum que vadit ad ecclesiam Sancti Ioannis Lateranensis, et ibi ante porticum, nunc destructam, stant Lateranenses canonici cum eorum comitiva, induti sollempniter et cum cruce processionali Papam recipiant cum descendit. Qui descendit ad dictam sedem stercorariam et deponit regnum, et accipit mitram. Et postquam Papa descendit, sedet in dicta sede marmorea que vocatur stercoraria, et veniunt omnes cardinales et honorifice elevant eum ut vere dicere possit: *Suscitat de pulvere egenum, et de stercore erigit pauperem, ut sedeat cum principibus, et solium glorie teneat*. Et idem dominus Papa, stando iuxta ipsam sedem, accipit tres pugillatas denariorum de gremio camerarii et proiicit inter populum dicens: *Argentum et aurum non est mihi, quod autem habeo hoc tibi do*. Et tunc duo cardinales ministrant ei, et accipientes conducunt ad ecclesiam Salvatoris per viam, ubi erat dicta porticus. Venientibus autem eis a dicta sede stercoraria acclamatur: *Dominum N. sanctus Petrus elegit*, sicque ducitur per dictos cardinales usque post altare et ibi orat. Quo intrante et orante, cantatur a canonicis: *Te Deum laudamus*.

Postquam vero oraverit, dicit super altare et super populum: *Sit nomen Domini benedictum*, et respondent: *Ex hoc nunc et usque in seculum*, et postea ducitur ad sedem eminentem marmoream et ibi recipit Lateranenses canonicos ad pedem et osculum. Quo facto ducitur per cardinales ad palatium Zaccarie Pape, quod vulgariter dicitur Casa Maior, et dum venitur ad portam palatii, unde intrant palatium per ecclesiam, intra portam ecclesie qua ascenditur ad dictum palatium et ad portam ipsius palatii ponitur faldistorium, ubi sedet dominus Papa, in illis scilicet gradibus ubi solet sedere quando cantatur *Gloria, laus etc.*[b]. Et ibi Papa sedente, prior presbiterorum cardinalium, ordinatis iudicibus et scriniariis in filo[c], facit ibidem laudem sicut diaconus cardinalis fecerat in missa ante epi-
f.9 stolam, / post orationem basilice Sancti Petri. Postea ducitur ab ipsis cardinalibus per palatium, usque ad portam ecclesie Sancti Silvestri, ubi sunt due sedes porfiree, et Papa sedet in illa que est ad dexteram, ubi prior basilice Sancti Laurentii dat ei ferulam, que est signum correptionis et regiminis et claves ipsius basilice

20.[b] *marg.* Pro rubrica. Hec etiam sollempnitas omictitur si coronetur alibi quam in Urbe. 20.[c] filo] filio.

et sacri palatii Lateranensis, in quibus significatur potestas claudendi et aperiendi, ligandi atque solvendi. Et cum ipsa ferula et clavibus accedit ad aliam sedem similem, que est ad sinistram, et tunc restituit eidem priori ferulam et claves et incipit sedere in illa sede secunda. Et postquam aliquantulum sederit, idem prior super planetam cingit eidem domino Pape zonam de serico rubeo, in qua debet pendere bursa purpurea, in qua sunt duodecim lapides pretiosi cum sigillis et muscus[a]. Et dum in ipsa sede sedet, recipit officiales palatii ad pedem et ad osculum, et sedens ibi recipit de manu camerarii denarios argenteos valentes decem solidos provesinorum et proiicit super populum, et hoc facit ter dicendo singulis vicibus: *Dispersit dedit pauperibus, iustitia eius manet in seculum seculi*. In istis duabus sedibus debet Papa taliter se habere ut potius videatur iacere quam sedere, et nulla istarum sedium erit cooperta vel parata, nec etiam stercoraria sed nuda.

21

Quando Papa ducitur ad Sancta Sanctorum.

Deinde ducitur ad Sancta Sanctorum per ipsam porticum sub yconas Apostolorum, que per mare venerunt nemine ducente. Et intrat dictam basilicam Sancti Laurentii, que vulgariter dicitur Sancta Sanctorum, et ante altare suam orationem faciat, cantantibus priore et canonicis basilice ipsius Sancta[a] Sanctorum: *Te Deum laudamus*. Et postea reducitur ad cappellam Sancti Silvestri in quam intrat et sedet in loco parato et sedet cum ornamentis suis, tenente eo mantum super scapulas et mitram super fanonem seu orarium[b] et dat presbiterium. Postea redit ad cameram, in qua deponit casulam et pallium et assumit mantum et vadit comedere. Solebat tamen primo recipere iuramentum a senatore secundum formam: *Ego talis etc.* Verum huiusmodi iuramenti receptio diu est quod fuit obmissa.

22

De offitio senatorum Urbis in ipsa sollemnitate.

Item notandum, quod senatores, postquam dominus Papa de equo falerato descendit iuxta sedem stercorariam, equum ipsum recipiunt et adducunt, quem curialiter reddunt camerario, ut est moris.

20.[a] muscus] musciis. 21.[a] Sancta] Sancte. 21.[b] orarium] ornarium.

23

De clericis Romanis occurrentibus Pape.

Item notandum quod a Sancto Petro ad Lateranum fiunt domino Pape archus triumphales, et clerici Romani occurrunt eidem induti in Via Sacra, ubicumque possunt cum thuribulis et incenso, et in remunerationem dantur Romanis pro arcubus triginta quinque libre provesinorum et clericis pro thuribulis XIII libre et dimidia provesinorum *. /

24

f.9v **Qualiter dominus Papa ad mensam ducitur et de ordine sedendi in ea.**

Cum autem vadit comedere, duo diaconi cardinales ducunt ipsum ad mensam et, eo sedente, episcopus cardinalis dat sibi aquam duobus tenentibus tobaleam, nec debent tenere mantellum Quo loto factaque benedictione vadunt ad mensam, in parte dextra sedent episcopi et presbiteri cardinales, in sinistra vero diaconi. Et attende quod dominus Papa, dum est in mensa, indutus [est] omnibus paramentis missalibus, excepto quod tenet mantum ad scapulas et fanonum in capite cum mitra desuper, cardinales vero omnes habent superpellicea cum mantellis et mitras simplices. Cum autem lavari debent, surgit episcopus et duo diaconi cardinales et dant aquam, ut prius. Qua data, redeunt ad propria [loca] in mensis, et potu recepto dictoque: *Tu autem*, surgit diaconus et tenet elmutiam dum gratie referuntur. Quibus finitis, dextrantibus eum duobus diaconibus, intrat cameram, ubi per cappellanos exuitur omnibus paramentis. Omnes vero cardinales ad propria revertuntur, sicut in mensa sederunt induti.

Attendendum quod in ultima lotione cardinales debent sedendo in mensa lavari, et unus alii tenere tobaleam, domicello fundente aquam.

23.* *marg.* Actendendum utrum sint dande libre predicte de antiqua vel usuali moneta. *Haec verba rubeo colore sunt scripta.*

25

De coronatione Pape extra Urbem et de prima reverentia fienda sibi per cardinales [et alios prelatos].

In primis summo mane hora decenti dominus Papa, indutus pluviali rubeo cum mitra frigiata, intrabit ecclesiam Sancti Ioannis, ubi dicta coronatio debet celebrari. Cum autem predictam ecclesiam intraverit, in medio ecclesie, parato sibi faldistorio, orabit. Oratione facta stando, receptis omnibus cardinalibus et prelatis ad reverentiam ordine suo, dicet: *Sit nomen Domini benedictum*, et respondent: *Ex hoc nunc et usque in seculum*. Benedictione data, divertet ad locum ubi debet indui et dicta tertia cum cappellanis, assistente sibi episcopo cardinali qui tenere debet librum cum oratio dicetur a Papa, in fine tertie calciabitur caligis et sandaliis a subdiacono et uno ex acolitis, dicentibus cappellanis vicissim psalmos: *Quam amabilia*, cum ceteris que dici solent. Quibus completis cum orationibus consuetis, lavabit manus fundente sibi aquam episcopo cardinali, qui eidem in officio assistere debebit. Ablutione facta et episcopo cardinali ad locum suum reverso, induitur omnibus ornamentis viridibus preciosis et sollempnibus, quia dies dominicus hoc requirit, quibus Romanus Pontifex uti solet in missarum sollemniis per diaconum cardinalem et subdiaconum eisdem per acolitos ministratis. Cum autem episcopus cardinalis ad locum suum reversus fuerit, ut predictum est, induetur superpellicio, amictu et pluviali viridi cum mitra simplici.

26

De mitra imponenda Pape per diaconum cardinalem et de anulo pontificali dando per episcopum cardinalem.

f.10 / Postmodum, imposita mitra preciosa domino Pape per diaconum cardinalem, dabitur sibi anulus pontificalis per eundem episcopum qui sibi serviet, uno ex cubiculariis digito domini Pape parvum anulum imponente. Deinde accepta navicula de manu acoliti per episcopum, qui sibi ministrabit, presentabit eam domino Pape et osculabitur manum ipsius, et imposito incenso thuribulo per dominum Papam, episcopus ibit ad locum suum ubi fuerint alii episcopi cardinales processionaliter ordinati. Premissis itaque omnibus rite completis, que fieri et impendi solent quando revestiuntur Romani Pontifices et parantur, excepto tamen quod in processione que sequetur non portabit pallium, sed ipsum recipiet, alias ut inferius describetur, dicta processio per priorem diaconum cardinalem modo infrascripto ordinabitur.

27

Ordo processionis ante introitum misse.

Primo procedit subdiaconus cum cruce indutus tunicella, et post eum sequentur abbates, episcopi et archiepiscopi, induti pluvialibus et mitris simplicibus, et postmodum sequentur presbiteri cardinales planetis induti cum mitris simplicibus, deinde episcopi cardinales induti pluvialibus cum mitris simplicibus et quilibet ordine suo.

Postmodum sequentur duo acoliti ceroferarii et alius cum navicula, thuribulo et incenso induti superpelliciis. Post dictos acolitos ordinabuntur septem subdiaconi cum tunicellis, portantes septem candelabra cum faculis, et in medio dictorum septem erit subdiaconus qui dicturus est epistolam portans librum evangeliorum ante pectus, et iuxta dictum subdiaconum ibit unus alius subdiaconus qui dicturus est epistolam grecam. Post predictos subdiaconos subsequetur diaconus qui lecturus est evangelium in greco.

Subsequenter incedent diaconi cardinales ordine suo, induti dalmaticis, inter quos est ille cardinalis qui dicturus est evangelium ultimus. Deinde duo diaconi cardinales, unus a dextris et alius a sinistris, ducent dominum Papam extensa mappa super caput eius, ut est moris, et ultimo subsequetur subdiaconus qui serviet de mitra cum tobalea. Procedens autem dominus Papa sic processionaliter per ecclesiam continuo benedicet. Cum autem ad chorum pervenerit, obviabunt sibi tres presbiteri cardinales, quos ad pacem recipiet, et ipsi osculabuntur cum reverentia pectus eius et ultimus aptabit planetam Pape.

28

De confessione que fit ad altare cum introitu misse et orationibus que dicuntur super eum prope altare et de secunda reverentia prelatorum.

Subsequenter procedens ibit processionaliter usque ad altare, sed non ascendit tunc ad altare, sed abstracta sibi mitra per diaconum cardinalem faciat confessionem ut est moris. Et dum fit confessio incipiant cantores introitum et consequenter *Kyrieleison*. Et facta confessione dominus Papa recipiet mitram et ibit ad sedem suam non ad eminentem, sed sedebit in faldistorio in plano posito inter chorum et altare propter dispositionem ecclesie, versa tamen facie ad altare. Domino Papa sic sedente, veniunt tres episco-

f.10v pi cardinales / coram ipso, scilicet Albanensis, Portuensis (sed quia Portuensis non habemus, Sabinensis loco eius subrogetur), et Hostiensis. Quibus sic astantibus coram Papa, Albanensis dicet primam orationem scilicet:

Oratio

Deus,[a] *qui adesse non dedignaris ubicumque devota mente invocaris, adesto quesumus invocationibus nostris et huic famulo tuo N. quem ad culmen apostolicum commune iudicium tue plebis elegit, ubertatem superne benedictionis infunde, ut sentiat*[b] *se tuo munere ad hunc apicem pervenisse.*

Secundam dicet Portuensis vel eius subrogatus Sabinensis, scilicet:

Oratio

Supplicationibus nostris, omnipotens Deus, effectum consuete pietatis impende et gratia Spiritus Sancti hunc famulum tuum N. perfunde, ut qui in capite ecclesiarum nostre servitutis ministerio constituitur, tue virtutis soliditate roboretur. Per.

Tertiam dicet episcopus Hostiensis scilicet:

Oratio

Deus, qui apostolum tuum Petrum inter ceteros coapostolos primatum tenere voluisti eique universe christianitatis molem superimposuisti, respice propitius, quesumus, hunc famulum tuum N. quem de humili cathedra violenter sublimatum[c] *in thronum eiusdem apostolorum Principis sublimamus,*[d] *ut sicut profectibus tante dignitatis augetur, ita virtutum meritis cumuletur, quatenus ecclesiastice universitatis onus te adiuvante digne ferat et a te, qui es beatitudo tuorum, meritam vicem recipiat. Qui vivis.*

[e] Sciendum est tamen quod quando dicte orationes dicuntur, dominus Papa non sedebit sed stabit sine mitra, et postea dominus Papa, sedens in faldistorio in plano posito, recipiet dominos cardinales et prelatos omnes ad pedem et osculum.

28.[a] *Deest littera grandis* D. 28.[b] sentiat] sensiat. 28.[c] sublimatum] sullimatum. 28.[d] sublimamus] sullimamus. 28.[e] *marg.* Pro rubrica. De secunda reverentia prelatorum.

29

De pallio dando per priorem diaconorum.

Quibus receptis veniet ad altare ubi erit pallium paratum per priorem subdiaconorum cappellanorum, et duo priores diaconorum cardinalium [tenebunt pallium ipsum, et tunc prior illorum duorum diaconorum cardinalium] solus dabit pallium Pontifici sub his verbis:

Accipe pallium, plenitudinem scilicet pontificalis officii, ad honorem omnipotentis Dei, gloriose Marie Virginis eius Genitricis, beatorum Petri et Pauli apostolorum et Sancte Romane Ecclesie.

30

De ascensu Pape ad altare et incensatione altaris, et de tertia receptione cardinalium et prelatorum ad reverentiam dum est in eminenti sede.

Et aptato pallio ipso super eum cum tribus spinulis aureis per diaconum cardinalem et subdiaconum, ut est moris, ascendit dominus Papa ad altare et incensabit altare. Quo incensato ibit ad eminentem sedem, et sedens in dicta sede palliatus recipiet omnes cardinales ad pedis et oris osculum iterato. Qua receptione finita, stando incipiet: *Gloria in excelsis Deo.* Quo hymno angelico cantato a cantoribus, dicet in eadem sede: *Pax vobis,* et responso: *Et cum spiritu tuo,* incipiet orationem dominice alte. Qua oratione completa et sequuta responsione: *Amen,* poterit dicere aliam orationem secrete pro se ipso si voluerit. Exprimatur oratio per extensum, postmodum residebit in sede.

31

De aciebus statuum ordinandis per priorem diaconorum cardinalium et de laude per eundem incipienda ante epistolam.

Ipso igitur domino Papa sic in sua sede residente, prior diaconorum cardinalium portans ferulam in manibus cum diaconibus et
f.11 subdiaconibus, scriniariis et iudicibus, / omnibus pluvialibus solempniter indutis, descendet ante altare et faciet duas acies unam ex

parte una et aliam ex parte alia equaliter dividendo, ita quod in qualibet acie sit de quolibet ordine. Et ponit primo diaconos iuxta altare, qui poterunt tenere mitras si voluerint, secundo subdiaconos, tertio iudices, quarto scriniarios. Quibus aciebus sic ordinatis, prior diaconorum incipiet laudem alta voce, quasi legendo, et stabit sine mitra: *Exaudi Christe.* Et iudices et scriniarii respondebunt similiter in cantu, quasi legendo: *Domino nostro N. a Deo decreto Summo Pontifici et universali Pape vita.* Et sic dicetur ter per dictum priorem cardinalem et respondetur ter a iudicibus et scriniariis. Subsequenter idem prior diaconus dicet: *Salvator mundi.* Et iudices et scrinarii respondebunt: *Tu illum adiuva.* Et sic dicetur ter et respondebunt ter. Item idem prior diaconus dicet bis: *Sancta Maria.* Et predicti respondebunt bis: *Tu illum adiuva.* Eodem modo dicet idem prior tantum semel:

Sancte Michahel, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Gabriel, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Raphahel, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Ioannes Baptista, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Petre, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Paule, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Andrea, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Stephane, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Leo, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Georgi, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Benedicte, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Basili, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Sabba, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancta Cecilia, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancta Lucia, respondetur: *Tu illum adiuva.*

Quibus finitis prior diaconorum dicet: *Kyrieleison,* et predicti iudices et scriniarii respondebunt: *Kyrieleison,* et hoc ter dicetur et ter respondebitur. Postmodum omnes simul dicent una et alta voce: *Kyrieleison.*

32

De epistola latina et greca et de graduali et *Alleluia* et evangelio latino et greco.

Laudibus sic finitis, dicetur epistola latina et subsequenter greca super pulpitum eminentem. Quibus lectis, cantabitur graduale et *Alleluia,* et postmodum dicetur evangelium latinum et

subsequenter grecum[a] in eminenti pulpito et convenienti, ut est moris, septem subdiaconibus cum VII faculis precedentibus dictos diaconos et thuribulo cum incenso, ut est fieri consuetum. Et sic missa procedet ordine suo usque ad finem.

33

De communione ad sedem eminentem per Papam.

Communicabit tamen dominus Papa congruo tempore cum sollempnitate non tamen super altare, sed ad sedem eminentem. Sollempnitas autem huiusmodi communionis servabitur, que servari in aliis missis[a] sollempnibus consuevit.

34

Completa missa dominus Papa dicat: *Sit nomen Domini benedictum.*

f.11v Missa vero completa dominus Papa dicet: *Sit / nomen Domini benedictum,* et respondebunt: *Ex hoc nunc et usque in seculum,* et dat benedictionem. Et benedictione data episcopus qui servivit non dicet domino Pape: *Multos annos.*

35

De his que fiunt post missam et paramentis domini Pape, cardinalium, prelatorum et aliorum.

Omnibus ut premissum est rite peractis, ipse dominus Papa et omnes cardinales et alii prelati et subdiaconi, iudices et scriniarii, quilibet in gradu suo, depositis paramentis viridibus, induentur vestimentis albis preciosis, si habuerint. Episcopi pluvialibus, presbiteri casulis, diaconi dalmaticis, subdiaconi tunicellis, acoliti et alii cappellani superpelliciis, patriarche, archiepiscopi, abbates pluvialibus, iudices et scriniarii pluvialibus erunt induti, cantores superpelliciis.

32.[a] *add.* et. 33.[a] missis] nullis.

36

De coronatione domini Pape per priorem diaconorum fienda.

Dominus Papa omnia preciosa vestimenta habebit, pallium et mitram preciosam, cyrothecas et anulum pontificalem. Et sic ornatus cum omnibus veniet ad portam vel ad gradus ecclesie, et ascendet cathaphalcum seu pulpitum ligneum ubi inveniet sedem suam sollempniter preparatam. Et sedens in sede, prior diaconorum cardinalium extrahet sibi mitram et imponet capiti suo coronam, que vocatur regnum, toto populo clamante: *Kyrieleison.*

37

De indulgentia danda.

Et ibidem per priorem episcoporum cardinalium autoritate domini N. Pape indulgentia populo dabitur, prout domino Pape placebit.

38

De ornatu equorum in processione.

Quo facto descendent pulpitum, et quilibet cardinalis et prelatus cum omni ornatu equitabit equum coopertum panno albo. Subdiaconi vero, cappellani et iudices et scriniarii et alii equitabunt ornate vestiti, non tamen equos coopertos. Papa vero equitabit equum magnum faleratum, et coopertum tantum ex parte posteriori de scarleto.

39

Ordo processionis sollempnis post coronationem domini Pape.

Omnibus equos ascendentibus, prior diaconorum portans ferulam in manibus processionem ordinabit hoc modo. Primo precedet equus domini Pape faleratus, secundo ibit subdiaconus cum cruce, tertio subsequentur duodecim brandelarii cum duodecim vexillis rubeis et duo alii cum duobus kerubin in lanceis, quarto duo prefecti navales induti pluvialibus, quinto

scriniarii, sexto advocati, septimo[a] iudices, octavo cantores, nono diaconi et subdiaconi qui legerunt epistolam et evangelium in greco, decimo abbates, undecimo episcopi, duodecimo archiepiscopi, tertiodecimo patriarche et episcopi cardinales, quartodecimo presbiteri cardinales, quintodecimo diaconi cardinales, sextodecimo subdiaconus cum tobalea et serviens cum umbraculo, qui duo ibunt aliquantulum sequestrati a Papa, decimoseptimo dominus Papa[b]. /

40

f.12 **De lactu pecunie quinquies fiendo in diversis locis.**

Processione taliter ordinata et postquam dominus Papa ascenderit equum, in eodem loco post eum per marescallum vel alium fient ter missilia seu iactus pecunie. Cum autem pervenerit ad plateam ante ecclesiam Sancti Nicecii, aliquis familiaris domini Pape stans in aliquo loco eminenti, faciet alium iactum pecunie. Et ibi dominus Papa trahet aliquam moram.

41

De lege offerenda per Iudeos et responsione Pape.

Et venient Iudei cum Lege sua et facient laudem et offerrent ei Legem ut adoret. Et tunc dominus Papa commendabit Legem, et dampnabit observantiam Iudeorum sive intellectum, quia quem dicunt venturum, Ecclesia docet et predicat iam venisse Dominum Iesum Christum. Similiter cum pervenerit ad plateam ubi moratur dominus P. de Columna, unus de familiaribus domini Pape vel idem familiaris faciet alium iactum pecunie. Similiter cum pervenerit ad quadrivium ubi moratur electus Viterbiensis, idem familiaris facit alium iactum pecunie. Subsequenter cum pervenerit ad introitum palatii idem familiaris faciet alium iactum.

39.[a] septimo,... undecimo,... tertiodecimo,... quartodecimo,... sextodecimo, decimoseptimo] VII,... XI,... XIII,... XIV,... XVI,... XVII. 39.[b] *Lineae septem vacant.*

42

De his que fiunt post processionem, tam de laudibus fiendis per priorem [diaconorum] cardinalum quam de presbiterio dando.

Via igitur sic completa, pervento ad introitum palatii seu domus Predicatorum, fratres Predicatores induti sollempniter cum cruce et incenso et aqua benedicta dominum Papam processionaliter recipient reverenter, *Te Deum laudamus* decantando. Cum autem dominus Papa pervenerit ad ecclesiam, antequam descendat de equo, prior presbiterorum cardinalium, ordinatis iudicibus et scriniariis in filo[a], faciet ibidem laudem, sicut diaconus cardinalis fecerat in missa ante epistolam post orationem. Et postquam de equo descenderit, prior diaconorum cardinalium, qui ducit eum, deponit sibi regnum de capite et imponet sibi mitram et idem prior erit a dextris et ducet eum usque ad altare, et alius a sinistris, ubi orabit in faldistorio sibi preparato. Oratione facta, dabit benedictionem dicens: *Sit nomen Domini benedictum*, et respondebunt: *Ex hoc nunc et usque in seculum*. Quo facto ducetur ad sedem eminentem, et sedebit in loco preparato cum ornamentis suis, amota planeta et pallio et cyrothecis, tenente eo mantum super scapulas et mitram super fanonem seu orarium, et dabit cuilibet cardinali presbiterium solitum hoc modo. Ipse dominus Papa sedens in sede et quilibet cardinalis et prelatus, extracta sibimet mitra, deferens eam in manu, vadit coram eo et flexis genibus tenebit mitram apertam ante Papam, qui ponet in illam pecuniam quam representabit ei in uno bacili camerarius, prout in libro camere invenitur. Et illi qui recipient pecuniam in mitra, osculabuntur genu domini Pape.

43

De reductione Pape ad cameram suam et mensam.

Ipse vero camerarius et clerici camere in superpelliciis assistent domino Pape. Dato presbiterio, dominus Papa a duobus diaconis cardinalibus ducetur ad cameram suam, et ducetur ad mensam sibi sollemniter preparatam. Et eo sedente, episcopus cardinalis scilicet prior dabit sibi aquam, duobus diaconibus cardinalibus tenentibus tobaleam, nec debent tenere mantellum.

42.[a] filo] filio.

44

De sollempnitatibus et indumentis et paramentis tam domini Pape quam cardinalium et prelatorum et aliorum que fiunt in mensa.

f.12v / Quo loto factaque benedictione mense vadunt ad mensam et in parte dextra domini Pape sedent episcopi et presbiteri cardinales, in sinistra vero diaconi. Et attende quod dominus Papa dum est in mensa, est indutus omnibus paramentis missalibus, exceptis casula, pallio et cyrothecis et tenebit mantum ad scapulas et fanonem in capite cum mitra desuper. Cardinales vero omnes habebunt superpellicia cum mantellis et mitras simplices, et omnes prelati similiter. Coram domino Papa servient laici nobiliores qui presentes erunt, et post mensas cardinalium erunt mense omnium prelatorum et aliorum nobilium. Comestione sumpta dominus Papa lavabit manus, ut prius, ministrantibus sibi duobus diaconis cardinalibus, fundente sibi aqua episcopo cardinali, et similiter quilibet cardinalis lavabit manus, domicello fundente aqua cardinali lavanti. Cardinales autem qui assistunt teneant tobaleam, unus ex parte lavantis et alter ex altera, et sic sibi ad invicem mutuo serviunt. Quibus omnibus lotis et redditis gratiis, dominus Papa reducetur a duobus diaconis cardinalibus ad cameram suam reasumptis mantellis, ubi exutus sacris vestibus et discalciatus sandaliis a subdiacono, quiescit.

45

De reversione cardinalium et prelatorum ad domum propriam.

Cardinales vero et alii prelati redibunt ad hospitia sua, equitantes[a] cum mitris, parati sicut in comestione steterunt, equis tamen non coopertis. Notandum quod nobiliores laici, etiam si reges essent, consueverunt adextrare Papam equitantem et partiuntur loca inter se vicissim, secundum quod voluerint et ordinatum fuerit, ut primis adextrantibus dimittentibus, alii bini succedant. In mensa primum ferculum ponit coram Papa aliquis de principalioribus nobilibus etiam si rex esset; quo posito rex vadit ad sedendum in mensam. Alii etiam nobiles maiores, etiam si essent filii regum, serviunt Pape in mensa, unus videlicet de cupa, alius de cultello ad incidendum, alii astant comedenti, alii sequuntur portantem fercula, portantes et ipsi incisoria Pape et cardinalibus, prout ordinatum erit. Utrum autem aliqui ex predictis servientibus Pape nobilibus, puta filiis regum vel similibus, sedeant

45.[a] equitantes] equites.

vel non sedeant in mensa et ubi et qualiter, nunc dicere omittamus. Memorandum quod Iudeis non fiat aliqua oppressio cum offerent Legem.

46

Incipit ordo qualiter Romanus Pontifex apud basilicam Beati Petri apostoli debeat consacrari. Rubrica.

Imprimis ipse qui consacrandus est, mane diei dominice veniat ad basilicam Beati Petri, in qua processionaliter a canonicis recipietur, et facta reverentia eidem a cardinalibus et prelatis, sicut fieri solet Romano Pontifici, stans in medio dicat: *Sit nomen Domini benedictum*, et [respondent]: *Ex hoc nunc et usque in seculum*. Deinde vadat in cappellam Sancti Gregorii, ubi dicta tertia, calciabitur caligis et sandaliis dicendo psalmum: *Quam amabilia*, et ceteros qui solent dici. Deinde lotis manibus induatur omnibus ornamentis, quibus Romanus Pontifex uti solet in missarum sollempniis, exceptis dumtaxat pallio et anulo pontificali. Erunt autem vestimenta coloris tempori congruentis. Deinde ordinata sollempni processione, in qua debent esse septem candelabra cum septem faculis, sicut in precipuis festis fieri solet, videlicet cardinalium, prelatorum et ceterorum ordinum, qui omnes debent habere indumenta coloris tempori congruentis, consacrandus ipse extensa super eum mappa procedat signando, ut moris est, ad maius altare, et stans post ipsum altare faciat vero confessionem.

Notandum vero est quod in consacratione Romani Pontificis obf.13 mittitur illa examinatio que / superius posita est in consacratione aliorum episcoporum, que incipit: *Antiqua sanctorum Patrum, etc.* Facta vero confessione ipse consacrandus sedeat in faldistorio suo, preparato inter altare et gradus pontificalis sedis, et scola cantet introitum et *Kyrieleison*. Interim[a] episcopus Hostiensis, qui Romanum Pontificem consacrare debet, in aliquo apto loco prope altare calciet se caligis et sandaliis, dicendo psalmum: *Quam amabilia etc.* Accipiat etiam omnia pontificalia ornamenta ac si missam sollempniter celebrare deberet absque baculo pastorali. Accipiat quoque mitram simplicem vel preciosam secundum exigentiam temporis, et cantatis introitu et *Kyrieleison*, consacrator et ceteri episcopi cardinales necnon alii archiepiscopi et episcopi et qui de presbiteris presentes sunt, accedunt ad exequendum consacrationis offitium. Sciendum est autem

46.[a] Interim] Iterum.

quod in consacratione Romani Pontificis non pronunciatur illud: *Episcopum oportet etc.*, nec dicitur illa oratio: *Oremus, dilectissimi nobis*, que dicuntur in consacratione aliorum episcoporum, sed consacrandus versa facie ad altare, assistentibus ei duobus diaconis cardinalibus, incumbere debet super faldistorium preparatum inter gradus pontificalis sedis et maius altare. Consacrator autem et ceteri episcopi cardinales, nec non alii episcopi a dextris et a sinistris super sua faldistoria, vel si ea non habent super tapeta, procumbere debent. Et prior basilice vel alius cappellanus prior subdiaconorum incipiat et prosequatur letaniam cum cantu, respondentibus aliis cappellanis et ceteris qui assistunt.

Cum autem venerit ad illum locum: *Ut hunc consacrandum etc.*, debet hoc dicere bis et tam consacrator quam omnes alii episcopi assistentes elevata manu super consacrandum, faciant super eum bis signum crucis. Finita letania erigant se omnes, et consacrator stet in infimo gradu sub sede papali, que est post altare, verso vultu ad ipsum altare Consacrandus vero stet super gradu
f.13v predicto versa facie ad ipsum consacratorem, assistentibus ipsi consacrando diaconibus / cardinalibus et acolitis.

Stabunt autem iuxta episcopum Hostiensem, a dextris et a sinistris, episcopus Albanensis et episcopus Portuensis induti pluvialibus et habentes oraria sive stolas. Et omnes alii episcopi in circuitu stabunt ad instar corone, tenentes singuli libros pontificales, in quibus scriptum est consacrationis officium, quod singuli dicere debent summissa voce. Tunc episcopus Albanensis dat primam orationem cum nota, dicens: *Oremus.*

Oratio

Adesto supplicationibus nostris omnipotens Deus, ut quod humilitatis nostre gerendum est ministerio, tue virtutis impleatur effectu. Per Christum Dominum nostrum.

Deinde episcopus Portuensis dat orationem suam dicens cum nota: *Oremus.*

Oratio

Propitiare Domine supplicationibus nostris, et inclinato super hunc famulum tuum cornu gratie sacerdotalis, benedictionis tue in eum effunde virtutem. Per Christum.

Post hec episcopus Hostiensis ponit apertum librum evangeliorum super cervicem consacrandi, sicut fit in consacratione aliorum episcoporum, tenentibus ipsum duobus diaconibus ac cardinalibus usque ad consacrationem finitam. Libro sic preposito, tunc consacrator ponat manum dexteram super caput consacrandi nihil dicendo, et similiter faciant omnes episcopi cardinales ac alii archiepiscopi et episcopi qui assistunt. Post hec ipse Hostiensis episcopus elevata voce dicit in modum prefationis: *Per omnia secula seculorum*, respondetur: *Amen.* Et prosequitur prefationem illam: *Honor omnium dignitatum etc.*, que superius in consacratione aliorum episcoporum posita est, excepto quod ubi dicitur: *Et iccirco huic famulo tuo N., quem Apostolice Sedis presulem et primatem omnium qui in orbe terrarum sunt sacerdotum ac universalis Ecclesie doctorem dedisti, et ad summum sacerdotii ministerium elegisti, hanc, quesumus Domine, gratiam largiaris etc.*[b] ubi usque: *de profectu omnium consequatur.* Consequenter vero ubi dicitur: *Tribuas ei Domine etc.*, in consacratione Romani Pontificis dicatur sic:

Tribuas ei Domine cathedram pontificalem ad regendum Ecclesiam tuam, et plebem tue sortis intra mundi limites universam. Sis
f.14 *ei autoritas* et reliqua. Consacratione / manuum facta consacrator immittit anulum in digitum anularem dextere manus Pape consacrati, dicens: *Accipe anulum, fidei scilicet signaculum, quatenus sponsam Dei videlicet Sanctam universalem Ecclesiam etc.* ut supra. Et deinde dat ei secundum modum prescriptum librum evangeliorum, dicens: *Accipe evangelium et vade predica populo universo, potens est enim etc.* ut supra. Post hec archidiaconus imponat ei pallium dicens: *Accipe pallium, plenitudinem scilicet pontificalis officii ad honorem omnipotentis Dei et gloriosissime Virginis Marie Genitricis eius, et beatorum Petri et Pauli et Sancte Romane Ecclesie.*

Deinde ascendit Papa ad sedem et recipit ad osculum pedis et oris omnes episcopos, presbiteros et diaconos cardinales et alios prelatos. Quo facto dicat: *Gloria in excelsis Deo*, sive: *Dominus vobiscum*, secundum quod tempus requirit. Ille autem episcopus cardinalis qui Papam consacravit, consacratione finita deponit pontificalia ornamenta et assumpto superpelliceo, pluviali et mitra simplici, servit eidem, ut est moris, in missa. Papa vero post *Dominus vobiscum*, et *Gloria in excelsis*, si est dicendus, dicit orationem dominice alte et aliam per se secrete. Quibus dictis residet in sede et prior diaconorum cardinalium portans ferulam in manibus cum diaconibus, subdiaconibus, scriniariis et iudicibus omnibus, sollempniter descendit ante altare, et facit duas acies, unam ex una parte et unam[d] ex reliqua, equaliter dividendo, ponens primo diaconos iuxta altare, secundo subdiaconos, tertio deorsum in choro iudices, quarto scriniarios ordinate. Quo facto ipse prior diaconorum incipit laudem sic alta voce in cantu quasi legendo: *Domino nostro N. a Deo decreto Summo Pontifici*[e] *et*

46.[b] *add.* ut. 46.[d] unam] una. 46.[e] Pontifici] Pontifice.

universali Pape vita. Item idem prior diaconus secundo dicit: *Exaudi Christe*, et iudices et scriniarii respondent: *Tu illum adiuva* et sic faciunt[f] tertio. Item idem prior diaconorum cardinalium dicit: *Salvator mundi*, et iudices et scriniarii respondent: *Tu illum adiuva*, et sic faciunt tertio. Item idem prior dicit bis: *Sancta Maria*, et illi respondent: *Tu illum adiuva*. Eodemque modo dicit tantum semel:

Sancte Michahel, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Gabriel, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Iohannes Baptista, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Raphahel, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Petre, respondetur: *Tu illum adiuva;* /
f.14v *Sancte Paule*, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Andrea, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Stephane, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Leo, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Macharie, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Gregori, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Benedicte, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Basili, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancte Sabba, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancta Agnes, respondetur: *Tu illum adiuva;*
Sancta Cecilia, respondetur: *Tu illum adiuga;*
Sancta Lucia, respondetur: *Tu illum adiuva.*

Quibus finitis, prior dicit: *Kyrieleison*, et illi respondent: *Kyrieleison*, et hoc faciunt similiter secundo, et postea omnes, scilicet prior, diaconus et subdiaconus et alii, tertio simul dicunt una et alta voce: *Kyrieleison.* Laudibus sic finitis, legitur epistola latina et subsequenter greca supra pulpitum et ita etiam fit de evangelio. Et sic missa ordine suo procedit usque ad finem et communicabit Papa cum sollempnitate non super altare sed ad sedem. Post missam dicit Papa: *Sit nomen Domini benedictum*, respondent: *Ex hoc nunc et usque in seculum*, et dat benedictionem.

46.[f] faciunt] facit.

Omnibus rite peractis, ipse Papa et omnes cardinales et alii prelati et subdiaconi quilibet in gradu suo, induuntur vestimentis preciosis albi coloris, episcopi pluvialibus, presbiteri casulis, diaconi dalmaticis, subdiaconi tunicellis, acoliti et alii cappellani superpelliciis, patriarche, archiepiscopi, episcopi et abbates pluvialibus. Et similiter iudices, scriniarii, prefecti et advocati erunt induti pluvialibus et scolenses superpelliciis. Papa vero cum planeta omnia preciosa ornamenta habebit, et pallium et mitram optimam, cyrothecas et anulum pontificalem. Et sic ornatus cum omnibus venit / ad portam sive gradus ecclesie et ibi sedet in sede
f.15 sibi preparata. Et prior diaconus cardinalis trahit ei mitram et ponit coronam quae vocatur regnum in capite, toto populo clamante: *Kyrieleison.*

Quo facto quilibet cardinalis et prelatus cum huiusmodi ornatu equitet equum coopertum panno albo. Subdiaconi vero, cappellani, scriniarii et alii equitent ornate vestiti, non tamen habebunt equos coopertos. Papa vero equitat equum magnum faleratum et coopertum tantum et parte posteriori de scarleto. Et postquam equitaverit fit ibi in eodem loco iactus pecunie seu missilium per senescalcum seu alium ter, et post Papa proiicit.

Sic autem omnibus equos ascendentibus, prior diaconorum cum ferula ordinat processionem hoc modo. Primo procedit equus domini Pape faleratus, secundo vadit subdiaconus cum cruce, tertio duodecim banderarii cum XII vexillis rubeis, et duo alii cum duobus aliis Kerubin in lanceis, quarto duo prefecti[g] navales cum pluvialibus, quinto scriniarii, sexto advocati, septimo iudices, octavo cantores, nono diaconi et subdiaconi qui legerant epistolam et evangelium in greco, decimo abbates forenses, undecimo episcopi, duodecimo archiepiscopi, tertio decimo abbates Urbis, quartodecimo patriarche et episcopi cardinales, quintodecimo[h] presbiteri cardinales, sextodecimo[h] diaconi cardinales, decimoseptimo[h] dominus Papa et subdiaconus cum tobalea et serviens qui portat umbraculum. Processione taliter ordinata, dominus Papa cum ea per viam Pape incedens revertitur Lateranum. Sed cum pervenerit ad Turrim Stephani, que est in Parione et hodie dicitur Turris de Campo, unus de familia Pape facit ibi alium iactum stando in aliquo loco eminenti. Et ibi dominus Papa stat, et veniunt illuc Iudei cum Lege, facientes ei laudem, et offerunt Legem sibi ut adoret. Similiter dum pervenit ad palatium Cinthei Musca in Pugna[i], unus de familia Pape de dicto palatio facit unum iactum. Similiter facit alium iactum cum pervenit ad sanctum Marchum. Similiter cum pervenit ad sanctum Adrianum[k] facit alium iactum de palatio Sancte Martine. Pervento autem ad plateam Lateranensem du-

46.[g] prefecti] perfecti. 46.[h] quintodecimo,... sextodecimo,... decimoseptimo] XV,... XVI,... XVII. 46.[i] in Pugna] imponga. 46.[k] Adrianum] Andrianum.

citur Apostolicus ad porticum que vadit ad ecclesiam Sancti Ioannis Lateranensis. Et ibi ante porticum stant prior Lateranensis et canonici cum eorum comitiva induti sollemniter et cum cruce processionali Papam, cum descendit, recipiunt. Et faciunt eum ibi sedere in quadam sede marmorea, que vocatur stercoraria, ad quam venientes omnes cardinales honorifice elevant eum, ut vere dici possit: *Suscitat de pulvere egenum et de stercore erigit pauperem, ut sedeat cum principibus, et solium glorie teneat.* Ipse autem dominus Papa stando iuxta ipsam sedem, accipit tres pugillatas denariorum de gremio camerarii et proiicit inter populum dicens: *Argentum et aurum non est mihi, quod autem habeo hoc tibi do.* Et deinde, priore et canonicis posteuntibus, cantando ducitur per ipsam porticum ad ecclesiam basilice Lateranensis ubi orat et dat benedictionem, dicens: *Sit nomen Domini benedictum,* et [respondetur]: *Ex hoc nunc et usque in seculum.* Et deponit regnum et assumit mitram, et sedet in magna sede post altare, ubi recipit predictos priorem et canonicos Lateranenses ad pedem et ad osculum.

Quo facto ducitur ad palatium et dum venerit ad portam palatii, unde intratur palatium per ecclesiam, ponitur ibi faldistorium, et ibi Papa sedente, prior presbiterorum cardinalium cum ipsis presbiteris, iudicibus et scriniariis ordinatis in filo,[1] facit laudem / sicut diaconus cardinalis fecerat in missa ante epistolam f.15v post orationem.

Postea deducitur Papa a cardinalibus per palatium usque ad portam ecclesie Sancti Silvestri, ubi sunt due sedes porfiree. Et primo sedet in una, que est ad dextram, ubi prior basilice Sancti Laurentii dat ei ferulam que est signum correctionis et regiminis, et claves ipsius basilice et sacri Lateranensis palatii, in quibus signatur potestas claudendi et aperiendi, ligandi atque solvendi. Et cum ipsa ferula et aliis clavibus accedit ad aliam sedem similem, que est ad sinistram, et tunc restituit eidem priori ferulam et claves. Et incipit sedere in illa secunda sede, et postquam aliquantulum sederit, idem prior cingit eidem domino Pape zonam de serico rubeo, in qua debet pendere bursa purpurea in qua sunt XII lapides preciosi cum sigillis et muscus[m], et dum in ipsa sede sedet, recipit officiales palatii ad pedem et ad osculum. Recipit etiam postea de manu camerarii denarios argenteos valentes decem solidos provesinorum, et proiicit eos super astantes, et hoc faciet ter, dicendo: *Dispersit, dedit pauperibus, iustitia eius manet in seculum seculi.* Et in istis duabus sedibus debet Papa taliter sedere ut videatur potius iacere quam sedere. Et nulla istarum sedium nec etiam stercoraria erit cooperta vel parata sed nuda.

46.[l] filo] filio. 46.[m] muscus] musciis.

Deinde surgens ducitur ad basilicam Sancti Laurentii, que dicitur Sancta Sanctorum, ubi intrat, et ante altare suam orationem facit. Et postea reducitur ad cappellam Sancti Silvestri, in quam intrat, ibique depositis pallio, casula et cyrothecis et accepto manto ad scapulas, sedet in loco preparato. Et dat cuilibet cardinali et prelato presbiterium solitum, hoc modo. Ipse Papa sedet in sede, et quilibet cardinalis et prelatus, extracta sibimet mitra deferens eam in manu, vadit coram eo et flexis genibus tenet mitram apertam ante Papam qui ponit in illam pecuniam, quam dat ei in uno scypho argenteo camerarius et quam dicit liber camere qui vocatur Politicus. Et ille qui accipit pecuniam in mitra osculatur genu domini Pape. Idem vero camerarius habet ante se magnam mensam coopertam tobalea, ubi sunt huiusmodi monete, et assistunt ipsi camerario clericus camere et duo mercatores. Ipsi vero camerarius et clericus camere sunt in superpelliciis. Dato presbiterio, idem dominus Papa a duobus diaconibus cardinalibus ducitur ad mensam sollemniter paratam, et ibi sedet, episcopo cardinali sibi dante aquam et duobus diaconibus tobaleam tenentibus, et eo loto factaque benedictione mense, vadunt omnes sedere.

Sedet autem Papa in una sede eminenti solus, diversis et magnis vasis aureis et argenteis super mensam positis. In alia vero mensa, que est ad dextram, sedent episcopi et post eos presbiteri cardinales, in parte autem sinistra diaconi cardinales, et post mensas cardinalium erunt mense omnium prelatorum et aliorum nobilium. Et attende quod Papa stabit, dum comedet, indutus et calceatus, ut dictum est, et cum mitra, cardinales vero omnes habebunt superpellicia cum camiseis et mantellis et mitris albis simplicibus, et ita comedent et omnes prelati similiter. Coram Papa servient laici maiores natu et nobiliores qui presentes erunt. Comestione sumpta, Papa lavabit manus, ut prius, et quilibet cardinalis similiter sedendo lavabit, serviente fundente aquam cardinali lavanti. Cardinales autem qui assistunt teneant tobaleam unus ex f.16 una / parte lavantis, alter ex altera, et sic sibi ad invicem mutuo serviant. Quibus omnibus lotis et redditis gratiis, Papa reducitur a duobus cardinalibus ad cameram, ubi sacris exutus vestibus et discalciatus, quiescit. Cardinales vero et alii prelati redeunt ad hospicia sua equitantes[n] cum mitris parati, sicut in comestione steterunt.

Item benedictio Pape de episcopo facta que exhibenda est eodem loco quo consecratio facienda est, videlicet inter ultimum *Kyrieleison* misse et *Gloria in excelsis Deo* vel *Dominus vobiscum*, peractis scilicet prius omnibus aliis que consacrationem precedunt, ut supra, et hoc amplius, quia Papa debet cum aliis ornamentis habere

46.[n] equitantes] equites.

anulum pontificalem. Stabunt autem dum hec benedictio legitur, tam Papa quam episcopus qui benedicit et alii cardinales et episcopi, modo et ordine tradito superius in consacratione facienda. Orationem primam dat episcopus Albanensis:

[Oratio]

Deus, qui adesse non dedignaris ubicumque devota mente invocaris, adesto quesumus invocationibus nostris et huic famulo tuo N., quem ad culmen Apostolicum commune iudicium tue plebis elegit, ubertatem superne benedictionis infunde, ut sentiat[o] se tuo munere ad hunc apicem pervenisse. Per.

Secundam orationem dat Portuensis episcopus dicens:

[Oratio]

Supplicationibus nostris, omnipotens Deus, effectum consuete pietatis impende et gratia Spiritus Sancti hunc famulum tuum N. perfunde, ut qui in capite ecclesiarum nostre servitutis ministerio constituitur, tue virtutis soliditate roboretur. Per.

Tertiam orationem dat Hostiensis episcopus vel archipresbiter, si desit episcopus, ita dicens:

[Oratio]

Deus, qui apostolum tuum Petrum inter ceteros coapostolos primatum tenere voluisti eique universe Ecclesie christianitatis molem super imposuisti, respice propitius hunc famulum tuum N., quem de humili cathedra violenter sublimatum[p] in thronum eiusdem apostolorum Principis sublimamus[q], ut sicut profectibus tante dignitatis augetur, ita virtutum meritis cumuletur, quatenus ecclesiastice universitatis onus te adiuvante digne ferat. Qui vivis etc.

Hac benedictione peracta, imponitur Apostolico pallium et dicuntur et fiunt cetera que, consacrato Papa et imposito ei pallio, dicenda sunt et agenda ordine suprascripto.

46.[o] sentiat] sensiat. 46.[p] sublimatum] sullimatum. 46.[q]sublimamus] sullimamus.

47

Infrascripta sunt illa que domini cardinales et alii prelati de Curia, camerarius et alii familiares facere debent, quando dominus Papa consacratur et coronatur.

Primo quilibet episcopus et dominus cardinalis super camisiam, superpellicium, amictum, stolam et pluviale conveniens tempori habeat sive induat, sed in processione album habeat pluviale. Item habeat ordinarium suum et mitram et equum coopertum cooperimento albo, et in mensa, deposito pluviali, recipiat mantellum, et cum mantello et mitra in capite comedat in aula cum domino Papa. Item quilibet de dominis cardinalibus habebit in missa casulam coloris congruentis tempori, quo contingeret consacratio et coronatio celebrari, vel pluviale secundum quod tempus requiret. In processione autem habeat / tunicam et dalmaticam f.16v albi coloris preciosas, et equum coopertum cooperimento albo.

Et in mensa domino Pape erit sicut suprascriptum est de aliis cardinalibus. Item quilibet episcopus sive prelatus, qui reperitur in Curia, habeat camisiam, superpellicium, amictum, stolam et pluviale coloris secundum quod tempori convenit in missa. Item habeat ordinarium et mitram et in processione pluviale album, mitram et equum coopertum albo cooperimento. Cum autem venerint ad palatium cum domino Papa, ubi paratum est ad comedendum, deponat pluviale et recipiat mantellum et cum mitra in capite comedat cum domino Papa. Item dominus camerarius precedere debet dominum Papam cum cruce, associatis sibi cappellanis et usque ad ecclesiam, ubi debet fieri consacratio et coronatio, et in missa stet in loco consueto. Qua finita accedat ad locum in ecclesia ubi ordinatum est, et fiat presbiterium. Et sit paratus una cum uno de clericis camere et mercatoribus, et ministret domino Pape diversas monetas, exhibendo pro presbiterio dominis cardinalibus, prelatis et aliis, de quibus est consuetum. Et idem camerarius et clericus camere sint induti superpelliciis. Quo facto camerarius erit cum domino Papa quousque dominus Papa sit in mensa, et postea vadat vel revertatur ad cameram ad comedendum cum omnibus cappellanis domini Pape, qui sunt in Curia penitentiariis et aliis pluribus bonis viris qui ex parte camerarii invitantur.

Item quilibet cappellanus domini Pape, necnon subdiaconus domini Pape, habeat superpellicium, et sic equitabit in processione et studeat ire ordinate cum socio sibi dato. Item duo greci de monasterio Cripteferrate, etiam si essent in Curia alii greci, dummodo Curia sit in tali loco in quo de ipso monasterio possint haberi, alioquin de aliis sicut fieri potest, intersint in missa. Quo-

rum unus indutus alba[a] et tunicella legat epistolam congruentem diei, alius sit[b] indutus paramento et dalmatica cantet evangelium, quod congruat diei. Et habeant paratos equos post missam et vedient cum processione usque ad palatium domini Pape. Item thesaurarii habeant paramenta parata preciosa pro domino Papa competentia secundum tempus cum consacratur, et albam[c] pro missa celebranda et processione, mitram, regnum, candelabra cum cereis, tobaleas, capitergium, crisma et alia eis dicta. Item XII vexilla et duo cherubin in lanceis, qui dabuntur quatuordecim cursoribus ut portent ea iuxta Papam. Et unus ex ipsis thesaurariis, cum dominus Papa coronabitur, assignata corona, recipiat mitram et precedat, et expectabit in porta ecclesie et dabit mitram et recipiet coronam. Item stabit paratus recipere pallium et casulam, quando Papa recipiet mantum, et post comestionem recipiet indumenta et sandalia, que Papa deponet.

Frater N. marescalcus habebit paratos equos cum faleris, cum aliis necessariis et equum quem equitabit Papa, cum cooperimento posterius de scarleto, et faciat alia consueta sibi iniuncta. Servientes albi erunt parati ad addextrandum equum et ad portan-
f.17 dum / solecclum et calcaria, cappellum et capam contra aquam ne pluat et mitrale. Item servientes nigri portabunt cappellam, tapeta, faldistoria, scabella et alia consueta, quando dominus Papa vadit cantare in sollemnibus festis. Item micam de tribus panibus. Item quatuor incisoria de pane in una tobalea pro manibus lavandis. Item de aqua calida et frigida pro manibus. Item parabunt in ecclesia Sancti [N.] locum ubi se debet induere, et locum post altare et alium iuxta altare ubi debet sedere, et faldistorium erit paratum ante altare, in quo incumbat, cum fiat litania. Item in ecclesia parabuntur loca ad sedendum, ubi fiat presbiterium, et ubi erat faldistorium ad sedendum. Item subdiaconi domini Pape, tam cappellani quam alii, sint induti tunicellis et serviant et cantent laudes cum priore diaconorum cardinalium, et faciant servitia que erunt eis iniuncta, et habeant equos ut veniant equitantes[d] cum processione cum Papa. Et unus eorum sit paratus ad portandum crucem, alius ad faciendam letaniam in ecclesia, et tertius ad serviendum de tobalea. Et subdiaconus qui cantavit epistolam in processione portabit librum evangelii, et prior eorum portabit pallium super altare tempore debito.

47.[a] alba] albo. 47.[b] sit] sic. 47.[c] albam] alba. 47.[d] equitantes] equites.

48

Qualiter serviri solet et debet Romano Pontifici missarum sollemnia celebranti.

Sciendum est quod Romano Pontifici missarum sollemnia celebranti servire solet in officio cappellani episcopus cardinalis diebus qui processionales vocantur, in quibus videlicet idem Pontifex longe ab altari sacris induitur vestibus, et cum ordinata processione, mappa super caput extensa, ad sacrum altare procedit. Aliis vero diebus, in quibus non fit huiusmodi processionis sollemnitas, servire solet presbiter cardinalis, sed et feria quarta in capite ieiunii licet dicta processio fieri soleat, tamen presbiter cardinalis servire debet. Quando autem Pontifex alicui episcopo vel presbitero cardinali committit sermonem faciendum in missa, is qui predicaturus est servire debet, etiam si alias ad alium pertinere servitium videatur. Cum vero Pontifex in ecclesiam, in qua celebraturus est, venerit, ipso divertente ad locum ubi sacris vestibus indui debet, episcopus sive presbiter cardinalis, qui serviturus est, eidem Pontifici assistere debet dum dicit tertiam vel aliam horam, que dicenda sit ante missam secundum exigentiam temporis. Et cum idem Pontifex orationem sive collectam illius hore dicturus est, dictus cardinalis, detecto capite, manum sinistram producat per anteriorem fixuram cape sue qua indutus est, dextram vero proferat sub ora cape et accipiens duabus manibus librum porrigendum sibi per aliquem de cappellanis adstantibus, in quo dicenda oratio scripta est, teneat ipsum super caput suum ante Pontificem, dum dicit orationem.

Si vero sit dies ferialis, in qua Pontifex incumbens super faldistorium orationem debeat dicere, idem cardinalis, genuflexus coram Pontifice, librum teneat ante pectus suum vel alio modo qui pro ipso Summo Pontifice ad legendum orationem accomodatius videatur. Dicta oratione cardinalis reddat librum ei a quo accepit et remaneat cum ipso Pontifice, donec finiatur officium beate Marie, si dicendum est, in quo tamen[a] liber ad orationem dicendam teneri non solet. Finita hora divertat cardinalis predictus ad locum aliquem non remotum, et si episcopi cardinales sedeant non longe a Pontifice cum eis sedere poterit, sive sit episcopus sive presbiter. Sedeat autem in loco qui sibi competit secundum ordinem suum, quousque Pontifice calciato sandalis, vocetur[b] cardinalis ipse ab aliquo ex acolitis Pontifici servientibus ad ministrandum aquam manibus eiusdem Pontificis. Tunc accedens ipse cardinalis coram

48.[a] tamen] cum. 48.[b] vocetur] voce.

Pontifice utramque manum producat extra capam iuxta modum
f.17v superius positum, et de / manu alicuius ex familiaribus Pontificis, qui pelves cum aqua eidem cardinali tradere debet, accipiat superiorem vel inferiorem pelvem sinistra manu et, genuflexus coram Pontifice, supponat eam manibus eius et, accipiens vel superiorem vel inferiorem pelvem dextra manu, fundat aquam manibus Pontificis, quamdiu Pontifex volet. Deinde pelves restituens ei a quo receperat, revertatur ad locum ad quem ante diverterat. Cumque Pontifex planetam assumpserit, tunc et ipse cardinalis qui servit, deposita capa, assumat coctam vel superpellicium, amictum et pluviale coloris qui ipsi congruat et, si sit presbiter cardinalis ipse qui servit, nihilominus pluviale indui debet, consequenter accipiat mitram suam. Post hoc, tradente sibi uno ex acolitis pontificalem anulum, accedat ad Pontificem, cui, cum per diaconum cardinalem mitra imposita fuerit, ipse deposita mitra sua eundem anulum anulari digito dextere manus Pontifici imponat, osculando eandem manum. Deinde accipiens de manu accoliti naviculam cum thure et cocleari porrigat ipsi Pontifici, ut incensum ponat in thuribulo, quod ipse acolitus tenere debet. Accipiente vero Pontifice coclear ipsum, cardinalis predictus manum eius osculari debet, et similiter faciat quando Pontifex coclear ipsum reponit in navicula. Hoc tamen regulariter observatur quod, quandocumque cardinalis aliquis tradit in manu Pontificis vel recipit de manu ipsius, manum eandem reverenter osculari debet.

Post hec si processio facienda est, ordinata ipsa processione per eos quorum interest, cardinalis ipse procedat, si est episcopus cum aliis [episcopis, tenendo locum quem alias tenere solet, si vero presbiter est, procedat post omnes presbiteros cardinales, quasi unus ex iunioribus episcopis cardinalibus. Sic autem procedat cum aliis] cardinalibus ipse qui servit, donec ad altare perveniat, et iuxta dextrum cornu altaris expectet, donec Pontifex ipse perveniat ad altare.

Quod si dies processionalis non est, sed talis in qua Pontifex prope altare sacris induitur, postquam cardinalis ipse Pontifici dederit anulum, statim veniat ad dexteram altaris et expectet Pontificem, ut predictum est. Veniente autem Pontifice ad altare et astantibus ei duobus diaconibus cardinalibus hinc et inde, episcopus sive presbiter cardinalis, qui servit, stare debet iuxta diaconum, qui est ad dextram Pontificis, donec ipse Pontifex confessionem et absolutionem compleverit. In fine vero absolutionis accipiat idem cardinalis de manu acoliti naviculam cum thure et offerat Pontifici, ut thus in thuribulo ponat iuxta modum, qui superius ponitur. Deinde cardinalis ipse vadat et expectet Pontificem iuxta sedem ipsi Pontifici deputatam in dextra eius parte. Cumque Pontifex ad eandem sedem veniet, ascendat dictus cardinalis et assistens ei ex parte dextra, dicat cum ipso introitum misse et *Kyrieleison* legendo, deinde vadat ad sedendum in loco suo.

Sciendum vero est quod cardinalis qui servit in officio cappellani, si est episcopus, faldistorium suum habere debet ad dexteram partem sedis predicte, supra alios episcopos cardinales qui [sedent in eadem parte. Si autem presbiter est, non debet habere faldistorium, sed locum habebit ante pedes Pontificis in dextera parte iuxta duos diaconos cardinales qui] eidem Pontifici assistunt. Cumque Pontifex incepturus est hymnum Angelicum, surgat dictus cardinalis qui servit, et assistat et prosequatur cum eo hymnum predictum et iterum sedeat in suo loco. Cum autem dicturus est Pontifex *Pax vobis*, vel *Dominus vobiscum*, surgat idem cardinalis et accipiat librum missalem, tradendum sibi per aliquem cappellanum seu aliquem clericum, cui liber ipse commissus fuerit, et ipsum teneat apertum super caput vel aliter decenti modo, prout commoditas loci permiserit, ante Pontificem, donec dixerit omnes orationes dicendas quas idem cardinalis prescire debet et diligenter in illo libro querere ac ordinate Pontifici presentare. Finitis orationibus cardinalis reddat librum ei a quo
f.18 accepit et / sedeat usque ad horam qua legendum est evangelium. Tunc surgens accipiat de manu acoliti naviculam cum thure et exhibeat eam Pontifici eo modo qui superius scriptus est, ut Pontifex ponat incensum in thuribulo, quod portandum est ad evangelium. Quo posito dictus cardinalis iterum sedeat, donec incoet evangelium, quod dum legitur, assistat Pontifici in dextra parte sedis.

Finito evangelio dictus cardinalis accipiat thuribulum de manu acoliti redeuntis a loco in quo lectum est evangelium et incenset ipsum Pontificem; et est conveniens quod incensando ter amoveat thuribulum ante pectus Pontificis. Hoc facto si Pontifex ipse predicaturus est, cardinalis ipse qui servit pergat cum eo ad locum in quo faciendus est sermo et sit in dextera parte Pontificis, dum predicat, videlicet stans si Pontifex stat aut sedens in aliquo apto loco si Pontifex sedeat, et facto sermone cum ipso Pontifice redeat ad sedem ipsius precedens ipsum. Si autem ipse qui servit sermonem facturus est, postquam incensaverit Pontificem genuflexo ante ipsum osculetur pedem eius, et petat benedictionem dicens: *Iube, Domne, benedicere*. Recepta benedictione reverenter querat a Pontifice, quantam indulgentiam placeat sibi concedere. Audito beneplacito eius pergat ad locum, in quo predicare debet, et prosequatur sermonem suum; quo finito maneat in eodem loco donec facta sit confessio per diaconum cardinalem. Et tunc antequam Pontifex det absolutionem, dictus cardinalis qui predicavit annunciet indulgentiam talibus vel consimilibus verbis: *Dominus noster Summus Pontifex auctoritate omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius et sua, omnibus penitentibus et confessis concedit indulgentiam unius anni et quadraginta dierum*, vel plus sicut Pontifici placuerit.

Et consequenter data absolutione per Pontificem, ipse cardinalis redeat ad eum et dicet: *Credo in unum Deum*, si dicendum est, assistat et prosequatur cum eo symbolum. Deinde sedeat et cantato symbolo surgat et assistat Pontifici dicenti: *Dominus vobiscum*. Postea residente Pontifice, acolitus super ipsius gremium debet extendere tobaleam seu mappam et amovere cyrothecas eius, amoto prius anulo pontificali de digito Pontificis per cardinalem predictum, qui eum debet servare inmissum alicui digito suo. Et genuflexo a dextera parte Pontificis, debet tenere tobaleam decenter obvolutam circa iuncturam brachii manus dextre Pontificis, subdiacono tenente similiter a parte sinistra et aliquo de cubiculariis ipsam tobaleam elevante paululum ante pectus Pontificis, ne forte dum Pontifex lavat manus, alique gutte prosilient de aqua et sacras vestes maculare possint. Tunc episcopus cardinalis antiquior ex aliis qui sedent circa Pontificem, surgat et accipiat pelves tradendas sibi ab aliquo de familiaribus Pontificis, cui hoc commissum fuerit, ministret aquam ad manus Pontificis abluendas, sicut superius de prima ablutione dictum est. Quibus ablutis et astersis predictus cardinalis qui servit, mittat anulum in digito Pontificis et surgens stet iuxta sedem Pontificis, donec instante hora qua Pontifex processurus est ad altare, ipse procedat et preparet librum missalem in sinistra parte altaris, supposita ei tobalea complicata, cum qua [Pontifex] manus abstersit, quam clericus, qui eidem cardinali servit de mitra, recipere debet de manu acoliti quando Pontifex surgit et venit ad altare.

Prefatus autem cardinalis diligenter querere debet in predicto
f.18v libro omnia que Pontifex dicturus / est, sive offerendo calicem cum patena, sive thurificando, sive etiam prosequendo secretas orationes et cetera que ad misse officium spectant. Debet etiam, cum opus est, solicite ac modeste vertere folia et ostendere Pontifici digito que dicenda sunt, si quando fuerit oportunum. Sic[c] autem assistat Pontifici iuxta librum attentus et reverens[d] usque ad *Agnus Dei*. In elevatione autem dominici corporis poterit ad modicum flectere genua et idem similiter facere in adoratione calicis, adorando videlicet corpus et sanguinem consacratum. Ceterum postquam dixerit: *Agnus Dei* cum Pontifice, et ipse Pontifex incepit dicere orationem: *Domine Iesu Christe, qui dixisti Apostolis tuis*, que videlicet dicitur ante pacem, et tunc sepedictus cardinalis, relicto libro in sinistra parte altaris, transferat se ad dextram. Et Pontifice convertente se ad dextram, dando pacem ei ipse cardinalis inclinet profunde ante eum, non tamen flectat genua, cito se erigens reverenter accipiat pacem a Pontifice et subsequenter crucem pallii, quae est in pectore Pontificis, osculetur. Deinde, prout oportunum fore prospexerit, aptet ei planetam primo super dextrum,

48.[c] Sic] si. 48.[d] reverens] reversus.

postea super sinistrum branchium. Poterit etiam trahere a parte anteriori.

Subsequenter aptet pallium hoc modo: partem illam fanonis, que dependet ante pectus Pontificis, aptet decenter sub predicta cruce pallii, deinde super eandem crucem ponat digitos manus dextre sue, cum sinistra trahat pallium inferius et collocet in loco debito super dextrum brachium Pontificis, postea digitos manus sue sinistre supponens eidem cruci, cum manu sua dextra trahat et aptet sinistram pallii partem. Est autem locus conveniens pallii super brachia, ut videlicet nec tantum ascendat quod propinquet ad armum nec tantum descendat quod appropinquet ad cubitum, sed quasi in medio inter armum et cubitum ultimam partem anteriorem pallii, que videlicet dependet inferius, faciat recte dependere per medium planete. Modus autem aptandi planetam et pallium, ut supra tangitur, melius potest percipi exemplo diaconorum cardinalium, quorum hoc est frequenter facere in missa, quam possit per scripturam tradi.

His peractis cardinalis predictus convertens se ad antiquiorem ex diaconis cardinalibus, qui circa altare assistunt, det ei pacem, ita tamen quod si is, qui evangelium legit, est antiquior non ei sed alii antiquiori post eum pax dari debet. Deinde cardinalis predictus vadat ad episcopos cardinales et det pacem antiquiori in parte dextera et alteri antiquiori in parte sinistra, subsequenter vadat ad presbiteros cardinales et det pacem antiquiori, ultimo ad alios prelatos qui sacris induti sunt, et det pacem uni qui primum locum tenet, vel pluribus eorum, si forte non omnes simul in eodem ordine residerent. Ipsum autem cardinalem sic euntem ad dandam pacem, precedere debet unus de acolitis et aliquis vel aliqui de cursoribus domini Pape.

Data pace revertatur ad Pontificem, quem inveniet recessisse de altari et venisse ad sedem suam eique communicanti assistat, nec oportet eum multum sollicitari de libro tempore communionis, sed ipse, cui liber ipse commissus est, eum tenere debet ante Pontificem a parte dextra, ut legere possit que illo tempore
f.19 dicenda sunt. Ipse vero cardinalis, / accipiens de manu acoliti pannum cum quo abstersurus est Pontifex os et digitos post communionem et ablutionem, et cum ipso panno accipiens calamum cum quo Pontifex dominicum sanguinem sumere debet, quando Pontifex sumpserit partem hostie que sumenda est ab eo et debuerit sumere sanguinem, dictus cardinalis porrigat ei calamum osculans manum eius. Cunque Pontifex post datam sacram communionem diacono cardinali et subdiacono resederit, dictus cardinalis tenens predictum pannum in manu sua dextra, genuflectat a dextra parte Pontificis et tobaleam extendendam per acolitum super gremium eius teneat manu sua, et modo quo superius descriptum est. Tunc ille episcopus, qui prius aquam ministra-

verat, accipiens de manu sua dextra urceolum cum vino et manu sinistra vasculum in quo ablutio recipienda est, vasculum ipsum supponat digitis Pontificis, et cum urceo superfundat vinum paulatim et modeste, et alius episcopus cardinalis antiquior post illum accipiat pelves exhibendas sibi per aliquem de familiaribus Pontificis, subsequenter super eosdem digitos aquam fundat, et modo quo supra in ablutione manuum [traditur]. Ablutis digitis sepedictus cardinalis qui servit, porrigat predictum pannum Pontifici ad abstergendum digitos.

Prefatus autem episcopus qui vinum fundit, urceum reddens acolito, vasculum cum ablutione portet ad altare diacono cardinali, qui evangelium legit, qui eandem ablutionem bibere debet et vasculum episcopo reddere debet ac ipse episcopus vasculum tradere acolito et sic redire ad locum suum. Cardinalis vero ille qui servit expectet, manens sic genuflexo, donec subdiaconus offerat Pontifici calicem cum vino et ipse Pontifex sumat de eo ad abluendum os et tunc iterum dictus cardinalis porrigat ei pannum predictum ad os abstergendum. Exinde cardinalis restituens dictum pannum acolito, surgere potest et instante hora qua Pontifex ad altare redire debet, ipse cardinalis precedat eum et sit in dextra parte altaris, habens ibi librum missalem cum tobalea superposita ut supra dicitur. Et veniente Pontifice ad altare assistat eidem dum dicit orationes dicendas post communionem, quas diligenter querere et ordinate studeat presentare Pontifici. Cumque finitis omnibus orationibus illis Pontifex dicit: *Per Dominum nostrum Iesum Christum etc.*, cardinalis predictus osculetur primo altare, deinde crucem pallii[e], que est super dextrum brachium Pontificis, et sic recedat ab altari et vadat ad locum in quo sedit, stans ibi donec post benedictionem datam a Pontifice redeat ad sedem suam, iuxta quam dictus cardinalis assistens[f] amoveat anulum de manu Pontificis, et reddat acolito. Deinde divertens exuat se sacras vestes et induat communes, ac denuo redeat ad Pontificem et assistat eidem, ac serviat in illa hora que post missam dicenda est, sicut dictum est superius de hora que missam precedit. Si autem exuto Pontifice sacris vestibus, quando imponenda est sibi mitra, dictus cardinalis adsit, et nullus diaconus cardinalis
f.19v advenerit, sepedictus cardinalis / mitram ipsi Pontifici imponat. Finita vero hora presbiter cardinalis recedere potest, peracto videlicet ministerio suo.

48.[e] pallii] pallium. 48.[f] assistens] assidens.

49

De his que observanda sunt circa ministerium quando episcopus cardinalis missarum sollempnia celebrat.

Quando episcopus cardinalis missarum sollemnia celebraturus est in ecclesia aliqua, clerici eius, quibus cappelle cura committitur, precedere debent ad eandem ecclesiam cum ipsa cappella et solliciteprovideant quod omnia deferant que necessaria sunt ad ministerium, tam pro persona Pontificis, quam pro ministris eius et pro sacro altari.

Ministri autem quos omni tempore Pontifex habere debet, sunt hi: cappellanus, diaconus, subdiaconus et quatuor acoliti ad minus, videlicet unus qui mitram servare debet, unus qui sit thuriferarius et duo qui sint ceroferaii. Cum opus [est], poterunt nihilominus aliqui alii de clericis episcopi celebrantis induti superpelliceis eidem assistere cum predictis ministris. Vestimenta vero seu ornamenta pro persona Pontificis secum deferenda hec sunt: calige, sandalia, amictus, alba, cingulum cum succintorio, quod habet similitudinem manipuli, quod dependere debet a cingulo in sinistra parte, crux pectoralis, stola, tunicella, dalmatica, cyrothece, planeta seu casula et manipulus, pallium cum tribus spinulis aureis, si Pontifex pallio utitur, mitra et anulus pontificalis.

Cambuca seu baculo pastorali non utitur Summus Pontifex nec episcopi cardinales in Romana Curia. Sunt etiam necessaria pro persona Pontificis pecten et tobalea circumponenda collo eius quando pectitur[a], pelves et tobalea ad abstergendum manus, faldistorium cum scabello cum cussino superponendo faldistorio et pannus ad tergendum ipsum. Cappellanus autem camisiam lineam super communes vestes, superpelliceum seu coctam, amictum et pluviale habere debet; diaconus amictum, albam, cingulum, stolam, dalmaticam et manipulum; subdiaconus amictum, albam, cingulum, tunicellam et manipulum; acoliti omnes induti esse debent coctis secundum consuetudinem Sancte Romane Ecclesie. Et notandum quod diaconus et subdiaconus diebus quibus est usus violacei seu nigri coloris, non dalmaticam seu tunicellam, sed planetas sacerdotales habere debent.

Provideant etiam predicti clerici quod deferant cum cappella altare portatile, nisi sciant quod altare in quo celebrandum est sit consacratum, et pannum sericum quod dicitur dorsale[b] et aurifrigium ad ornandum faciem altaris, pallam, corporalia, calicem cum patena, mappulam ad tergendum cristallum, ampullas pro

49.[a] pectitur] pectit. 49.[b] dorsale] dosale.

vino et aqua ad sacrificium, vasculum quod continet hostias[49], barrillum seu vas in quo deferant vinum pro sacrificio et aliud vas pro aqua necessaria in ministerio. Deferant etiam thuribulum et naviculam cum thure et cocleari et libros, videlicet missalem, librum evangeliorum et librum epistolarum et tobaleas etiam, quarum unam teneat cappellanus vel aliquis alius de ministris porrigendam Pontifici, cum opus fuerit, ad tergendum os vel nares, aliam habeat is qui servat mitram ad tenendam ipsam
f.20 mitram, aliam etiam extendendam super gremium / Pontificis, quando sedet. Nihilominus habeat paratas et aliquas alias tobaleas et aliquem alium pannum seu pannos sericos, quibus uti possint ad alia ministeria que predicta sunt, si opus fuerit, utpote ad ornandum ambonem vel posteriorem partem altaris, si eius dispositio id requirat, vel ad alium aliquem ornatum. Deferant quoque estivo tempore flabella ad abigendum muscas a ministerio, insupe deferant tapetia plura sternenda sub faldistorio et ante altare et supersedilia in quibus sedere debent ministri.

Preterea provideant supradicti clerici cappelle, quod vestimenta Pontificis et ministrorum sint coloris tempori congruentis.

50

De diversitate colorum, quibus Romana Ecclesia diversis temporibus uti solet in sacris vestibus, et primo de colore albo.

Circa quod sciendum est quod Sancta Romana Ecclesia quinque coloribus utitur in sacris vestibus videlicet: albo, rubeo, viridi, violaceo, et nigro, quidam tamen hos duos ultimos pro uno reputant. Colore albo utitur ad vesper in vigilia Natalis Domini usque ad octavam Epiphanie inclusive, exceptis festis martirum que interveniunt. Item feria quinta in Cena Domini. Item a Sabbato Sancto in officio misse usque ad octavam Ascensionis inclusive quandocumque officium de tempore agitur, preter dies Rogationum et preter missam, que dicitur in die sancti Marci de officio letanie. Item in omnibus festis sancte Dei Genitricis Marie, in festo Omnium Sanctorum, in festis Angelorum, in festis Nativitatis sancti Ioannis Baptiste, in principali festo sancti Ioannis evangeliste, in conversione sancti Pauli, in Cathedra sancti Petri, in festis omnium confessorum et omnium sanctarum que martires non sunt, et in dedicationibus Ecclesiarum et per octavas predictorum festorum que habent octavas, quando de ipsis octavis agitur.

49.[e] hostias] hostiaria.

51

De colore rubeo.

Rubeo colore utitur in vigilia Penteconstes in missa usque ad sabbatum post ipsum festum inclusive. Item in festo Sancte Crucis, in festo decollationis sancti Ioannis Baptiste, et in festis omnium Apostolorum et Evangelistarum preter principale festum sancti Ioannis evangeliste et festa conversionis sancti Pauli et Cathedre sancti Petri.

Item in festis omnium sanctorum et sanctarum martirum, preter festum sanctorum Innocentium, quando extra dominicam venit, sed si in dominica veniat utitur rubeo, et in octava rubeo quacunque die veniat. [Si autem extra dominicam veniat], tunc enim utitur violaceo colore sed in octava rubeo. Et eodem colore rubeo utendum est per octavas supradictorum festorum que octavas habent, quando de ipsis octavis agitur.

52

De colore viridi.

Colore viridi utitur inter octavam Epiphanie et Septuagesimam et inter festum Penteconstes usque ad Adventum, quando dominicale officium agitur.

53

De colore violaceo.

Colore violaceo utitur a prima dominica Adventus usque ad missam in vigilia Nativitatis Domini inclusive et a Septuagesima usque ad officium misse in vigilia Pasche exclusive, quandocumque in predictis temporibus officium de tempore agitur, etiam si fiant sacri ordines vel consacratio episcoporum secundum usum Curie Romane et vide in Pontificali parvo, in titulo de consacratione episcoporum: *Dominica die etc.*, exceptis feria sexta in Parasceve et feria quinta in Cena Domini. Et intelligendum est quod in Sabbato Sancto, in toto officio quod agitur ante missam, utendum est violaceo colore, hoc excepto quod diaconus qui cantat benedictionem cerei indutus est dalmatica, subdiaconus vel subdiaconi, qui illa die ministrant induti, tunicellis utuntur albis. Sed benedictione cerei cantata diaconus, amota dalma-

tica, assumit planetam violacei coloris et tenet eam usque dum incoatur officium misse, subdiaconi vero non mutant vestes. Utitur etiam colore violaceo in quatuor temporibus septembris et in vigiliis sanctorum in quibus est ieiunium, quando missa est de
f.20v vigilia et in diebus rogationum et in missa que dicitur / in die sancti Marci de officio letanie. Item in die festi sanctorum Innocentium, quando extra dominicam occurrit.

54

[De colore nigro].

Colore nigro utitur in feria sexta in Parasceve et in missis defunctorum et in processionibus quas Romanus Pontifex nudis pedibus facit. Sciendum tamen est quod diebus, quibus est usus nigri coloris, uti violaceis non est inconveniens.

55

[Continuatio rubrice circa ministerium episcopi cardinalis missarum sollemnia celebrantis].[a]

Cum ergo predicti clerici, cappelle curam habentes, ad ecclesiam cum eadem cappella pervenerint, de convenienti loco, in quo Pontifex celebraturus indui debeat, provideant, ita quod si in ipsa ecclesia sit secretarium sive sacristia conveniens, in qua Pontifex celebraturus indui soleat, ibidem faciant deponi cappellam et sternant tapetia et preparent faldistorium cum cussino et panno qui ipsum cooperiat et scabello. Exponant etiam in apto loco, prout melius poterunt, sacras vestes quibus Pontifex et ministri induendi sunt et alia que ad ministerium sunt oportuna, ut in promptu haberi possint. Si vero in eadem ecclesia non sit secretarium seu sacristia conveniens, deponatur cappella et fiant que predicta sunt in aliquo apto loco prope altare, et si forte in ecclesia illa consuetum esset quod Pontifex longe ab altari induatur et cum ordinata processione ad altare procedat, ecclesie consuetudo servanda est. Preterea dicti clerici sternant ante sacrum altare tapeta seu tapetia et provideant quod ipsum altare, priusquam Pontifex ad altare accedat, sit decenter ornatum sive pannis quos ipsi deferant sive qui sint eiusdem ecclesie. Ponant etiam super ipsum altare crucem que sit contra faciem Pontificis,

55.[a] *cfr. c. 49.*

quando stabit in medio altaris. Hoc vero quod dicitur de ornando altari differri potest usque post evangelium vel post predicationem, quando nimius est concursus populi ad ipsum altare. Debent autem ipsi clerici induti coctis sacra ornamenta tractare.

Igitur Pontifex ad ecclesiam veniens postquam inclinaverit et breviter oraverit ante altare, divertat ad locum ubi cappella preparata est et stando dicat cum clericis suis tertiam vel aliam horam, que dicenda est ante missam pro tempore. Et quando dicet oration, cappellanus eius, si opus est, teneat ante ipsum librum in quo oratio scripta est. Dum autem ipse dicit predictam horam, diaconus et subdiaconus induant se omnibus sacris vestibus preter manipulos, exceptis illis diebus in quibus iidem ministri planetis uti solent, tunc enim ipsas planetas non debent induere usque in horam qua Pontifex processurus est ad altare. Cappellanus vero et ceteri ministri sint induti coctis, ut serviant ipsi Pontifici dum induitur.

Postquam ergo Pontifex dictam horam compleverit, resideat in faldistorio et incipiat ac prosequatur psalmos: *Quam amabilia* et ceteros, cum orationibus que dici solent dum Pontifex calciatur. Interea[b] unus de famulis eius accedens detrahat ei calciamenta communia, et subdiaconus deferens caligas et sandalia genuflectat coram ipso et calciet eum, ita quod primum calciet dextrum pedem, deinde sinistrum, et unus de acolitis eundem iuvet ad calciandum. Calciatus Pontifex surgat et stans supra scabellum deponat capam et remaneat in camisia linea, quam semper habere debet super laneas vestes quando ad celebrandum vadit, etiam si religiosus sit. Et ipso Pontifice super faldistorium iterum residente, diaconus et subdiaconus accipientes ab acolito tobaleam unam et pectinem, extendeant tobaleam circa collum eius et caput eius leviter et decenter pectant, videlicet diaconus primo a parte dextra, deinde subdiaconus a sinistra, quod si diaconus et subdiaconus ad hoc faciendum docti non sint, cappellanus id faciat vice eorum. Quo facto acolitus extendens super gremium ipsius Pontificis aliam tobaleam et Pontifex amoto anulo suo, quo com-
f.21 muniter utitur, tradat ipsum / servandum cappellano. Qui accipiens pelves ab acolito cum aqua et tenens inferiorem pelvim sinistra, superiorem vero dextra manu, flexis genibus fundat aquam super manus Pontificis, assistentibus interim ipsi Pontifici diacono a parte dextra et subdiacono a sinistra, genibus flexis et tobaleam predictam tenentibus. Cumque Pontifex manus abluerit et absterserit, surgens stet super scabellum et ministri reverenter et diligenter induant eum ita quod acoliti deferant vestes, et diaconus a parte dextra et subdiaconus a sinistra recipiant easdem ve-

55.[b] Interea] in terra.

stes et induant eum, quos etiam iuvare poterunt cappellanus et alii clerici Pontificis induti coctis astantes, prout oportunum fuerit.

Imprimis ergo acoliti deferant amictum, quem ponat super caput Pontificis diaconus, et eiusdem amictus cordulam sinistram diaconus dextram vero subdiaconus accipiant et post tergum Pontificis ducant et reducant ad anteriorem partem supra cingulum, quas invicem colligare poterit ipse Pontifex. Deinde induant eum alba, quam diligenter aptent circa collum et circa manus, et subsequenter subcingant eum cum cingulo subcintorio, uno de ministris levante ipsam albam ab anteriori parte circa pectus, et ipsius cinguli cordas diaconus invicem liget et stringat, vel ipse Pontifex stringere poterit, sicut ei placuerit. Ministri vero albam ipsam aptent circa fimbrias, ut ipse fimbrie terram non tangant et equaliter distent a terra; aptent etiam manicas ipsius albe complicando eas decenter inter armum et cubitum. Consequenter accipiat Pontifex crucem pectoralem ipsamque deosculans appendat collo suo ita quod pendeat ante pectus, deinde accipiat stolam et deosculatam circa medium eius, ponat circa collum suum nec reducat partes ipsius stole hinc inde in modum crucis ante pectus, sed permittat eas inferius dependere, sicut a collo veniunt, et ministri utramque partem stringant cum cingulo ne defluere possit. Post hec ministri induant eum tunicella aptantes eam circa collum et circa manus, deinde induant eum dalmatica aptantes eam circa collum et manus eius replicantes, ita quod ipse manice non tangant manus Pontificis, sed distent ab eis quasi spatio dimidii palmi. Post hec Pontifex iterum resideat et recipiat cyrothecas offerendas sibi ab acolito, immittentibus eas manibus eius diacono dextre et subdiacono sinistre, quibus acceptis surgat et predicti ministri imponant ei planetam.

Et si Pontifex utatur pallio, imposita planeta immediate acolitus offerat ei pallium tenens ipsum cum pulcra tobalea manibus extensis, ita quod dextra manu teneat pallium circa crucem sinistram et sinistra manu circa crucem dextram, ipse autem Pontifex osculetur pallium in cruce posteriori. Deinde ministri imponant ei pallium, ipso diacono elevante partem illam que debet posterius dependere, et attendant ministri quod illa pars pallii que duplex est, veniat super sinistrum humerum. Post acolitum deferentem pallium, sequatur is qui mitram servare debet, deferens mitram in manu dextra mediante tobalea et sinistra spinulas infingendas pallio. Quo imposito, ministri infigant spinulas ipsas, videlicet diaconus unam in cruce anteriori, aliam subdiaconus in cruce supra sinistrum humerum, tertiam unus ex aliis ministris in cruce posteriori. Ipse autem spinule sic infigende sunt, quod quelibet tertio transeat per crucem cum infigitur, et quarta vice acumen spinule infigatur pallio ultra crucem, proviso quod nunquam spinula perforet pallium et nullo modo acumen eius

f.21v tangat planetam, proviso / etiam quod cuiuslibet spinule caput in quo est gemma, sit a dextra parte infigentis ipsam spinulam.

Subsequenter diaconus a dextris et subdiaconus a sinistris planetam super brachia Pontificis apte complicent et, si Pontifex prope altare induitur, subdiaconus in ipsa plicatura sinistri brachii collocet et quasi abscondat manipulum Pontificis tradendum sibi ad acolito. Quod si longe ab altari Pontifex vestiatur, non debet tunc[e] subdiaconus imponere ei manipulum, sed debet ipsum portare cum libro evangeliorum, et cum Pontifex pervenerit ad altare imponat et aptet manipulum predicto modo. Planeta vero complicata ut predictum est, diaconus amictum de capite Pontificis deponat et aptet circa collum ipsius et provideat quod planeta plane iaceat super humeros et trahat ipsam a parte anteriori. Deinde pallium componat ita[a] quod crux anterior sit ante pectus supra aurifrigium planete et ipsi cruci imponens extentos digitos dextre manus, cum manu sinistra trahat pallium super dextrum brachium Pontificis versus cubitum. Preterea imponens eidem cruci digitos sinistre manus, cum dextra manu trahat pallium super sinistrum brachium Pontificis, providens quod ipsum pallium super brachia descendat, quasi ad medium inter armum et cubitum, et iuxta hunc modum aptetur pallium, quoties videbitur oportunum. Deinde diaconus accipiens mitram ab eo qui ipsam servat, imponat eam capiti Pontificis. Interea cappellanus induat se pluviali et imposita mitra Pontifici, ipse cappellanus immittat Pontifici anulum anulari digito dextro manus Pontificis osculando eandem, quod semper facere debet quando immittit et quando amovet ipsum anulum. Poterit etiam post pontificalem anulum immitti et alter anulus parvus, qui ipsum pontificale fixum teneat ad hoc specialiter aptus. Immisso anulo cappellanus accipiat de manu thuriferarii naviculam cum thure et cocleari, et thuriferario presentante Pontifici thuribulum cum igne, quem dum Pontifex induitur ipse thuriferarius preparare debet, cappellanus porrigat Pontifici naviculam detectam et Pontifex accipiens dextra manu coclear cum thure, ponat in igne thus et coclear in navicula [reponat] ipsumque thus positum in igne benedicat signo crucis.

Cappellanus vero osculari debet manum Pontificis et quando coclear accipit et quando ipsum reponit, et cocleari reposito per Pontificem, naviculam ipsam thuriferario reddat. Hoc autem quod dictum est de positione incensi, observandum est quando Pontifex longe ab altari induitur; nam si iuxta altare induatur, non oportet incensum ponere usque post factam confessionem. Induto Pontifice predicto modo, diaconus et subdiaconus accipiant manipulos suos et induant planetas, si tempus requirit. His peractis, si sunt longe ab

55.[e] tunc] timere. 55.[a] ita] infra.

altari, procedant ad ipsum precedente thuriferario et post eum duobus ceroferariis, deinde subdiacono cum libro evangeliorum, post quos sequatur Pontifex deducentibus eum cappellano a parte dextra et diacono a sinistra. Is autem qui mitram servat aliique clerici induti coctis sequantur post Pontificem. Cumque Pontifex pervenerit ante gradum altaris, diaconus deponat ei mitram accipiens eam una manu per anterius cornu et cum alia manu complanet capillos
f.22 Pontificis, si opus est, quod semper facere debet is qui mitram / removet. Et sic amota mitra, diaconus tradat ei qui ipsam servat, qui semper eam recipere debet de manu diaconi vel cappellani amoventis ipsam et tradere eam illi cum fuerit imponenda. Quod si Pontifex iuxta altare induatur, non oportet huiusmodi processionem fieri, sed ipso Pontifice accedente ad altare deducentibus ipsum cappellano et diacono, ceroferarii sint parati iuxta altare et accipiant de altari candelabra cum cereis accensis. Thuriferarius quoque sit paratus in sinistra parte cum thuribulo, in quo sit ignis, cum navicula.

Pontifex autem inclinatus paululum ante altare confessionem faciat, assistentibus ei cappellano a parte dextra et diacono a sinistra. Subdiaconus vero, si debet immittere Pontifici manipulum, immittat et dum Pontifex facit confessionem, stet cum libro evangeliorum iuxta gradum altaris in sinistra parte et ceroferarii stent circa altare unus in dextra parte et alius in sinistra parte, alii ministri possunt stare post Pontificem. Facta confessione et dicta absolutione per Pontificem, priusquam dicat: *Deus tu convertens etc.*, cappellanus accipiat de manu thuriferarii naviculum cum thure, quam ille sibi porrigere debet inter Pontificem et altare, et Pontifex ponat thus in thuribulo, cappellano naviculam et thuriferario thuribulum offerentibus ei, sicut superius dictum est. Quo facto Pontifex, dicendo: *Deus tu convertens etc.*, ascendat ad altare et inclinatus ante ipsum dicat orationem: *Aufer a nobis etc.* Qua dicta osculetur altare et postea osculetur librum evangeliorum, quem apertum, in eo loco quo est evangelium legendum in missa, offerre debet ei subdiaconus, et osculatum per Pontificem dimittat clausum super altare, nisi ex causa alibi reponendus videatur.

Osculato libro signet se Pontifex signo crucis, tunc chorus incipere potest introitum. Cumque Pontifex signaverit se predicto modo, vertat se ad dexteram partem altaris et diaconus, accipiens thuribulum de manu thuriferarii, tradat Pontifici et ipse Pontifex incenset altare, incipiens ab eius medio contra faciem suam et prius incenset partem dextram postea sinistram, deinde a sinistro latere redeat ad dextram incensando anteriorem partem ipsius altaris. Quo incensato reddat thuribulum diacono, qui osculari debet manum Pontificis et quando tradit ei thuribulum et quando recipit ad ipso. Diaconus vero, accepto thuribulo de manu Pontificis, incenset ipsum Pontificem, deinde altare per circuitum, postea reddat thuribulum thuriferario et ipse accedat ad sedem Pontificis. Pontifex autem postquam incensaverit ut dictum est, deducentibus eum cappellano et subdiacono, vadat ad sedem suam, videlicet ad faldistorium preparatum videlicet in dextra parte altaris post ipsum altare, secundum qualitatem et consuetudinem loci. Ubi vero consuetum est quod Pontifex sedeat in altiori sede lapidea vel lignea, servetur consuetudo. Cumque Pontifex ad sedem venerit, stans super scabellum dicat sine cantu cum suis ministris introitum et *Kyrieleison*. Cappellano interim aptante vestes eius, videlicet manicas dalmatice componendo in debita plica et similiter componendo planetam super brachia et extendendo eam super humeros et trahendo a parte anteriori, aptet etiam pallium iuxta modum superius descriptum. Et hoc quod dictum / est de aptandis vestibus
f.22v Pontificis, cappellanus seu diaconus semper facere debent quando videbitur oportunum et specialiter quando Pontifex post sessionem surgit.

Aptatis vestibus Pontifex sedeat, diacono imponente ei mitram et uno de acolitis expandente super gremium eius pulcram tobaleam, quam Pontifex semper habere debet dum sedet. Et si oportunum videbitur is qui mitram servat, stans iuxta Pontificem et flabellum tenens, abigat ab eo muscas. Quandocumque autem surgere debet, diaconus vel si ei non vacat cappellanus, accipiens eandem tobaleam extendat manus suas et mediante ipsa tobalea reverenter accipiat manus Pontificis et eundem adiuvet ad surgendum, deinde tobaleam tradat acolito. Et hoc quod dictum est de tobalea expandenda super gremium Pontificis, semper observandum est quando Pontifex residet, et quando surgere debet iuvandus est predicto modo per diaconum vel cappellanum. Residente Pontifice, ut predictum est, ministri sedeant circa ipsum prout commodius poterunt secundum qualitatem loci. Cantatis introitu et *Kyrieleison* a choro, surgat Pontifex et diaconus aptet ei vestes, prout opus est.

Ipse autem Pontifex stans super scabello, amota ei mitra per diaconum, elevet manus iuxta altitudinem humerorum ita quod dextra sit ante dextrum humerum et sinistra ante sinistrum, extensis utriusque manus digitis sed non disiunctis. Cum manibus sic elevatis incipiat: *Gloria in excelsis Deo*, si dies requirat, et cum dixerit *Deo* iungat manus ante pectus et ipsum hympnum angelicum prosequatur sine nota cum suis ministris. Quo dicto, resideat et diaconus imponat ei mitram, et postquam chorus eundem hympnum cantaverit, iterum surgat et amota ei mitra per diaconum, elevatis manibus ut supra dictum est, dicat: *Pax vobis.* Deinde prosequatur orationem vel orationes secundum exigentiam temporis, cappellano tenente librum missalem ante faciem eius, et orationes dicendas eidem presentante, ac diacono a dextris et

subdiacono a sinistris substentantibus eum. Cumque post ultimam orationem dicet: *Per omnia secula seculorum*, iungat manus ante pectus. Et postquam dixerit orationes dicendas cum nota, poterit dicere submisse duas orationes unam pro se, videlicet illam: *Suppliciter te Deus; Omnipotens sempiterne Deus, qui me peccatorem etc.*, vel aliam, que sacerdoti conveniat pro se ipso et aliam orationem pro vivis et mortuis, videlicet illam: *Omnipotens sempiterne Deus qui vivorum etc.* He tamen due orationes in sollemnioribus festis omitti possunt.

Si vero non debet dici: *Gloria in excelsis*, cantato *Kyrieleison* surgens Pontifex, elevatis manibus predicto modo, dicat: *Dominus vobiscum* et prosequatur orationem seu orationes ut dictum est. Et est attendendum ut Pontifex, quando dicit: *Pax vobis*, vel: *Dominus vobiscum* in missa, habeat semper faciem versam ad populum, hoc salvo quod quando dicit: *Dominus vobiscum* ante prefationem, sive ante ipsum sive post ipsum sit populus, vertere se non debet. Quando autem dicit: *Gloria in excelsis Deo*, vel orationes vel *Credo in Deum*, faciem habeat ad illam partem ad quam aspicere debet, prosequendo missam in altari, secundum dispositionem altaris.

Dictis orationibus resideat Pontifex, subdiaconus vero dum Pontifex dicit orationem seu orationes, tempore oportuno vadat cum libro epistolarum ad locum in quo epistola legenda est, precedente eum uno de acolitis et tunc unus de aliis ministris substentet /
f.23 Pontificem loco subdiaconi. Et completis orationibus quas Pontifex dicit cum nota, subdiaconus incipiat et prosequatur epistolam. Qua finita cum eodem libro redeat ad Pontificem et genuflexus coram eo, presentet ei librum predictum clausum, super quem Pontifex ponat manum dexteram, quam subdiaconus osculetur et Pontifex benedicat ei signo crucis. Similiter facere debent qui prophetias legunt, quando prophetie leguntur in missa. Post epistolam si non debet predicari in missa, ablutis digitis preparet in apto loco prope altare calicem, ponens in eo vinum et desuper patenam cum hostia et utrumque cooperiat mappula. Quod si non sit prope altare locus aptus, super ipsum altare preparetur calix, deinde subdiaconus sedeat cum aliis ministris. Si vero predicandum est, huiusmodi preparatio calicis differri potest usque post predicationem.

Diaconus autem oportuno tempore, priusquam finiantur ea que cantanda sunt ante evangelium, surgat et genuflectens ante Pontificem osculetur manus eius nihil dicens. Deinde accedens genibus flaxis ad altare, dicat illam orationem: *Munda cor meum etc.*, et surgens accipiat de medio altari librum evangeliorum, qui ante horam illam poni debet ibidem per acolitum, et tenendo librum ante pectus, conversus ad Pontificem, stans inclinato capite, petat benedictionem dicens submissa voce: *Iube dompne benedicere*, quem Pontifex signet signo crucis dicens: *Dominus sit in corde tuo et in labiis tuis ad pronuntiandum sanctum evangelium pacis.* Dum autem diaconus ad altare accedit oraturus ut dictum est, thuriferarius thuribulum cum igne deferens ante Pontificem flectat genua, et tradat naviculam cum thure cappellano qui similiter genuflectat, et ipse Pontifex incensum ponat in thuribulo et benedicat eo modo quo supra describitur in prima positione incensi. Accepta benedictione, diaconus ferens librum evangeliorum ante pectus suum, precedentibus eum in primo loco thuriferario, secundo ceroferariis,[55] pergat ad locum in quo evangelium legi debet, subdiacono eum subsquente. Et finitis omnibus que a choro cantari debent ante evangelium, incipiat: *Dominus vobiscum*, et prosequatur evangelium subdiacono tenente manum sinistram sub libro evangeliorum. Et est attendendum, quod si evangelium legatur in ambone seu pulpito eminenti, ceroferarii et thuriferarius in medio eorum stare debent inferius ante ipsum pulpitum habentes facies versas ad diaconum. Si vero evangelium legatur in inferiori loco, nihilominus ceroferarii et thuriferarius in medio eorum stare debent ante faciem diaconi. Et dum evangelium legitur Pontifex amota mitra et aptatis vestibus per cappellanum, stet super scabellum habens faciem versam ad locum in quo legitur evangelium.

Et finito evangelio, si tunc predicari non debeat, elevatis manibus ut supra dictum est incipiat: *Credo*, si dicendum est, et cum dixerit: *Deum*, iungat manus ante pectus et prosequatur ipsum symbolum sine nota cum his qui sibi assistunt; si autem *Credo* dici non debeat, finito evangelio, dicat Pontifex: *Dominus vobiscum* et *Oremus*. Diaconus autem lecto evangelio osculetur ipsum librum, deinde reverti debet ad Pontificem, precedentibus eum thuriferario et ceroferariis eo ordine quo iverunt, precedente etiam subdiacono ipsum diaconum immediate et deferente librum evangeliorum apertum. Quibus redeuntibus cappellanus accipiat thuribulum de manu thuriferarii et incenset Pontificem. Deinde subdiaconus presentet librum evangeliorum apertum Pontifici et ipse stans detecto capite osculetur evangelium quod lectum est, cappellanus autem reddat thuribulum thuriferario postquam incensaverit Pontificem, et residente Pontifice, diaconus imponat ei mitram. Et si dicitur *Credo*, ipso cantato a choro, iterum surgat Pontifex et amota ei mitra per diaconum dicat: *Dominus vobiscum* et *Oremus*, deinde resideat.

f.23v Ceterum si Pontifex predicare debet / non incipiat: *Credo* vel *Dominus vobiscum*, sed expectet donec diaconus redeat, osculato evangelio sicut predictum est, accedens ante altare inclinet et breviter oret detecto capite. Quod si locus in quo lectum est evangelium distat a sede Pontificis, priusquam diaconus redeat, potest Pontifex accedere ad orationem predictam et post ipsam recipere incensum et osculari librum. Deinde imposita ei mitra per diaconum pergat ad locum in quo predicaturus est, et diaconus

55. ceroferariis] ceroferarius.

aptet ei vestes prout opus fuerit et Pontifex predicet cum mitra. Finita predicatione faciat confessionem diaconus, et ipse Pontifex concedat sive annuntiet indulgentiam. Demum amota ei mitra per diaconum faciat absolutionem clara voce cum nota dicendo: *Precibus et meritis etc., Indulgentiam etc.* Ultimo det benedictionem dicendo: *Et benedictio Dei omnipotentis, Patris et Filii et Spiritus Sancti descendat super vos*[1] *et maneat*[2] *semper*, signando populum circum circa. His peractis resumpta mitra redeat ad sedem suam, et incipiat *Credo* vel *Dominus vobiscum*, ut superius dictum est. Quod si, celebrante Pontifice, alius inferior eo predicare debuerit, post evangelium lectum accedens is qui predicare debet ante Pontificem, flexis genibus benedictionem petat dicens: *Iube domne benedicere*, et Pontifex faciens super eum signum crucis dicat: *Dominus sit in corde tuo et in labiis tuis ad annunciandum*[b] *digne et fructuose verba sua sancta. In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti.* Tunc is qui predicaturus est pergat ad locum in quo predicare debet et predicationem prosequatur. Qua finita diaconus stans iuxta Pontificem faciat confessionem, qua facta per diaconum, is qui predicavit substans in loco in quo predicavit annunciet indulgentiam, si annuncianda est. Postea Pontifex faciat absolutionem, deinde incipiat *Credo* vel *Dominus vobiscum*, ut dictum est. Is autem qui predicavit, postquam annunciaverit indulgentiam, redire potest ad locum suum.

Cumque Pontifex inceperit *Credo* vel dixerit *Dominus vobiscum* et *Oremus*, quando non dicitur *Credo*, acolitus extendat pallam super altare et ponat librum missalem super cussinum in sinistra eius parte. Unus autem de acolitis, quando Pontifex dixerit *Dominus vobiscum* et *Oremus*, deferens tobaleam expandat super gremium eius ac detrahat ei cyrothecas, amoto prius anulo pontificali per cappellanum. Tunc diaconus a dextris et subdiaconus a sinistris flexis genibus obvolvant manicas tunicelle Pontificis iuxta manus cum dicta tobalea, et eandem elevent ante pectus Pontificis, et cappellanus accipiens pelves genibus flexis ante eum fundat aquam super manus eius eo modo quo superius ponitur. Quod si eo tempore subdiaconus occupetur circa preparationem calicis, loco eius serviat is qui mitram servat. Cumque Pontifex manus abluerit, diaconus ablutis digitis ad altare accedens extendat corporale super pallam. Pontifex autem abstersis cum predicta tobalea manibus ac resumpto anulo pontificali immittendo digito eius per cappellanum, surgat et aptatis vestibus eius per eundem cappellanum, pergat ad altare deducentibus eum cappellano et subdiacono vel illo qui servat mitram. Et cum venerit ad altare diaconus stans in dextra amoveat mitram eius, que ex tunc reponi potest super altare vel alio in apto loco.

55.[1] vos] nos. 55.[2] *add.* et. 55.[b] *add.* dignum.

Tunc subdiaconus accipiens cum [dextra manu, mediante mappula, calicem cum patena et hostia superpositis, et cum sinistra manu vasculum cum aqua que admiscenda est cum vino, stans in] dextra parte altaris presentet calicem et patenam diacono, et ipse diaconus cum digitis utriusque manus accipiat patenam cum hostia, ita quod manipulum suum [ponat] inter extremitatem patene et superiores digitos quibus ipsam tenet. Sicque patenam cum hostia elevet dicens orationem illam: *Suscipe, sancte Pater etc.*, cappellano / provi- f.24
dente quod Pontifex orationem predictam et sequentes legere possit in libro missali. Et circa finem predicte orationis Pontifex collocet hostiam super corporale[1] non directe contra faciem suam, sed paululum ad sinistram partem et patenam deponat in dextra parte extra corporale. Qua deposita subdiaconus tenens calicem, vasculum cum aqua offerat eidem et Pontifex convertens se ponat aquam in calice, dicendo illam orationem: *Deus qui humane substantie etc.* Deinde diaconus accipiat de manu subdiaconi ipsum calicem et tenens dextra manu, faciat cum eo super corporale signum crucis et collocet ipsum super idem corporale, non recte in medio contra faciem Pontificis, sed paulisper ad dextetram partem et cum digitis utriusque manus accipiens corporale illud quod non explicatur, cooperiat cum eo ipsum calicem. Dum autem diaconus calicem sic ponit super altare, Pontifex dicat orationem illam: *Offerimus tibi, Domine etc.*, et subsequenter illam: *In spiritu humilitatis etc.* Deinde faciens signum crucis unum super calicem et hostiam, similiter dicat orationem illam: *Veni sanctificator etc.* Diaconus vero postquam calicem collocaverit, accipiens patenam tradat eam subdiacono, qui eam recipiat cum dextra manu mediante mappula, cuius extremitas defluere debet post dextrum humerum eius ipsamque patenam teneat detectam et elevatam, stans retro post Pontificem, usque post *Pater noster*.

Data patena subdiacono, thuriferarius deferat thuribulum cum navicula ad diaconum in dextra parte altaris et ipse diaconus ponat thus in thuribulo. Pontifex postquam dixerit: *Veni sanctificator etc.* convertens se, signum crucis faciat contra ipsum thuribulum dicendo illam orationem: *Per intercessionem Archangeli etc.*, et diaconus ipsum thuribulum tradat Pontifici osculando manum eius, et Pontifex accepto thuribulo dextra manu stans in medio altaris versa facie ad ipsum altare, elevet paulisper in altum ipsum thuribulum dicendo illam orationem: *Incensum istud a te benedictum etc.* Deinde cum ipso thuribulo faciat ter crucem super calicem et hostiam, simul dicendo ter illum versiculum: *Dirigatur Domine etc.*, ac subsequenter prosequendo illos versi-

55.[1] corporale] corporali.

culos: *Elevatio manuum mearum etc.*, usque ad finem illius versus: *Non declines cor meum etc.*, circumferat ter ipsum thuribulum in giro circa calicem et hostiam. Deinde thurificet totum altare, incipiens in medio contra faciem suam et procedens ad dexteram partem, postea rediens ad medium, inde procedat ad sinistram partem, deinde a sinistro latere usque ad dextrum latus.

Facta thurificatione predicto modo, reddat thuribulum diacono, dicendo illam orationem: *Accendat Dominus etc.*, et diaconus osculando manum Pontificis accipiens ipsum thuribulum thurificet eundem Pontificem, et tradens thuribulum servandum thuriferario aptet vestes Pontificis, prout fuerit oportunum. Quibus aptatis recipiat thuribulum de manu thuriferarii et thurificet altare per circuitum, primo a parte dextra deinde a sinistra, postea thurificet cappellanum qui servit Pontifici, poterit etiam thurificare prelatos et digniores personas, si qui intersint misse. Deinde reddat thuribulum thuriferario, qui thurificet ipsum diaconum et alios ministros et reliquos astantes, prout videbitur faciendum. Pontifex vero postquam thuribulum diacono reddiderit, potest ad maiorem mundiciem abluere digitos suos in dextera parte altaris, cappellano fundente aquam cum pelvibus, quamvis hoc non servetur comuniter in Ecclesia Romana. Et attendat quod ex tunc
f.24v cum duobus digitis, videlicet pollice et indice utriusque manus / cum quibus tractare debet sacram hostiam, nihil aliud tangat usque post communionem, sed calicem et patenam et alia que oportuerit tangat cum reliquis digitis. Ablutis vero et abstersis digitis, inclinet se ante medium altare dicendo illam orationem: *Suscipe sancta Trinitas etc.*

Qua dicta osculetur altare super corporale circa sinistram partem hostie, postea erigens se versa facie ad populum dicat: *Orate fratres etc.* Et est notandum quod quandocumque dispositio altaris requirit, ut Pontifex stans super altare se vertat ad populum, se vertere ex dextra parte et ex eadem convertere ad altare debet, excepto quod cum dixerit: *Orate fratres etc.* debet se convertere ad altare ex parte sinistra. Et stans in medio altaris versa facie ad librum et manibus elevatis ut superius dictum est, dicat secretas orationes, correspondentes illis quas antea dixerit sive cum cantu sive summisse. Diaconus vero postquam thuribulum reddiderit thuriferario, stet immediate post Pontificem, videlicet inter ipsum et subdiaconum, paratus ad ministerium oportunum. Iuxta ipsum diaconum in parte dextra stare potest is qui mitram servat, et si tempus requirit teneat flabellum et nihilominus cappellanus vel aliquis alius de ministris aliud tenere potest ad abigendum muscas. Acoliti et alii clerici coctis induti stare possunt circa subdiaconum vel post ipsum parati ad ministerium, prout opus fuerit.

Pontifex autem postquam dixerit secretas orationes, deponat manus super altare et levata voce dicet: *Per omnia secula seculorum etc.*, et cum dicet: *Sursum corda*, sursum elevet manus et prosequatur prefationem, qua completa iungat manus ante pectus et dicat: *Sanctus*, summissa voce cum ministris sibi astantibus. Postea cappellano presentante sibi librum missale, osculetur imagines que debent esse depicte in eodem libro ante canonem misse. Subsequenter manibus iunctis inclinatus ante altare incipiat summissa voce: *Te igitur*, et cum dicet: *Uti accepta habeas*, erigat se et osculetur altare in parte sinistra prope hostiam, deinde prosequatur ipsum canonem, sicut in libro habetur, faciendo signum crucis super calicem et hostiam simul, quando dicit: *Hec dona*, et iterum quando dicit: *Hec munera*, et iterum quando dicit: *Hec sacra sacrificia.* Cum autem dixerit: *Memento Domine famulorum famularumque tuarum*, subsistat modicum a prolatione verborum et mentem habeat coram Deo memoriam vivorum, pro quibus orare intendit, et post paululum resumat illud: *Et omnium circumstantium etc.* Cumque pervenerit ad illum locum: *Quam oblationem, etc.* faciat signum crucis super calicem et hostiam simul dicendo: *Benedictam*, et iterum dicendo: *Ascriptam*, et tertio dicendo: *Ratam*, et cum dicit: *Ut nobis corpus etc.*, faciat signum super hostiam tantum. Similiter cum dicet: *Sanguis, Filii tui*, iunctis manibus ante pectus suspiciat[k] paulisper in altum. Deinde dicendo: *Qui pridie etc.*, tergat paululum super corporale utriusque manus pollicem et indicem et accipiat cum ipsis digitis hostiam nec multum elevet super altare, dicendo autem: *Et elevatis oculis in celum*, elevet ipse oculos et dicendo: *Benedixit*, faciat cum dextera manu signum crucis super hostiam, quam tenet in manu sinistra. Quo facto iterum teneat hostiam cum digitis utriusque manus et proferat distincte ac devote verba consecrationis, quibus dictis ipse primus adoret inclinato capite sacrum dominicum corpus. Deinde reverenter et attente ipsum elevet in altum adorandum a populo, et adoratam sacram hostiam deponat in loco suo. Et attendat quod ex tunc utriusque manus pollicem cum indice iunctum teneat nec abstergat ipsos digitos usque
f.25 post / communionem, nisi quando ipsum oportet contingere sacram hostiam vel signa facere.

Deposita hostia ut dictum est, dicendo: *Simili modo etc.* accipiat calicem ipsumque coopertum, ut superius, teneat cum utraque manu paulisper elevatum super altare, et cum dicet: *Benedixit*, deposito super altare calice faciat super ipsum calicem signum crucis cum dextera, tenendo eum cum sinistra. Quo facto resumens

55,[k] suspiciat] suscipiat.

cum cum utraque manu et elevans paululum ab altari, prosequatur verba consecrationis usque ad illum locum: *In remissionem peccatorum.* Quibus finitis inclinato paululum capite adoret sacrum Domini sanguinem et elevet adorandum a populo, ut supra de corpore dictum est. Nec oportet quod vel corpus vel calicem diu teneat elevatum sed post brevem moram deponat, ita tamen quod elevationes et depositiones faciat cum debita reverentia et maturitate. Deponendo autem calicem dicat illa verba: *Hec quoties feceritis etc.*

Deposito calice et collocato in loco suo, elevatis manibus ut prius prosequatur illud: *Unde et memores etc.*, et cum dicet: *Hostiam puram,* faciat signum crucis super calicem et hostiam simul et iterum faciat dicendo: *Hostiam sacram,* et tertio faciat dicendo: *Hostiam immaculatam,* et cum dicet: *Panem sanctum in eternum* faciat signum super hostiam tantum. Similiter cum dicit: *Et calicem salutis perpetue,* faciat signum super calicem tantum. Cum autem dicet: *Supplices te rogamus etc.*, manibus cancellatis ante pectus, ita[l] quod dextrum brachium sit supra sinistrum, inclinet ante altare et cum dicturus est: *Ex hac altaris participatione,* erigat se et osculetur altare in sinistra parte prope hostiam. Subsequenter dicendo: *Sacrosanctum Filii tui corpus,* faciat signum crucis super hostiam et aliud faciat super calicem dicendo: *Et sanguinem,* cumque dicet: *Omni benedictione celesti,* signet faciem suam. Cum autem dixerit: *Memento etiam Domine famulorum famularumque tuarum,* faciat memoriam pro defunctis, sicut superius de vivis dictum est. Et cum pervenerit ad illud: *Nobis quoque peccatoribus etc.*, dicendo: *Nobis,* elevet paululum vocem sine nota et percutiat pectus suum cum digitis dextre manus, non pollice et indice sed aliis. Deinde prosequatur que scripta sunt, usque ad illum locum: *Per quem hec omnia Domine bona creas,* et dicendo: *Sanctificas,* faciat signum super calicem et hostiam simul et iterum faciat dicendo: *Vivificas*[m] et tertio dicendo: *Benedicis.* Post hec diaconus detegat calicem amovendo corporale quod ipsum tegit, et ipsum calicem per pedem teneat firmum cum digitis dextre manus.

Pontifex autem accipiens hostiam cum digitis dextre manus, faciat cum ea signum crucis super ora calicis a labio usque ad labium dicendo: *Per ipsum,* item faciat signum paululum intra calicem dicendo: *Et cum ipso,* tertio faciat adhuc magis intra calicem, ita tamen quod sanguinem non tangat, dicendo: *Et in ipso.* Cumque dicet: *Patri omnipotenti,* faciat cum eadem hostia signum crucis inter se et calicem contra labium calicis, et iterum faciat signum contra pedem ipsius calicis, dicendo:

55.[l] ita] infra. 55.[m] Vivificas] munificat.

In unitate Spiritus Sancti. Quo facto deponat ipsam hostiam in loco suo, et diaconus calicem tegat cum corporali et osculetur altare et dexterum humerum Pontificis, et sic redeat ad locum suum post Pontificem. Ipse autem Pontifex posita hostia in loco suo, depositis manibus super altare, elevata voce dicat: *Per omnia secula seculorum,* et prosequatur: *Oremus. Preceptis salutaribus etc.,* et cum incipit: *Pater noster,* elevet manus ut supra. Cumque post *Pater noster* dicet orationem: *Libera nos etc.*, diaconus accipiat patenam de manu subdiaconi et tradat eam Pontifici osculando manum eius, et Pontifex ipsam accipiens cum dextra manu, quando dicit: *Intercedente beata Dei Genitrice Maria etc.,* faciat sibi cum ipsa patena signum / crucis et quando dicit: *Da propitius pacem,* osculetur ipsam patenam in superiori eius parte. 125v

Quo facto, prosequendo dictam orationem accipiat hostiam cum sinistra manu, et patenam deponat iuxta calicem in loco ubi fuit hostia. Ipsamque hostiam tenens super calicem digitis utriusque manus, dividat eam per medium et mediam partem que remanet in manu dextera ponat super patenam circa medium eius, aliam vero partem hostie iterum dividat, et partem que remanet in sinistra manu ponat super patenam, iuxta predictam mediam partem hostie. Iterum diaconus positis digitis dextre manus super pedem calicis, teneat ipsum calicem firmum. Pontifex autem tenens in dextera manu partem hostie que remansit in ea et duos digitos sinistre manus iunctos super calicem, incipiat elevata voce: *Per omnia secula seculorum,* et dicendo: *Pax Domini sit semper vobiscum,* faciat cum eadem parte hostie ter signum crucis intra calicem, deinde ponat ipsam partem in calicem dicendo: *Fiat commistio et consacratio etc.* Quo facto diaconus tegat calicem ut prius et Pontifex iunctis ante pectus manibus dicat: *Agnus Dei etc.*, summissa voce cum ministris astantibus. Deinde dicat illam orationem: *Domine Iesu Christe, qui dixisti Apostolis tuis etc.*

Qua dicta, osculetur altare in sinistra parte prope calicem et hostiam. Cappellanus vero dum Pontifex dicit predictam orationem accedat ad dexteram partem altaris, et Pontifex osculato altari, convertat se ad ipsum et det ei pacem, dicens: *Pax tecum,* quam ille recepturus prius inclinet reverenter ante Pontificem absque genuflectione, deinde recepta pace respondeat: *Et cum spiritu tuo,* et osculetur pectus Pontificis et aptet ei vestes prout viderit oportunum. Postea det pacem diacono, et diaconus subdiacono et subdiaconus ei qui servat mitram et ille uni de acolitis et ille aliis, et sic pax diffundatur per circumstantes. Cappellanus vero data pace diacono, si episcopi adsint in missa vel alii magni prelati seu principes, portet eis pacem, qui si simul stent sufficit quod det uni eorum qui primum locum tenet, si vero stent in diversis locis accedat ad eos prout videat expedire, et data

eis pace revertatur ad Pontificem. Et est observandum quod si qui adsint communicaturi in fine misse, ipsi non debent pacem recipere quando aliis datur. Pontifex autem data pace ut predictum est cappellano, convertens se ad altare inclinet ante hostiam et calicem et iunctis manibus reverenter dicat illas orationes: *Domine Iesu Christe, fili Dei vivi, etc.*, et alias que dicende sunt ante sumptionem corporis, prout habentur in libro.

Subsequenter accipiens cum digitis sinistre manus illas duas partes hostie que sunt supra patenam, sumat easdem cum omni reverentia, et dum habet in ore sacrum Domini corpus teneat manus ante pectus iunctas in modum orationis. Postea detecto per diaconum calice poterit super eum detergere paululum patenam cum pollice dextre, ut si quod in ea remansit de hostia cadat in calicem et dicat illos versus: *Quid retribuam Domino etc., Calicem salutaris etc.* et alia dicenda ante sumptionem sanguinis, prout in libro habentur. Deinde sumat sanguinem cum parte hostie que in calice est, cum omni reverentia et cautela. Quo sumpto recipiat modicum de vino in calice, infundente ipsum subdiacono, et illud sumat ad abluendum os suum. Postea dicendo illas orationes: *Quod ore sumpsimus etc.*, et: *Corpus tuum Domine etc.*, tenens super calicem digitos utriusque manus quibus tetigit hostiam, abluat ipsos, modicum subdiacono iterum infun-
f.26 dente vinum, et antequam illud sumat abluat iterum eosdem digitos cum aqua, quam / infundat cappellanus cum pelvibus et ipsa aqua proiiciatur in loco mundo. Pontifex autem ablutis digitis predicto modo cum aqua, abstergat eos cum panno tersorio, quem ei porrigat is qui mitram servat, postea sumpto vino quod erat in calice, tergat os suum cum eodem panno.

Interea diaconus ablutis digitis, corporalia complicet et reponat in loco in quo servari debent. Peracta communione diaconus aptet vestes Pontificis prout opus fuerit, subdiaconus abluat calicem cum aqua que proiicienda est in loco mundo, postea ipsum astergat et decenter obvolvat simul cum patena et tradat acolito reponendum. Acoliti vero pallam idest tobaleam seu mappam consacratam que super altare extensa fuerat, removeant de altari et complicatam reponant. Denique cantata communione a choro Pontifex dicat orationes dicendas post communionem, ita quod si in principio misse dixit summisse orationes pro se et pro vivis ac defunctis, correspondentes illis dicat antequam dicat principalem orationem. Et illis dictis, summissa voce osculetur altare circa medium eius et elevatis manibus dicat elevata voce: *Dominus vobiscum*, et si dispositio altaris requirat quod se vertat ad populum, ipso se vertente vertant se etiam diaconus et subdiaconus. Diaconus tamen antequam Pontifex vertat se ad altare, ipse se convertat et trahat paululum planetam Pontificis ab anteriori parte.

Pontifex autem conversus ad altare et stans circa dextrum cornu eius, prosequatur orationes, que dicende sunt, et cum dicit post ultimam orationem: *Per Dominum nostrum etc.*, redeat ad medium altaris et cappellanus osculetur altare et dextrum eius humerum. Pontifex autem dicendo post ultimam orationem: *Per omnia secula seculorum*, iungat manus ante pectus, deinde osculato iterum altari, elevatis manibus dicat: *Dominus vobiscum*, et si dispositio altaris requirat ut se vertat ad populum, diaconus et subdiaconus vertant se similiter. Ipse autem Pontifex dicto: *Dominus vobiscum*, convertat se ad altare et diaconus dicat: *Ite missa est*, vel: *Benedicamus Domino*, pro tempore, ita quod si secundum dispositionem altaris Pontifex vertat se ad populum dicendo: *Dominus vobiscum*, diaconus etiam se vertat dicendo: *Ite missa est*, sed si dicat: *Benedicamus Domino*, vertere se non debet. Et postquam chorus responderit: *Deo gratias*, ipse Pontifex dicat cum nota: *Sit nomen Domini benedictum etc.*, et det benedictionem signando populum et vertendo se dum signat, secundum qualitatem loci, prout viderit convenire.

Deinde inclinatus ante altare dicat summisse illam orationem: *Placeat tibi sancta Trinitas etc.* Qua dicta, deducentibus eum cappellano et diacono, pergat ad locum in quo exui debet, dicendo cum ministris antiphonam illam: *Trium puerorum etc.*, et canti cum: *Benedicite*, et psalmum: *Laudate Dominum in sanctis etc.* cum repetitione predicte antiphone et oratione dominica, cum versiculis et orationibus dicendis post missam. Et si Pontifex exui debet iuxta altare, non debet accipere mitram recedendo ab altari, si vero debet ire ad secretarium sive ad sacristiam exuendus, ibidem cum mitra vadat precedentibus eum duobus ceroferariis et subdiacono ac deducentibus eum cappellano et diacono. Cumque pervenerit ad locum in quo exuendus est, stet ante faldistorium super scabellum; et si pallium habet, acoliti accipiant spinulas pallii et diaconus deponat ei mitram si ipsam detulit, et cappellanus extrahat anulum pontificalem quem tradat acolito reponendum. Deinde diaconus et subdiaconus amotis tantum manipulis suis, eum omnibus aliis vestibus exuant ordinate et modeste, acolitis recipientibus ipsas vestes. Et si Pontifex utitur [pallio], quando ipsum pallium amo-
f.26v vetur ab / ipso, osculetur crucem eius posteriorem, similiter osculetur stolam et crucem pectoralem, quando amoventur ab eo. Demum deposita alba, recipiat capam suam communem, quam debet habere paratam unus de famulis eius, et cappellanus vel alius qui servavit anulum eius quotidianum restituat sibi eundem. Cum autem finierit predictas horas, dicendas post missam, incipiat sextam seu aliam horam, que post missam dicenda sit pro tempore, et prosequendo eam cum ministris et resideat in faldistorio. Et subdiaconus indutus sicut in missa fuit, absque manipulo, cum uno de acolitis detrahat ei sandalia et caligas, quibus usus est in ministerio, assistente uno

famulo et calciante eum calciamenta communia; qui calciatus surgat et finiat horam predictam. Interea diaconus et alii ministri se exuant preter acolitos, qui non debent deponere coctas donec recollegerint et complicaverint sacras vestes. Pontifex autem, finita predicta hora, recedere potest remanentibus acolitis cum cappella, donec ipsam faciant reportari.

56

De usu planetarum diaconi et subdiaconi.

Circa premissa sciendum est quod diaconus et subdiaconus, quando utuntur planetis secundum exigentiam temporis, earum[a] usus talis esse debet. Diaconus indutus alba et stola, subdiaconus alba, debent servire Pontifici dum se induit. Quo induto assumant manipulos et planetas, nec replicent eas a dextris sicut faciunt sacerdotes, sed ab anteriori parte elevent eas super brachia, ut ministrare possint prout fuerit oportunum. Subdiaconus autem quando pergere debet ad legendum epistolam, deponat planetam et in alba cum manipulo epistolam legat. Qua lecta rediens ad altare resumat planetam et teneat usque post missam finitam. Diaconus quoque instante hora qua pergere debet ad legendum evangelium, deponat planetam et acoliti decenter eam complicent et imponant super sinistrum humerum, ac sub dextro brachio ligent eam ut melius poterunt, ita quod ab humero sinistro descendat et latus dextrum, sicut diaconalis stola descendit. Et hoc modo diaconus planetam teneat dum legit evangelium et usquequo dicatur ultima oratio post communionem. Tunc adiuvante eum uno de acolitis, amoveat planetam desuper humerum et induat sicut fecerat in principio misse. Qua finita, tam ipse quam subdiaconus venientes cum Pontifice ad locum in quo exui debet, planetas deponant et serviant Pontifici exuenti sacras vestes. Cetera omnia faciant diaconus et subdiaconus quando utuntur planetis, que facere debent quando utuntur dalmatica et tunicella.

56.[a] earum] quarum.

57

De officio cappellani qui debet servire de mitra.

Sciendum est etiam quod in precipuis festis ad predictos ministros superaddi potest unus qui de mitra serviat, indutus pluviali sicut cappellanus. Et tunc ipse debet a parte sinistra deducere Pontificem cum cappellano quocumque Pontifex procedat, et ipse debet eidem facienti confessionem assistere in parte sinistra. Debet etiam semper Pontifici imponere et amovere mitram, excepto quod quando primo imponitur mitra, diaconus [ipsam imponere debet et ipse diaconus] debet amovere mitram quando Pontifex accesserit ad altare tam in principio misse quam post evangelium, et quando Pontifex cum mitra redit ad secretarium. Quando autem ipse, qui de mitra servit, predicto modo deducit [Pontificem], tunc diaconus debet precedere Pontificem immediate. Et quando idem qui de mitra servit, [stat] iuxta Pontificem facientem confessionem, ut dictum est, vel residentem in sede sua, tunc diaconus debet stare in dextra parte post cappellanum. Ipse quoque de mitra serviens, quando sic indutus est pluviali, debet Pontifici de sede sua surgenti porrigere [manum] et ipsum iuvare ad surgendum. Et dum Pontifex stat super altare, ipse debet stare post eum in dextra parte
f.27 diaconi, et, si tempus requirat, flabellum tenere ad abigendum / muscas. Ipse etiam teneat ac Pontifici porrigat pannum tersorium post communionem. Intelligendum vero est quod quando ipse de mitra serviens utitur pluviali, nihilominus debet esse alius indutus cocta, qui mitram amotam servet et imponendam[a] tradat. In predictis ergo diebus quibus diaconus et subdiaconus utuntur planetis, et quando is qui servit de mitra utitur pluviali, provideant clerici cappelle quod deferant predictas vestes pro ipsis. Circa hoc attendere debent omnes ministri, ut ea que facere habent singuli secundum suum ministerium, faciant prompte, ordinate ac reverenter, non tarde aut prepostere aut impetuose. Et si aliqui ex his minus experti fuerint in ministerio quod ad eos pertinet, et alii qui magis experti sunt, debent eos docere quomodo agere debeant, vel etiam supplere vicem[b] eorum. Verbi gratia si diaconus nesciat mitram imponere aut aptare vestes Pontificis, cappellanus si doctus est, faciat hoc vice ipsius. Similiter si subdiaconus non sit doctus qualiter et quando calicem preparare debeat, cappellanus vel diaconus qui doctus fuerit suppleat vicem eius, aut si idem subdiaconus non sit doctus calciare Pontificem, unus de acolitis vice ipsius hoc faciat et sic de aliis. Ea vero que ab acolitis facienda sunt, facere possunt quicumque clerici induti coctis.

57.[a] imponendam] imponendat. 57.[b] vicem] vitam.

58

De communione eorum qui ordinantur.

Preter premissa[a] notanda sunt quod si Pontifex celebret Ordines, ii qui promoventur ad sacros communicari debent ex honestate, et predicendum est eis ut digne se preparent et acoliti inquirere debent quot ex eis sunt communicaturi, et annuncient hoc subdiacono quando calicem preparare debet, ut hostias preparet que necessarie fuerint. Cunque Pontifex circa finem misse sanguinem sumpserit, post primam oris ablutionem antequam digitos abluat, accedant ad eum qui communicari debent: primo sacerdotes, secundo diaconi, tertio subdiaconi. Duo autem ex ministris extendant mappulam, qua tegitur calix, vel aliam decentem, et teneant extensam inter pontificem et communicantes. Pontifex vero accipiens sinistra manu patenam et supponens[b] hostias consacratas non multas, simul convertat se ad eos qui communicaturi sunt et porrigat singulis dextra manu sacram communionem dicendo: *Corpus Domini nostri Iesu Christi custodiat animam tuam in vitam eternam. Amen.* Is autem qui communicat flexis genibus osculetur prius manum Pontificis, postea hostiam sumat. Et si presbiter est vel diaconus, Pontifex data hostia immediate recipiat eum ad osculum pacis. Subdiaconus vero ponat vinum in calice et porrigat his qui communicaverint, ut ex eo sumant et os abluant. Quod si multi sint communicantes, poterit diaconus vel alius de ministris alium tenere calicem cum vino et communicantibus porrigere.

59

De communione episcoporum qui consacrantur et abbatum qui benedicuntur.

Preterea si Pontifex aliquem vel aliquos episcopos consacrare debuerit, subdiaconus oportuno tempore preparet hostiam vel hostias pro consacrando vel consacrandis, consacrandam vel consacrandas. Et provideat quod tantum de vino in calice ponat ad conficiendum sanguinem Domini, quantum sufficere possit ipsi Pontifici et consacrando seu consacrandis, qui de sanguine communicare debent. Pontifex autem quando communicat de sanguine non totum sumat, sed partem eius cum parte hostie que in calicem missa fuit, reliquam vero dimittens in calice. Det sacram hostiam consacrato seu consacratis qui communicare debent, sicut supra de sacerdotibus ordinatis dictum est, excepto quod genua flectere

58.[a] Preter premissa] premissa. 58.[b] supponens] superiores.

non debent. Et si sit unus vel duo tantum consacrati ac dispositio
f.27v loci permittat quod stantes circa cornua / altaris, sicut steterunt concelebrando missam, communicare possint, ibidem stando communicent, alioquin accedentes ad ipsum Pontificem sacram communionem recipiant. Subsequenter, diacono porrigente eis calicem, communicent[a] de eodem sanguine, qui poterunt eum sumere cum calamo si habeatur paratus, alioquin sumant cum ipso calice. Postea Pontifex abluat digitos cum vino super calicem, et de ipso vino iterum abluat os. De quo etiam ad abluendum os consacratus seu consacrati sumere debent cum predicto calamo, ita tamen quod is qui ultimo sumit sive sanguinem sive vinum, postquam sumpserit cum calamo quantum sumere potest, residuum sine calamo hauriat ut nihil in calice remaneat. Et nihilominus suggat ex utraque parte calami si quid forte in ipso remansit, et tandem eundem calamum subdiaconus tergat cum panno quo tergitur calix. Quod si Pontifex abbatem vel abbates benedixerit, preparande sunt hostie pro ipsis, et ipsi tempore oportuno accedentes ad Pontificem, communicare debent modo predicto, non tamen sumere de sanguine.

60

De missis defunctorum.

Ceterum quando Pontifex celebrat sollempniter pro defunctis hec specialiter observanda sunt, videlicet quod postquam diaconus post offertorium thurificaverit Pontificem et altare, nullus alius thurificari debet. Item epistula et evangelium non debent legi in ambone[a] seu altiori pulpito sed in ipso presbiterio prope altare. Lecto autem evangelio non est deferendus liber evangeliorum ad Pontificem osculandus ab eo, sicut fit in aliis missis. Item postquam Pontifex dixerit *Agnus Dei*, non debet dicere illam orationem: *Domine Iesu Christe qui dixisti Apostolis tuis*, nec osculari tunc altare quia pax non datur. Item non debet dici: *Sit nomen Domini* post missam. Cetera fiant sicut in aliis missis.

59.[a] communicent] communicet. 60.[a] ambone] ammone.

61

De missis que celebrantur coram Papa [ab episcopo cardinali].

Preterea[a] si episcopus[b] cardinalis celebret in presentia domini Pape hoc specialiter convenit observari. Imprimis Pontifex sacris vestibus indutus postquam cum suis ministris pervenerit ad altare, expectet dominum Papam, qui veniens stare debet contra altare, et Pontifex celebraturus stans ad sinistram domini Pape incipiat: *Introibo ad altare Dei*, et prosequatur more solito psalmum *Iudica me Deus etc.* Quo dicto dominus Papa dicit: *Adiutorium nostrum etc.* et ipse facit confessionem et dat absolutionem, qua data vadit ad sedem suam. Et Pontifex dicens: *Deus tu convertens etc.* ascendit ad altare. Ipse autem dominus Papa ponit thus in thuribulo quotiescumque ponendum est, videlicet post confessionem et ante evangelium et post offertorium, thuriferario deferente ad ipsum dominum Papam thuribulum cum navicula, quam tradere debet presbitero cardinali assistenti domino Pape. Et ipse cardinalis eam porrigere debet domino Pape, et thure per ipsum dominum Papam posito in thuribulo, eandem naviculam reddere debet thuriferario. Thurificato altari per Pontificem ac deinde ipso Pontifice et altari thurificatis per diaconum, thuriferarius, accipiens thuribulum de manu ipsius, debet illud portare cardinali predicto et ipse incensare debet dominum Papam, deinde reddere thuribulum thuriferario nec debent incensari alii in principio misse. Item subdiaconus lecta epistola non debet reverentiam facere Pontifici celebranti, sed [ire debet] ad osculum pedis domini Pape. Item diaco-
f.28 nus lecturus evangelium ire debet ad / pedem eiusdem et accepto libro de altari ab ipso debet benedictionem petere. Item lecto evangelio, thuriferarius deferens thuribulum debet illud tradere cardinali predicto, qui thurificare debet dominum Papam; et consequenter subdiaconus veniens cum libro evangeliorum eum apertum presentare ipsi domino Pape osculandum, etiam si missa fuerit pro defunctis.

Item quando dominus Papa ponit thus in thuribulo post offertorium, Pontifex celebrans omittere debet illam orationem: *Per intercessionem Archangeli etc.* Item postquam Pontifex thurificaverit oblata post offertorium, diaconus accepto thuribulo primo thurificare debet ipsum Pontificem celebrantem, postea altare, deinde ipsum thuribulum reddat acolito qui portet ipsum cardinali assistenti domino Pape, et ipse thurificet dominum Papam qui solus thurificandus erit, si missa fit pro defunctis. In aliis vero missis thurificato domino Papa thurificentur et alii hoc modo. Postquam

61.[a] preterea] propterea. 61.[b] si episcopus *repetitur.*

cardinalis thurificaverit dominum Papam, tradat thuribulum thuriferario qui thurificare debet primo eundem cardinalem, deinde diaconum cardinalem assistentem domino Pape a dextris et subsequenter diaconum assistentem a sinistris, postea cardinales alios qui sunt a dextris domini Pape, postea cardinales qui sunt a sinistris, deinde alios prelatos et reliquos adstantes, prout videbitur oportunum. Item postquam cardinalis predictus[c], assistens domino Pape dixerit cum ipso domino: *Agnus Dei*, pergat ad altare et quando Pontifex celebrans convertit se ad dandum pacem, recipiat ipsam ab eo et portet domino Pape, qui dat eam primo diacono cardinali assistenti sibi a dextris, deinde diacono assistenti a sinistris et ipsi duo[d] dant eam aliis, et sic pax diffunditur per circumstantes. Item post missam, si non sit pro defunctis, ipse dominus Papa dicit: *Sit nomen Domini etc.* et dat benedictionem etc. Item si predicatur per episcopum celebrantem, finita predicatione et dicto *Confiteor* per diaconum et data indulgentia per celebrantem, dominus Papa dicit: *Precibus et meritis etc. Indulgentiam etc., Et benedictio etc.*

62

De missis que celebrantur coram cardinali in cappella eius per cappellanum ipsius.

Hec sunt que specialiter observari consueverunt in missa quando in presentia cardinalis celebratur in cappella eius. Sacerdote siquidem induto sacris vestibus, cardinalis accedat ante medium altaris et sacerdos stans a sinistra eius incipiat: *Introibo ad altare Dei*, et prosequatur more solito psalmum: *Iudica me Deus.* Quo finito cardinalis dicat: *Adiutorium nostrum etc.* et faciat confessionem et data absolutione pergat ad locum suum, et sacerdos ascendat ad altare. Mox acolitus serviens in missa thuribulum et unus de cappellanis astantibus, naviculam cum thure coram cardinali deferant, et ipse cardinalis thus in thuribulum ponat. Is autem qui naviculam tenet, osculari debet manum cardinalis quando coclear accipit et quando ipsum reponit. Acolitus vero qui tenet thuribulum postquam thus in eo positum fuerit, deferat ipsum

61.[c] *marg.* Iste debet esse primus presbiter vel eo absente secundus in gradu et sic de aliis, et nullo presbiterorum presente facit hoc, non aliquis episcoporum cardinalium, sed primus diaconorum cardinalium. Et idem servatur etiam si alius quam cardinalis celebret.

61.[d] *marg.* Hoc non servatur, immo ille qui cum capa syricea assistit et servit celebranti, recipit pacem ab episcopo scilicet cardinali, qui Pape dedit et postea dat primo episcopo cardinali, deinde primo presbitero ibidem existenti et Pape non assistenti, et subsequenter primo diacono cardinali etiam non assistenti et postea camerario Pape, et si ibidem est aliquis prothonotarius, vel prelato qui ibidem presens est.

ad sacerdotem qui incensare debet altare. Quo incensato reddat thuribulum acolito qui incenset ipsum sacerdotem et stans iuxta ipsum dicat cum eo introitum et *Kyrieleison*. Quibus dictis incenset altare et per circuitum, incipiens circa medium eius ab anteriori parte et procedens ad dextram ac rediens ad sinistram, alios vero non oportet incensari hac vice. Cardinalis autem postquam facta confessione ad locum suum venerit, stans dicat cum adstantibus sibi introitum et *Kyrieleison* sine cantu. Quibus dictis
f.28v residere / potest. Similiter faciat quando dicitur *Gloria in excelsis* et *Credo*.

Cunque sacerdos dicit *Dominus vobiscum* surgat, et si sit missa de feria vel pro defunctis extra tempus paschale vel extra octavam festorum que octavam habent, stet flexis genibus dum dicuntur orationes omnes. Aliis vero diebus stet rectus, nisi speciali devotione ad aliquam orationem genua flectere velit. Dictis orationibus sedeat usque ad evangelium. Lecta epistola, is qui legit accedat ad cardinalem cum libro epistolarum et osculetur manum eius, et ipse cardinalis benedicat eum signo crucis. Quando autem legendum est evangelium, cardinalis ponat thus in thuribulo iuxta modum superius descriptum. Advertant autem illi qui thuribulum et naviculam cum thure ad ipsum deferunt, ut si cardinalis sedeat flectant coram eo genua dum thus in thuribulo ponit. Similiter faciat acolitus dum incensat ipsum cardinalem, si vero cardinalis stat genua flectere non debet. Sacerdos autem lecturus evangelium, stans iuxta altare versus ad cardinalem inclinato capite petat benedictionem, dicendo summissa voce: *Iube dompne benedicere*, quam ille det faciens contra sacerdotem signum crucis et dicens: *Dominus sit in corde tuo etc.* Et sacerdos prosequatur evangelium, acolito stante cum thuribulo circa sinistram partem altaris, ubi evangelium legitur. Quo lecto incenset sacerdotem et librum evangeliorum simul, amovendo thuribulum contra utrumque. Deinde accedens acolitus ad cardinalem incenset eum solum, et cappellanus predictus, qui detulit naviculam cum thure, portet librum evangeliorum paratum ad cardinalem, qui stans detecto capite osculetur ipsum librum, nisi sit missa pro defunctis. Cum autem sacerdos dicit ante offertorium: *Dominus vobiscum* et *Oremus*, cardinalis stet.

Quibus dictis sedere potest usque ad prefationem, et dum cantatur offertorium cardinalis iterum ponat incensum predicto modo. Quo posito acolitus deferat thuribulum ad sacerdotem qui, postquam thurificaverit oblata et altare, reddat thuribulum acolito, et acolitus primo incenset ipsum sacerdotem, postea altare, deinde cardinalem, ultimo alios adstantes, nisi missa sit pro defunctis, tunc enim nullus incensari debet nisi sacerdos celebrans.

Quando autem sacerdos dicit: *Per omnia secula seculorum* ante prefationem, cardinalis surgat et dicta prefatione, dicat sine

nota *Sanctus* cum adstantibus sibi, et si non sit missa de feria vel pro defunctis, stet usque ad elevationem dominici corporis. Instante autem ipsa elevatione flectat genua et stet flexis genibus usque post consacrationem sanguinis, vel si ei placet usque ad *Per omnia secula seculorum* ante *Pater noster*. Si vero sit missa de feria vel pro defunctis extra tempus pascale, postquam chorus cantaverit *Sanctus*, stet genibus flexis usque ad *Per omnia secula seculorum*, quod dicitur ante *Agnus Dei*, ita tamen quod detecto capite faciem erigat usque ad elevationem dominici corporis et erecta facie flexis genibus stet usque post consacrationem sanguinis et tam corpus quam sanguinem reverenter adoret. Cunque sacerdos dicet *Pax Domini etc.* tunc cardinalis surgens dicat *Agnus* sine cantu cum adstantibus sibi, et si non sit missa pro defunctis, cappellanus ille qui detulit evangelium cardinali osculandum, postquam sacerdos dixerit summisse *Agnus Dei*, accedat ad altare, et recipiens pacem a sacerdote trahat ab anteriori parte planetam eius. Deinde accedens ad cardinalem inclinet / ante ipsum et det ei pacem. Ipse autem cardinalis[a] det pacem ad-
f.29 stanti sibi propinquius, et dictus cappellanus det acolito [et ille det alteri acolito] si sunt duo, et per eum qui recipit pacem a cardinali ac dictum cappellanum et acolitos seu acolitum diffundatur pax per circumstantes. Cardinalis vero postquam dederit pacem adstanti sibi, ut dictum est, si sit missa de feria iterum se prosternat, usquequo sacerdos dominicum sanguinem sumpserit. Idem faciat postquam dixerit *Agnus Dei* si sit missa pro defunctis, alioquin stet erectus.

Et sumpto sanguine a sacerdote, residere potest usquequo sacerdos dicat *Dominus vobiscum*, tunc surgat et in missis ferialibus vel pro defunctis flectat genua dum dicuntur omnes orationes post communionem, in aliis vero stet erectus usque ad finem misse. Qua finita, si non sit missa pro defunctis, dicat cardinalis *Sit nomen etc.* et det benedictionem. Qua data si non dicatur officium misse de beata Virgine, sacerdos qui celebravit veniens ad cardinalem indutus sacris, osculetur manum eius et cardinalis benedicat eum. Si vero dicatur predictum officium, sacerdos exuere se potest, et postquam exutus fuerit venire ad osculum manus, et benedictionem recipere. Sciendum tamen est quod si aliquis prelatus intersit misse, cui cardinalis deferre velit, tunc ipse, innuente sibi cardinali, confessionem facit, et omnes predicte reverentie que fieri solent cardinali, faciende sunt predicto prelato et ipse benedictionem dare debet. De premissis autem observantiis nonnulle omitti possunt prout cardinali placuerit, presertim in missis que minus sollemniter sive cum festinatione dicuntur.

62.[a] cardinalis] cardinali.

63

De ministerio presbiteri cardinalis assistentis Summo Pontifici, cum coram eo celebratur missa in cappella vel in aula.

Imprimis assistens ei a dextro latere, parato presbitero ad celebrandum, ducat Summum Pontificem in camera sua vel de sede ad altare, et si essent ibidem duo diaconi cardinales presentes, ipsi tantum[a] ducant eum, assistente semper a dextris in principio presbitero cardinali. Cum autem Summus Pontifex est ante altare ipse presbiter cardinalis, si non esset ibi diaconus cardinalis, accipiat mitram de capite Pape reverenter, et cum manu dextra teneat eam et tunc sacerdos celebraturus incipit *Introibo ad altare Dei etc., Iudica me Deus etc.* et in fine *Gloria Patri etc.*, et his dictis Summus Pontifex dicit *Adiutorium nostrum etc.* et facit confessionem suam.

Postmodum cardinales ibi presentes et celebraturus et assistentes faciunt confessionem suam. Et ea facta Summus Pontifex facit absolutionem *Misereatur vestri etc., Indulgentiam etc.* Et est attendendum quod cum Summus Pontifex incipit dicere *Misereatur etc.*, presbiter cardinalis assistens ex parte dextra et tenens mitram cum manu dextra, debet manu sinistra accipere mantum seu pluviale circa medium et porrigere assistenti Pape ex parte sinistra, ut cooperiatur pars anterior Pape. Quibus sic peractis dum celebraturus incipit dicere *Deus tu convertens etc.*, cardinalis reddit mitram Pape et tunc Summus Pontifex modo predicto reducitur ad sedem suam. Et ibidem, antequam dicatur introitus a Papa, ipse presbiter cardinalis, oblatam sibi naviculam cum thure et cocleari ab acolito, recipit ipsam de manu ipsius et ipsam naviculam offert Summo Pontifici. Et diligenter attendatur quod semper coclear sit ex illa parte navicule, que est versus
f.29v ipsum presbiterum / cardinalem. Et cum Papa recipit de ipsa navicula coclear[b] ad ponendum incensum in thuribulo existenti in manu acoliti, ipse presbiter cardinalis osculetur manum eius et similiter osculetur manum cum ipse reponit cocleare in naviculam. Et a presbitero cardinali reddita navicula ipsi acolito, acolitus ipse cum thuribulo vadit ad altare, et presbiter celebraturus, recipiens thuribulum sibi oblatum de manu acoliti, incensat altare modo debito et reddito thuribulo ipsi acolito, acolitus ipse incenset altare de circum circa. Et tunc redit[c] ad Summum Pontificem et presbiter cardinalis recipiens thuribulum de manu acoliti et incensat Summum Pontificem ducendo thuribulum ter ante pectus eius, standо si Papa stet, si Papa sedeat flectat genu coram eo.

63.[a] tantum] tamen. 63.[b] coclear] conclear. 63.[c] redit] reddit.

Quo taliter incensato reddit ipsum thuribulum acolito, et acolitus cum thuribulo redit ad altare et tunc, vel etiam parum ante, coram Summo Pontifice dicitur introitus misse, et ipse presbiter cardinalis cum ipso domino Papa et astantibus prosequitur introitum et *Kyrieleison etc.* Dicta autem epistola dum dicitur graduale etc., que sunt dicenda precipue quando incoatur *Alleluia* ante evangelium, iterum ab acolito offeratur ipsi presbitero cardinali navicula cum thure et cocleari. Et ipse recipiens eam offerat Summo Pontifici sedenti et Pontifex ponit incensum in thuribulo modo predicto, et tunc acolitus cum navicula et thuribulo sine aliqua incensatione revertitur ad altare. Et cum presbiter celebraturus dicturus fuerit evangelium, presbiter cardinalis, si non sit ibi diaconus cardinalis, accipiat mitram de capite Pape et cum ipse presbiter dixerit: *Sequentia sancti Evangelii secundum etc.*, interim dum respondetur: *Gloria tibi Domine*, acolitus ipse incensat ipsum presbiterum, et presbiter incensatus prosequitur evangelium. Dicto vero evangelio reddit Pape mitram modo predicto, et tunc acolitus ipse cum thuribulo de altari redit ad Summum Pontificem, et presbiter cardinalis iterum oblatum sibi thuribulum ab acolito recipiens, incensat Papam ducendo thuribulum ter ante pectus eius, standо si Papa stet, si vero sedeat flectat genua coram eo. Et eo taliter incensato, surgens presbiter cardinalis reddit thuribulum acolito, et acolitus cum thuribulo redit ad altare et tunc presbiter celebrans recipiens thuribulum de manu acoliti incensat altare circum circa. Et taliter incensato altari, iterum ipse acolitus cum thuribulo redit ad Summum Pontificem, et tunc ipse presbiter cardinalis iterum sibi oblatam naviculam cum thure et cocleari recipiens de manu acoliti, offert ipsam naviculam Summo Pontifici modo predicto. Et Papa iterum ponit incensum in thuribulum, et incenso posito presbiter cardinalis recipiens thuribulum sibi oblatum ab acolito, iterum predicto modo incensat Summum Pontificem. Et eo incensato reddit acolito et redit ad locum suum, et tunc acolitus incensat ipsum presbiterum cardinalem et ceteros presbiteros cardinales ibidem presentes et alios stantes ordinate. Et taliter incensatione facta, acolitus revertens ad altare reddit thuribulum clerico seu custodi cappelle, et ab ipso clerico recipiens bacilia cum aqua, affert aquam presbitero celebranti ad abluendum manus, et ablutis manibus subdiaconus offert tobaleam ipsi presbitero ad abstergendum.

Cum autem debet fieri elevatio corporis Christi, Summus Ponti-
f.30 fex descendit de sede ad faldistorium / et presbiter cardinalis, si non sit ibi diaconus cardinalis, accipit mitram de capite eius modo predicto, et adsistens[d] ad dexteram flexis genibus in elevatione

63.[d] adsistens] adsistentes.

corporis Christi,[e] stat flexis genibus quousque facta [sit] elevatio sanguinis. Qua elevatione facta, cum Papa surrexerit, presbiter cardinalis reddit sibi mitram et Pontifex redit ad sedem. Cum autem presbiter celebrans finierit orationem *Libera nos quesumus Domine etc.*, fecerit fractionem, antequam incipiat dicere vel saltem tunc cum incipiat *Per omnia secula seculorum etc.*, ipse presbiter cardinalis accipit mitram de capite Pape et assistens cum eo dicat ter *Agnus Dei*. Quo dicto, tradit mitram assistenti Pape a latere sinistro et vadit ad altare et osculatur illud in parte dextra et facta inclinatione aliqua ad presbiterum celebrantem, pacem recipit ab ipso et planetam trahit aliquantulum inferius a parte inferiori. Et postmodum redit ad Summum Pontificem et inclinatione facta coram eo profunde, non tamen flexis genibus, ipsi Pontifici dat pacem et recipiens mitram de manu eius cui tradiderat, redit ad locum suum et ibidem subdiacono[f], qui dixit epistolam, dat pacem, et ipse subdiaconus dat pacem ceteris. Summus autem Pontifex dat pacem omnibus cardinalibus ibidem adstantibus, et data pace ipse presbiter cardinalis reddit mitram Pape. Dictis autem communione et postcommunionibus seu orationibus a presbitero celebrante et *Ite missa est* vel *Benedicamus etc.*, presbiter cardinalis accipit mitram de capite Pape. Et tunc cum Papa incipit dicere *Sit nomen Domini etc.*, cubicularius, flexis genibus coram Papa stante, recipit mantum ex parte dextra cooperiens anteriorem partem Pape usque ad partem manti a parte sinistra. Et data benedictione a Papa, et dicto ab eo *Pater noster* secreto et dicto ab eo *Benedicite* et *Dominus nos benedicat etc.*, presbiter cardinalis reddit mitram osculando manum predicto modo. Et est sciendum quod quotiescumque est ibidem diaconus cardinalis, ipse semper accipit mitram de capite Pape et reddit. Item est sciendum quod quotiescumque episcopus cardinalis est ibi presens in officio predicto, ipse episcopus facit officium predictum seu ministerium ipsi presbitero cardinali incumbens. Item est sciendum quod quotiescumque ipse presbiter cardinalis reddit mitram Pape, osculetur manum eius. Item sciendum est quod quandocumque in tali missa Papa utitur pluviali seu manto habente aurifrigia cum perlis, cardinalis serviens manibus propriis imponit semper Pape mitram in capite. Cum vero Papa non habuerit huiusmodi aurifrigia cum perlis, tunc ipse cardinalis serviens tradit mitram in manibus Pape modo predicto.

63.[e] *add.* et. 63.[f] subdiacono] subdiaconus.

64

[Quoties et quando accipitur mitra de capite Pape dum celebrat]

Ex premissis patet quod presbiter cardinalis quinquies accipit mitram de capite Pape[a]. Primo cum ductus fuerit ad altare ut faciat confessionem. Redditur autem ei mitra dum facta confessione reducitur ad sedem. Secundo accipitur cum dicendum fuerit evangelium. Redditur autem eo dicto. Tercio accipitur in elevatione corporis Christi. Redditur autem cum facta elevatione sanguinis reducitur ad sedem. Quarto accipitur cum dicendum fuerit *Agnus Dei*. Redditur ei data pace Summo Pontifici. Quinto accipitur cum finito officio debet dicere: *Sit nomen Domini etc.* Redditur autem cum data benedictione Papa dixerit: [*Dominus*] *nos benedicat etc.*

65

[De incensatione Pape in missa].

Item patet ex premissis quod presbiter cardinalis offert ter
f.30v Pape naviculam / cum thure et cocleari sibi oblatam ab acolito, et ter incensat Papam. Primo autem cum facta confessione reductus fuerit Papa ad sedem et tunc incensato altari primo, modo debito ipse presbiter incensat Papam. Secundo offert naviculam ante evangelium et tunc non incensatur Papa, sed demum dicto evangelio. Tercio offert naviculam cum presbiter celebrans incensaverit altare, scilicet post illam orationem [*Veni*] *sanctificator etc.* Et tunc presbiter cardinalis incensat ipsum Papam modo predicto et postmodum incensatur presbiter cardinalis et alii adstantes[a].

66

Qualiter agatur in matutinis et missa in nocte Natalis Domini coram Papa.

Primo episcopus vel presbiter cardinalis, qui assistit domino Pape in nocte Natalis Domini, debet associare dominum Papam ad altare, ut moris est, indutus pluviali albo, deinde debet tenere mitram dum incipit *Domine labia mea aperies et os meum etc.*, et *Deus in adiutorium*, et adstare sibi in officio ut moris est. Cum

64.[a] Pape] Pa.

65.[a] *marg.* De usu mitre deficit, usque ad rubricam: Qualiter agatur.

vero cantatur ultimo tertia antiphona, accipit naviculam cum incenso de manu acoliti qui ministrat domino Pape, deinde vadit ad altare et incensat altare et deinde dominum Papam et reddit acolito. Et idem facit in secundo et tertio nocturno, et debet legere quartam lectionem unus presbiter cardinalis.

Si autem deberet missam cantare in gallicantu vel mane, primo induit se omnibus vestimentis albis et venit ad altare, et stans a sinistris domini Pape incipit *Introibo* et psalmum[a] *Iudica me etc.* Deinde repetit *Introibo* et responso a circumstantibus *Ad Deum qui letificat etc.*, dominus Papa dicit *Adiutorium etc.* et facit confessionem et absolutionem. Deinde sacerdos dicit *Deus tu convertens etc.* et antequam incipiat introitum, incensat altare et postea redit ad sedem et dicit introitum et *Kyrieleison*, et prosequitur missam ordine suo.

67

Rubrica circa introitum misse ad altare dum Papa celebrat [et de secunda missa Natalis Domini].

Indutus dominus Papa omnibus pontificalibus, dicit ante altare versiculum: *Introibo ad altare Dei*, respondetur: *Ad Deum qui letificat iuventutem meam.* Deinde Papa incipit psalmum *Iudica me Deus*, et completur tam per eum quam per adstantes psalmum *Iudica me Deus et discerne causam meam etc.* totum. Deinde Papa repetit: *Introibo ad altare Dei*, respondetur[a]: *Ad Deum qui letificat iuventutem meam.* Postea Papa dicit: *Adiutorium nostrum in nomine Domini*, respondetur[a]: *Qui fecit celum et terram.* Demum Papa dicit: *Confiteor Deo omnipotenti, beate Marie semper Virgini, beato Michaheli archangelo, beato Iohanni Baptiste, sanctis apostolis Petro et Paulo, omnibus sanctis et tibi frater, quia peccavi nimis cogitatione, delectatione, consensu, verbo et opere, mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa. Ideo precor beatam Mariam semper Virginem, beatum Michahelem archangelum, beatum Iohannem Baptistam, sanctos apostolos Petrum et Paulum, omnes sanctos et te frater, orare[b] pro me Dominum Deum nostrum.* Postea adstantes dicant: *Misereatur vestri omnipotens Deus, et dimissis peccatis vestris[c] perducat vos[d] ad vitam eternam;* respondetur: *Amen.* Subsequenter dicant: *Confiteor* ut supra. Deinde dicat Papa: *Precibus et meritis beate Marie semper Virginis, beati Michahelis archangeli, beati Iohannis Baptiste, sanctorum apostolorum Petri et Pauli et omnium sanctorum, mise-*

66.[a] psalmum] post.

67.[a] respondetur] responsorium. 67.[b] orare] orate. 67.[c] vestris] nostris. 67.[d] vos] nos.

f.31 *reatur / vestri omnipotens Deus et dimissis peccatis vestris perducat vos ad vitam eternam;* respondetur[e]: *Amen.* Subsequenter dicat Papa: *Indulgentiam, absolutionem et remissionem peccatorum nostrorum tribuat nobis omnipotens et misericors Dominus;* respondetur[e]: *Amen.* Postea Papa ponat thus in thuribulo, deinde dicit omnes infrascriptos versus: *Deus tu conversus etc.*, respondetur[e] *Et plebs tua etc.* Versiculus: *Ostende nobis etc.*, respondetur[e]: *Et salutare etc.* Versiculus: *Domine exaudi etc.*, respondetur[e]: *Et clamor etc.* Versiculus: *Dominus vobiscum*, respondetur[e]: *Et cum spiritu tuo.* Subsequenter Papa dicat orationem: *Oremus.*

Oratio.

Aufer a nobis Domine quesumus, cunctas iniquitates nostras ut ad sancta sanctorum puris mereamur mentibus introire. Per Christum Dominum nostrum. Respondetur[e]: *Amen.* Et inclinatus dicit sub silentio hanc orationem:

Oramus[f] *te Domine ut per merita sanctorum tuorum quorum reliquie hic sunt et omnium sanctorum, indulgere digneris omnia peccata mea.* Deinde osculetur altare in medio, subsequenter evangelium quod debet cantari illa die, offerendum sibi per subdiaconum in sinistra parte altaris. Hoc facto vertat se ad diaconum cardinalem qui sibi servit, recipiens thuribulum de manu ipsius cardinalis et incensat altare, quo incensato reddat thuribulum diacono cardinali predicto. Deinde recipiat omnes diaconos cardinales ad pacis osculum, postea vadat ad sedem suam et secundo incipiat introitum.

In secunda missa. Statio ad Sanctam Anastasiam.

Lux fulgebit hodie super nos quia natus est nobis etc. Dominus regnavit decorem indutus est etc. Gloria Patri, complendo ipsum et *Kyrieleison* cum cardinalibus sibi adstantibus. Deinde sedeat in sede sua et decantatis introitu et *Kyrieleison* per chorum, dicat *Gloria in excelsis Deo.* Quo cantato per chorum, stando dicat *Pax vobis* versus populum, deinde dicat orationem:

Da quesumus omnipotens Deus, ut qui nova incarnati Verbi tui luce perfundimur, hoc in nostro replendeat opere quod per fidem fulget in mente. Per eundem. Deinde pro sancta Anastasia:

Da quesumus omnipotens Deus, ut qui beate Anastasie martiris tue solemnia colimus, eius apud te patrocinia sentiamus. Per. Postea pauset in sede sua.

Lectio epistole beati Pauli apostoli ad Titum.

Karissime[g] *apparuit benignitas et humanitas Salvatoris nostri*

67.[e] respondetur] responsorium. 67.[f] Oramus]Aramus.
67.[g] Karissime] Karissimi.

Dei non ex operibus iustitie que fecimus nos, sed secundum suam misericordiam salvos nos fecit per lavacrum regenerationis et renovationis Spiritus Sancti, quem effudit in nobis abunde per Iesum Christum Salvatorem nostrum, ut iustificati gratia ipsius heredes simus secundum spem vite eterne in Christo Iesu Domino nostro. Et dicta epistola et osculato pede Pape per subdiaconum signet ipsum. Graduale: *Benedictus qui venit in nomine Domini, Deus Dominus et illuxit nobis.* Versiculus: *A Domino factum est istud et est mirabile in oculis nostris. Alleluia.* Versiculus: *Dominus regnavit decorem induit, induit Dominus fortitudinem et precinxit se virtute*[h]. Et decantato graduali et primo *Alleluia* a choro, dat benedictionem diacono cardinali, qui debet legere evangelium eunti ad pedem signando ipsum ac dicendo: *Sit Dominus in corde tuo et in labiis tuis ut digne et competenter annunties evangelium suum.* Deinde ponat thus in thuribulo signando postquam posuerit semel signo crucis. Et iterum cum idem diaconus petit ab altari benedictionem a Papa, signet eum sedendo, sed cum incipit evangelium Papa stet detecto capite.

[Sequentia sancti Evangelii] secundum Lucam[i]. *In illo tempore: Pastores loquebantur ad invicem: Transeamus et videamus*
f.31v *etc.* Quo dicto osculetur dictum evangelium / quod sibi subdiaconus offerat, deinde dicat *Credo in unum Deum etc.* Quo dicto per chorum, dicat *Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo.* Postea dicat *Oremus,* deinde pauset in sede sua. Offertorium: *Deus enim firmavit orbem terre qui non commovebitur, parata sedes tua Deus ex tunc, a seculo tu es.* Et dum cantatur offertorium per chorum, sedendo lavet sibi manus. Lotis vero manibus et offertorio cantato, vadat ad altare et ibi recipiat patenam cum hostia, quam sibi offert diaconus cardinalis et etiam aliquantulum elevans dicat:

Suscipe sancte Pater, omnipotens eterne Deus, hanc immaculatam hostiam quam ego indignus famulus tuus offero tibi Deo meo vivo et vero, pro innumerabilibus peccatis et offensionibus et negligentiis meis et pro omnibus circumstantibus et pro omnibus fidelibus christianis vivis atque defunctis, ut mihi et illis proficiat ad salutem in vitam eternam, Amen. Deinde ponat hostiam super corporale cum patena ad partem sinistram, et patenam ponat ad manum dextram iuxta corporale. Postea recipiat ampullam cum aqua de manu subdiaconi et ponat de aqua in calice dicens: *Deus qui humane substantie dignitatem mirabiliter condidisti et mirabilius reformasti, da nobis per huius aque et vini misterium, eius divinitatis esse consortes qui humanitatis nostre fieri dignatus est particeps, Iesus Christus Filius tuus Dominus*

67.[h] virtute] virtutem. 67.[i] Lucam] Marchum.

noster. Qui tecum. Et reddat ampullam subdiacono, deinde signet supra calicem semel, et dum ponitur calix supra corporale in loco suo per diaconum cardinalem, Papa dicat: *Offerimus tibi Domine calicem salutaris, et tuam deprecamus clementiam ut in conspectu divine maiestatis tue pro nostra et pro totius mundi salute cum odore suavitatis ascendat. Amen.* Et cum per dictum cardinalem calix cooperitur, Papa dicat antiphonam: *In spiritu humilitatis et in animo contrito suscipiamur Domine a te, et sic fiat sacrificium nostrum in conspectu tuo hodie, ut placeat tibi Domine Deus.* Subsequenter dicat: *Veni sanctificator omnipotens eterne Deus bene ✠ dic hoc sacrificium tuo sancto nomini preparatum,* signando super hostiam et calicem. Postea vertat se ad diaconum cardinalem et benedicat incensum signando dicens: *Ab ipso sanctificeris in cuius honore cremaberis.* Deinde recipiat thuribulum de manibus dicti cardinalis et incenset super calicem et hostiam in modum crucis decenter dicendo: *Incensum istud a te bene ✠ dictum ascendat ad te ✠ Domine et descendat ✠ super nos misericordia tua. Dirigatur oratio mea etc. Elevatio manuum mearum etc. Pone Domine custodiam ori meo etc. Ut non declinet cor meum etc.,* et continuando incenset[k] cruces et imagines stantes supra altare, et ipsum altare desuper. Postea incenset iterum supra hostiam et calicem, deinde reddat thuribulum dicto cardinali dicendo: *Accendat in nobis Dominus ignem sui amoris et flammam eterne caritatis. Amen.* Deinde inclinatus ante altare dicat hanc orationem:

Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem quam tibi offerimus ob memoriam passionis, resurrectionis, ascensionis Domini nostri Iesu Christi et in honorem beate Marie Virginis et beati Iohan-
f.32 *nis Baptiste et sanctorum / apostolorum Petri et Pauli et istorum et omnium sanctorum, ut illis proficiat ad honorem nobis autem ad salutem, et illi pro nobis intercedere dignentur in celis quorum memoriam*[l] *facimus in terris*[m]. Subsequenter erigat se et osculetur altare in medio, deinde dicat versus populum: *Orate pro me fratres, ut meum ac vestrum sacrificium acceptabile fiat apud Deum omnipotentem.* Circumstantes vero respondeant: *Suscipiat Dominus sacrificium de manibus tuis ad laudem et gloriam nominis sui, ad utilitatem quoque nostram totiusque Ecclesie sue sancte.* Subsequenter dicat Secreta:

Munera nostra quesumus Domine nativitatis hodierne[n] *misteriis apta perveniant, et pacem nobis semper infundant, ut sicut homo genitus idem refulsit Deus, sic nobis hec terrena substantia conferat quod divinum est. Per eundem.* Alia Secreta: *Accipe que-*

67.[k] incenset] incenses. 67.[l] memoriam] memoria. 67.[m] terris] teris.
67.[n] *add.* apta.

sumus Domine munera dignanter oblata, et beate Anastasie suffragantibus meritis ad nostre salutis auxilium pervenire concede. Per.

Per omnia secula seculorum. Respondetur: *Amen. Dominus vobiscum.* Respondetur: *Et cum spiritu tuo. Sursum corda.* Respondetur: *Habemus ad Dominum. Gratias agamus Domino Deo nostro.* Respondetur: *Dignum et iustum est. Vere dignum et iustum est, equum et salutare, nos tibi semper et ubique gratias agere, Domine sancte, Pater ommipotens, eterne Deus. Quia per incarnati Verbi misterium, nova mentis nostre oculis lux tue claritatis infulxit, ut dum visibiliter Deum cognoscimus per hunc invisibilium amore rapiamur. Et ideo cum Angelis et Archangelis cum Thronis et Dominationibus, cumque omni militia celestis exercitus hymnum glorie tue canimus sine fine dicentes: Sanctus etc.*

Te igitur clementissime Pater, per Iesum Christum filium tuum Dominum nostrum, supplices rogamus ac petimus. Hic erigens se, osculetur altare et erectis manibus dicat: *Uti accepta habeas et benedicas;* hic ter signet tam super hostiam quam super calicem: *Hec ✠ dona, hec✠ munera, hec ✠ sancta sacrificia illibata, imprimis que tibi offerimus pro Ecclesia tua sancta catholica, quam pacificare, custodire adunare*[o] *et regere digneris toto orbe terrarum, una cum famulo tuo Papa nostro N. et antistite nostro N. et omnibus orthodoxis atque catholice et apostolice fidei cultoribus.*

Commemoratio pro vivis. *Memento Domine famulorum famularumque tuarum N. et omnium circumadstantium quorum tibi fides cognita est et nota devotio, pro quibus tibi offerimus vel qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis, pro se suisque omnibus, pro redemptione animarum suarum pro spe salutis et incolumitatis sue tibique reddunt vota sua eterno Deo vivo et vero.* Infra actionem.

Communicantes et diem sacratissimum celebrantes quo beate Marie intemerata virginitas huic mundo edidit Salvatorem, sed et memoriam venerantes imprimis eiusdem gloriose semperque Virginis Marie genitricis eiusdem Dei et Domini nostri Iesu Christi, sed et beatorum apostolorum ac martirum tuorum Petri, Pauli, Andree, Iacobi, Ioannis, Thome, Iacobi, Philippi, Bartholomei, f.32v *Mathei, Simonis, Thaddei, Lini, Cleti, /Clementis, Sixti, Cornelii, Cipriani, Laurentii, Grisogoni, Ioannis et Pauli, Cosme et Damiani et omnium sanctorum tuorum quorum meritis precibusque concedas, ut in omnibus protectionis tue muniamur auxilio. Per eundem Christum Dominum nostrum, Amen.* Alia infra actionem.

Hanc igitur oblationem servitutis nostre, sed et cuncte familie tue, quesumus Domine ut placatus accipias, diesque nostros in tua pace disponas atque ab eterna dampnatione nos eripi et in

67.[o] adunare] adiuvare.

electorum tuorum iubeas grege numerari. Per Christum Dominum nostrum. Amen. Subsequenter dicat: *Quam oblationem tu Deus in nobis quesumus,* hic communiter signet ter tam super hostiam quam super calicem, *bene ✠dictam, ascri ✠ ptam, ra ✠ tam, rationabilem acceptabilemque facere digneris ut nobis,* hic semel separatim signet super hostiam et postea super calicem dicendo: *cor ✠ pus et san ✠ guis fiat dilectissimi filii tui Domini nostri Iesu Christi.*

Hic accipiens hostiam reverenter, iunctis manibus, levet eam non movendo manus de altari, dicens: *Qui pridie quam pateretur accepit panem in sanctas ac venerabiles manus suas, et elevatis oculis in celum ad te Deum patrem suum omnipotentem tibi gratias agens,* hic tenens hostiam manu sinistra, dextra semel signet super eam dicens: *benedixit ✠ fregit, dedit discipulis suis dicens: Accipite et manducate ex hoc omnes, hoc est enim corpus meum.* Hic elevet hostiam reverenter ad adorandum populo et reverenter reponat eam unde elevavit. Subsequenter discoperiat calicem et teneat eum ambabus manibus dicens: *Simili modo postea quam cenatum est, accipiens et hunc preclarum calicem in sanctas ac venerabiles manus suas, item*[p] *tibi gratias agens,* hic teneat calicem manu sinistra et [cum] dextra signando sanguinem, benedicat dicendo: *Bene ✠ dixit, dedit discipulis dicens: Accipite et bibite ex eo omnes, hic est enim calix sanguinis mei novi et eterni testamenti misterium fidei, qui pro vobis et pro multis effundetur in remissionem peccatorum.* Hic elevet calicem cum sanguine ad adorandum populo et reventer reponat in loco solito, dicendo: *Hec quotiescumque feceritis in mei memoriam facietis.* Hic ampliet manus et brachia:

Unde et memores Domine nos servi tui sed et plebs tua sancta eiusdem Christi filii tui Domini nostri, tam beate passionis nec non et ab inferis resurrectionis, sed in celos gloriose ascensionis offerimus preclare maiestati tue de tuis donis ac datis. Et ibi reducens ad se manus et brachia signet ter super hostiam et calicem dicendo: *Hostiam ✠ puram, hostiam ✠ sanctam, hostiam ✠ immaculatam, panem ✠ sanctum vite eterne et calicem ✠ salutis perpetue.* Subsequenter dicat: *Supra que propitio ac sereno vultu respicere digneris, et accepta habere sicut accepta habere dignatus es munera pueri tui iusti Abel et sacrificium patriarche nostri*[q] *Abrahe et quod tibi optulit summus sacerdos tuus Melchisedech sanctum sacrificium, immaculatam hostiam.* Deinde inclinet se et ponat brachia in modum crucis: *Supplices te rogamus ommipotens Deus, iube hec [perferri] per manus sancti Angeli tui in sublime*[r] *altare tuum, in conspectu divine maiestatis tue.* Hic eri-

67.[p] item] idem. 67.[q] nostri] vestri. 67.[r] sublime] sullime.

f.33 gens se / osculetur altare dicendo: *Ut quotquot ex hac altaris participatione sacrosanctum Filii tui,* hic primo super hostiam, deinde super calicem signet dicendo: *Cor ✠ pus et san ✠ guinem sumpserimus,* hic signet seipsum dicens: *Omni benedictione celesti et gratia repleamur. Per eundem Christum Dominum nostrum. Amen.* Postea dicat commemorationem pro defunctis: *Memento Domine etiam famulorum famularumque tuarum N. qui nos precesserunt cum signo fidei et dormiunt in sompno pacis; ipsis Domine,* [*et*] *omnibus in Christo quiescentibus locum refrigerii lucis et pacis indulgeas deprecamur. Per eundem Christum Dominum nostrum. Amen.* Hic percutiat pectus suum aliquantulum altius dicens: *Nobis quoque peccatoribus famulis tuis de multitudine miserationum tuarum sperantibus partem aliquam et societatem donare digneris cum tuis sanctis apostolis et martiribus, cum Ioanne, Stephano, Mathia, Barnaba, Ignatio, Alexandro, Marcellino, Petro, Felicitate, Perpetua, Agatha, Lucia, Agne, Cecilia, Anastasia et omnibus sanctis tuis, intra quorum nos consortium non extimator meriti sed venie quesumus largitor admitte. Per Christum Dominum nostrum. Per quem hec omnia Domine semper bona creas,* hic ter signet super hostiam et calicem dicendo: *Sancti ✠ ficas, vivi ✠ ficas, bene ✠ dicis et prestas*[a] *nobis.* Hic discooperto calice per diaconum cardinalem, accipiat hostiam manu dextra et cum ea signet ter super calicem et sanguinem dicens: *Per ip ✠ sum et cum ip ✠ so et in ip ✠ so,* hic cum ipsa hostia bis inter se et calicem signet dicens: *Est tibi Patri omnipotenti, in unitate Spiritus Sancti omnis honor et gloria.* Hic reponat hostiam in loco solito et cooperto calice per diaconum cardinalem ac depositis manibus Papa super altare dicat:

Per omnia secula seculorum. Respondetur: *Amen. Oremus. Preceptis salutaribus moniti et divina institutione formati audemus dicere: Pater noster qui es in celis sanctificetur nomen tuum. Adveniat regnum tuum, fiat voluntas tua sicut in celo et in terra. Panem nostrum quotidianum da nobis hodie, et dimitte nobis debita nostra sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Et ne nos inducas in temptationem.* Respondetur: *Sed libera nos a malo, Amen.*

Deinde dicat orationem: *Libera nos quesumus Domine ab omnibus malis preteritis, presentibus et futuris et intercedente beata et gloriosa semperque Virgine Dei Genitrice Maria et beatis apostolis tuis Petro et Paulo atque Andrea cum omnibus sanctis, da propitius pacem in diebus nostris, ut ope misericordie tue adiuti et a peccato simus semper liberi et ab omni perturbatione securi.* Hic accipiat patenam et signet se cum ipsa et submittens

67.[a] Sanctificas, vivificas,benedicis et prestas] Sanctifica, vivifica, benedic et presta.

eandem hostie, ponat hostiam in patena et discooperto calice per diaconum cardinalem, accipiat hostiam et cum reverentia frangat eam per medium super calicem et sanguinem et mediam de sinistra manu ponat in patena, et de illa que est in dextra accipiat particulam et que remanet in sinistra adiungat particule que est in patena dicendo: *Per eundem Dominum nostrum Iesum Christum filium tuum, qui tecum vivit et regnat in unitate Spiritus Sancti Deus.* Hic illa pars que remanet in dextra teneat super
f.33v calicem et sanguinem et dicat: *Per omnia secula seculorum.* / Respondetur: *Amen.* Hic cum ipsa particula ter signet super sanguinem dicendo: *Pax ✠ Domini sit ✠ semper vo ✠ biscum.* Respondetur: *Et cum spiritu tuo.* Hic adiungat particulam illam aliis particulis que sunt in patena. Deinde dicat iunctis manibus duabus vicibus: *Agnus Dei qui tollis peccata mundi, miserere nobis.* Et tertia: *Dona nobis pacem.* Et in fine cuiuslibet percutiat pectus suum. Postea inclinatus dicat hanc orationem: *Domine Iesu Christe, qui dixisti apostolis tuis: Pacem meam do vobis, pacem meam relinquo vobis, ne respicias peccata mea sed fidem Ecclesie tue eamque secundum voluntatem tuam pacificare et coadunare*[a] *dignare.* Qui hic elevet se et osculetur altare dans pacem episcopo vel presbitero cardinali qui sibi servit, dicendo: *Pax tecum.* Respondetur: *Et cum spiritu tuo.*

Hic Papa dimittat totum sacramentum in altari et vadat ad sedem suam et stando detecto capite, expectet subdiaconum cum patena et hostia et diaconum cardinalem cum calice et sanguine, et istis stantibus sicut decet, cum predictis coram eo dicat hanc orationem:

Domine Iesu Christe fili Dei vivi, qui ex voluntate Patris, cooperante Spiritu Sancto per mortem tuam mundum vivificasti, libera me per hoc sacrum corpus et sanguinem tuum ab omnibus iniquitatibus meis et universis malis et fac me tuis semper obedire mandatis, et a te numquam separari permittas. Qui vivis et regnas cum eodem Deo Patre in unitate Spiritus Sancti Deus. Per omnia secula seculorum. Amen. Alia oratio.

Perceptio corporis tui Domine Iesu Christe, quam indignus sumere presumo, non mihi proveniat in iudicium et condempnationem, sed pro tua pietate prosit mihi ad tutamentum mentis et corporis et ad medelam percipiendam. Qui vivis et regnas cum eodem Deo Patre in unitate eiusdem Spiritus Sancti Deus. Per omnia secula seculorum. Amen. Hic cum reverentia accipiat de patena maiorem partem hostie et dicat: *Panem celestem accipiam et nomen Domini invocabo.* Hic tenens partem predictam hostie cum quatuor digitis super calicem et sanguinem, dicit reverenter

67.[a] coadunare] coadiuvare.

tribus vicibus: *Domine non sum dignus ut intres sub tectum meum, sed tantum dic verbo et salvabitur anima mea.* Postea signet se cum ipso corpore, et reverenter sumat totum illud quod est extra digitos predictos, et quod infra digitos remanet ponat in calicem cum sanguine dicens: *Fiat commistio et consacratio corporis et sanguinis Domini nostri Iesu Christi accipientibus in vitam eternam. Amen.*

Subsequenter dicat: *Corpus Domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam eternam. Amen.* Deinde recipiat calamum de manu episcopi cardinalis, et tenens ipsum ambabus manibus et ponat eum in calice dicens: *Quid retribuam Domino pro omnibus que tribuit mihi. Calicem salutaris accipiam et nomen Domini invocabo. Laudans invocabo Dominum et ab inimicis meis salvus ero.* Hic sumat de sanguine Christi suggendo cum dicto calamo. Deinde dicat: *Sanguis Domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam eternam. Amen.* Postea det dictum calamum supradicto diacono cardinali, non removendo ipsum de calice et tersis digitis cum profusorio, quod sibi offeret episcopus
f.34 cardinalis / postquam communicaverit, dicat hanc orationem: *Quod ore sumpsimus Domine, pura mente capiamus et de munere temporali fiat nobis remedium sempiternum.* Subsequenter dicat aliam orationem: *Corpus tuum Domine quod sumpsi et sanguis quem potavi, adhereant visceribus meis et presta ut in me non remaneat scelerum macula quem pura et sancta refecerunt sacramenta. Qui vivis et regnas cum eodem Deo Patre in unitate eiusdem Spiritus Sancti. Per omnia secula seculorum. Amen.* Deinde recipiat partem unam hostie que est in patena et ponat in ore diaconi cardinalis, dicendo: *Corpus Domini nostri Iesu Christi custodiat animam tuam in vitam eternam. Amen.* Subsequenter recipiat ipsum ad osculum pacis. Postea recipiat aliam particulam hostie que in patena remansit et ponat in ore subdiaconi, dicendo etiam: *Corpus Domini nostri Iesu Christi,* ut supra. Deinde sedeat in sede sua et perfundat super scyphum aureum. Subsequenter lavet sibi manus et sedendo expectet subdiaconum qui sibi apportat calicem cum vino, quem calicem Papa recipiat duabus manibus, et de vino cum calice sumat ad lavandum sibi os quantum placet.

Communio: *Exulta satis filia Syon, lauda filia Hierusalem, ecce rex tuus venit sanctus et salvator mundi.* Et cantata per chorum communione, surgat et vadat ad altare et osculetur ipsum altare. Subsequenter dicat: *Dominus vobiscum.* Respondetur: *Et cum spiritu tuo.* Deinde dicat post communionem hanc orationem: *Huius nos Domine sacramenti semper novitas natalis instauret, cuius nativitas singularis humanam repulit vetustatem. Per eundem.* Alia postcommunio: *Satiasti Domine familiam tuam muneribus sacris, eius quesumus semper intercessione nos refove cuius sollemnia celebramus. Per.* Et cantato: *Ite missa est,* per diaconum cardinalem predictum, non recedendo de altari benedicat populum: *Sit nomen Domini benedictum.* Respondetur: *Ex hoc nunc. Adiutorium nostrum in nomine Domini.* Respondetur: *Qui fecit celum. Benedicat vos*[a] *omnipotens Deus Pa✠ter et Fi✠lius*[a] *et Spiritus ✠ Sanctus.* Respondetur: *Amen.* Postea secrete dicat hanc orationem: *Placeat tibi sancta Trinitas obsequium servitutis mee et presta ut sacrificium quod oculis tue maiestatis indignus optuli tibi sit acceptabile, mihique et omnibus pro quibus illud optuli sit te miserante propitiabile. Per Christum Dominum nostrum. Amen.*

Post missam exuens se Papa vestibus pontificalibus dicat hanc antiphonam: *Trium puerorum cantemus hympnum quem cantabant in camino ignis benedicentes Dominum.* Psalmus: *Benedicite omnia opera Domini Domino,* totum. Psalmus: *Laudate Dominum in sanctis eius.* Deinde repetatur antiphonam: *Trium puerorum. Kyrieleison, Christe eleison, Kyrieleison. Pater noster. Et ne nos inducas etc. Sed libera nos.* Versiculus: *Confiteantur tibi Domine omnia opera tua.* Respondetur: *Et sancti tui benedicant tibi.* Versiculus: *Exultabunt sancti in gloria.* Respondetur: *Letabuntur in cubilibus suis.* Versiculus: *Non nobis Domine, non nobis.* Respondetur: *Sed nomini tuo da gloriam.* Versiculus: *Domine exaudi orationem meam.* Respondetur: *Et clamor meus.* Versiculus: *Dominus vobiscum.* Respondetur: *Et cum spiritu tuo. Oremus.*

Oratio

f.34v *Deus qui tribus pueris mitigasti flammas / ignium, concede propitius ut nos famulos tuos non exurat flamma vitiorum. Per Christum.* Alia oratio.

Actiones nostras quesumus Domine, aspirando preveni et adiuvando prosequere ut cuncta nostra operatio et a te semper incipiat et per te cepta finiatur. Per.

68

In festo beati Stephani. Introitus[a].

Sederunt[b] *principes et adversus me loquebantur etc.* Versiculus: *Beati immaculati in via etc. Gloria Patri,* complendo ipsum et *Kyrieleison* cum cardinalibus sibi adstantibus. Deinde

67.[a] Benedicat vos] Venedicat nos. 67.[b] *om.* ✠

68.[a] Introitus] Introtus, *marg.* Hic quere retro de vigilia natalis Domini et de missis in nocte et in ortu diei natalis Domini et de sancto Stephano. quere officia ista folio. 68.[b] *add.* Eterni.

sedeat in sede sua et decantatis introitu et *Kyrieleison* per chorum dicat: *Gloria in excelsis Deo.* Quo cantato per chorum stando dicat: *Pax vobis,* versus populum. Deinde dicat orationem:

Da nobis quesumus Domine, imitari quod colimus ut discamus et inimicos diligere quia eius natalitia celebramus qui novit etiam pro persecutoribus exorare Dominum nostrum Iesum Christum filium tuum qui tecum vivit.

Et fit commemoratio de Nativitate.

Oratio.

Concede quesumus omnipotens Deus, ut nos Unigeniti tui nova per carnem nativitas liberet quos sub peccati iugo vetusta servitus tenet. Per eundem.

Postea sedeat in sede sua. *Lectio Actuum Apostolorum. In diebus illis Stephanus autem plenus gratia et fortitudine faciebat prodigia et signa magna in populo etc.* Et dicta epistola et osculato pede Pape per subdiaconum, Papa signet ipsum. Graduale. *Sederunt principes et adversum me loquebantur et iniqui persequuti sunt me.* Versiculus. *Adiuva me Domine Deus meus, salvum me fac propter misericordiam tuam. Alleluia.* Versiculus. *Video celos apertos et Iesum stantem a dextris virtutis Dei.* Et decantato graduali et primo *Alleluia* a choro, dat benedictionem diacono cardinali qui debet legere evangelium eunti ad pedem, signando ipsum ac dicendo. *Sit Dominus in corde tuo et in labiis tuis etc.*

Deinde ponat thus in thuribulo signando, postquam posuerit, semel signo crucis, et iterum, cum idem diaconus petit ab altari benedictionem a Papa, Papa signet ipsum sedendo. Sed cum incipitur evangelium, Papa stet detecto capite.

[Sequentia sancti Evangelii] secundum Matheum. In illo tempore dicebat Iesus turbis Iudeorum et principibus sacerdotum: Ecce ego mitto ad vos prophetas etc. Et osculato libro evangeliorum per Papam, fiat sermo aut per eum aut per aliquem cardinalem cui ipse Papa commiserit faciendum, et facto sermone et subsequuta confessione per diaconum cardinalem, si Papa sermonem fecerit, ipse Papa pronunciat indulgentiam, prout sibi placet hoc modo:

Auctoritate omnipotentis Dei, Patris et Filii et Spiritus Sancti, beatorum Petri et Pauli apostolorum eius et nostra, omnibus qui venerunt hodie qui sunt in statu vere penitentie, concedimus indulgentiam unius [anni] et quadraginta dierum, vel plurium ad voluntatem suam. Postmodum dicat:

Precibus et meritis beate Marie semper virginis, beati Michahelis archangeli, beati Ioannis Baptiste, sanctorum apostolorum Petri et Pauli et omnium sanctorum, misereatur vestri omnipotens Deus et dimissis peccatis vestris[c] *perducat vos ad vitam eternam.*

68.[c] vestri] ve.

Amen. Deinde dicit: *Indulgentiam, absolutionem et remissionem peccatorum vestrorum tribuat vobis omnipotens et misericors Dominus. Amen.* Subsequenter dicit signando populum in modum ✠:

f.35 */ Et benedictio Dei omnipotentis, Patris et Filii et Spiritus Sancti, descendat super vos et maneat semper. Amen.* Si autem cardinalis sermonem fecerit, cum vadit ad pedem Pape, osculando petat benedictionem a Papa flexis genibus, dicens: *Iube dompne benedicere.* Papa sedendo dat benedictionem et signando ac dicendo: *Sit Dominus in corde tuo et in labiis tuis ut digne et competenter annunties verbum sanctum suum.* Deinde dictus cardinalis reverenter querat a Papa quantam indulgentiam placeat sibi concedere et Papa concedat sicut placet sibi, quam indulgentiam ipse cardinalis pronunciabit. Qua pronunciata Papa dat absolutionem ut supra.

Et stando in sede sua super scabellum incipiat: *Credo in unum Deum etc.* Quo dicto et per chorum cantato, dicat: *Dominus vobiscum.* Respondetur: *Et cum spiritu tuo. Oremus.* Deinde sedeat in sede sua. Offertorium. *Elegerunt apostoli Stephanum levitam plenum fide et Spiritu Sancto, quem lapidaverunt Iudei orantem et dicentem: Domine Iesu accipe spiritum meum. Alleluia.* Et dum cantatur offertorium per chorum sedendo lavet sibi manus. Lotis vero manibus et offertorio cantato, vadat ad altare et ibi recipiat patenam cum hostia, quam sibi offert diaconus cardinalis et eam aliquantulum elevans dicat:

Suscipe sancte Pater omnipotens eterne Deus, hanc immaculatam hostiam etc. Deinde ponat hostiam super corporale cum patena ad partem sinistram, et patenam ponat ad manum dextram iuxta corporale. Postea recipiat ampullam cum aqua de manu subdiaconi et ponat de aqua in calice dicens: *Deus qui humane substantie dignitatem etc.* et reddat ampullam subdiacono. Deinde signat supra calicem semel, et dum ponitur calix supra corporale in loco suo per diaconum cardinalem, Papa dicat: *Offerimus tibi Domine calicem salutaris etc.* Et cum per dictum cardinalem calix cooperitur, Papa dicat antiphonam: *In spiritu humilitatis et in animo contrito etc.* Subsequenter dicat: *Veni sanctificator omnipotens eterne Deus etc.*, signando super hostiam et calicem. Postea vertat se ad diaconum cardinalem et benedicat incensum signando, dicens: *Ab ipso sanctificeris in cuius honore cremaberis.* Deinde recipiat thuribulum de manibus dicti cardinalis et incenset super calicem et hostiam in modum crucis decenter, dicendo: *Incensum istud a te bene ✠ dictum, ascendat ad te ✠ Domine et descendat ✠ super nos misericordia tua. Dirigatur oratio mea etc. Elevatio manuum mearum etc. Pone Domine custodiam ori meo etc. Ut non declinet cor meum etc.* Et continuando incenset cruces et imagines stantes supra altare et ipsum altare desuper, postea incenset iterum super hostiam et calicem. Deinde reddat thuribulum dicto cardinali di-

cendo: *Accendat in nobis Dominus ignem etc.* Deinde inclinatus ante altare dicat: *Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem etc.* Subsequenter erigat se et osculetur altare in medio. Deinde dicat versus populum: *Orate pro me fratres ut meum ac vestrum sacrificium acceptabile fiat apud Deum omnipotentem.* Circumstantes vero respondeant: *Suscipiat Dominus sacrificium de manibus tuis etc.* /
f.35v Subsequenter dicat secretam[d]: *Suscipe Domine munera pro tuorum commemoratione sanctorum, ut sicut illos passio gloriosos effecit, ita nos devotio reddat innocuos. Per.* Alia secreta: *Oblata Domine munera nova Unigeniti tui nativitate sanctifica nosque per hec a peccatorum maculis emunda. Per eundem.*

Per omnia secula seculorum. Respondetur: *Amen. Dominus vobiscum.* Respondetur: *Et cum spiritu tuo. Sursum corda. Habemus ad Dominum. Gratias agamus Domino Deo nostro.* Respondetur: *Dignum et iustum est. Vere dignum et iustum est, equum et salutare, nos tibi semper et ubique gratias agere, Domine sancte, Pater omnipotens eterne Deus, quia per incarnati Verbi misterium nova mentis nostre oculis lux tue claritatis infulxit; ut dum visibiliter Deum cognoscimus per hunc invisibilium amore rapiamur. Et ideo cum Angelis et Archangelis, cum Thronis et Dominationibus, cumque omni militia celestis exercitus, hympnum glorie tue canimus sine fine dicentes: Sanctus, Sanctus.*

69

Quibus diebus dicatur *Gloria in excelsis Deo* et *Credo in unum.*

A dominica de Adventu usque ad Nativitatem Domini non cantatur *Gloria in excelsis Deo* nisi in festo novem lectionum. A Septuagesima usque ad Pascha similiter non cantatur nisi in festo novem lectionum preterquam in quinta feria ante Pascha. In reliquis autem diebus dominicis et festivis generaliter cantatur. Item[a] nota quod si infra ebdomedam cantetur missa de dominica vel de Cruce vel de beata Virgine, non dicitur *Gloria in excelsis Deo.* Item nota quod a Pascha usque ad octavam Penteconstes dicitur *Gloria in excelsis Deo.* Item si festum IX lectionum venerit in die dominico et fiat de festo, dicimus *Credo in unum Deum* non propter festum sed propter dominicam diem. Nota quod *Gloria in excelsis Deo* dicitur semper in missa quando *Te Deum laudamus* dicitur ad matutinas, et dicitur *Ite missa est,* secundum morem Romane Ecclesie.

68.[d] secretam] secreta. 69.[a] Item] Iterum.

[a] Item his subscriptis diebus *Credo in unum Deum* cantatur, videlicet omnibus diebus dominicis totius anni, per totam octavam et in octava beati Iohannis evangeliste, in Epiphania et per octo dies, in conversione sancti Pauli, in Purificatione beate Marie, in Annuntiatione eiusdem, in Cathedra sancti Petri, feria quinta in Cena Domini, in festo Resurrectionis et per octo dies, in octava beati Iohannis que est infra octavam Apostolorum, in Penteconste et per octo dies, in festo sancti Iohannis ante Portam Latinam, in festo apostolorum Petri et Pauli et per octo dies, in festo sancti Petri ad Vincula, in Assumptione beate Virginis et per octo dies, in octava sancti Laurentii eo quod venit infra octavam beate Virginis, in nativitate beate Virginis et per octo dies, in festis Angelorum, in festis sancte Crucis, in festo Omnium Sanctorum, in festis Apostolorum et Evangelistarum et sancti Barnabe, in omnibus consacrationibus ecclesiarum et altarium et Pontificum.

70

De benedictione cereorum que fit in die Purificationis beate Marie[a].

In festo Purificationis beate Marie cerei benedicuntur per iuniorem presbiterum cardinalem. Benedictione completa, aspergun-

69.[a] *Add. titulum:* De Credo in unum Deum.

70.[a] *marg.* Item nota quod anno Domini MCCCCLV dominica LXXme venit in festum Purificationis beate Marie, quod officium et benedictionem et dationem candelarum Nicolaus papa V transtulit ad diem crastinam immediate sequentem, et fuit Rome pontificatus sui anno VIII indictione III. Et tunc fuit clericus cerimoniarum Magister Petrus Burgensis hispanus et abbas ecclesie secularis et collegiate Sancti Emiliani de Lara in Ecclesia Burgensi et canonicus in eadem Ecclesia, qui officii cerimoniarum dignitatem et prebendam habuit a benedicta anima felicis recordationis bone memorie domini Eugenii [IV] et sine aliqua petitione sed gratis et ex voluntate Sue Sanctitatis, cuius anima in pace requiescat, amen. Pro qua specialis semper erit perpetuus orator Petrus Burgensis.

Item nota quod anno Domini 1472 die 2 februarii dominica 70me venit in festum Purificationis beate Marie, quod officium et benedictionem ac dationem candelarum dominus Sistus papa IV transtulit ad diem crastinam immediate sequentem, et fuit Rome pontificatus sui anno primo. Quo tempore fuit clericus cerimoniarum Dominicus Nicolai de Saleria canonicus Lateranensis ecclesie, quem canonicatum habuit ab ipso papa Sisto in die coronationis Sue Sanctitatis in tribuna Lateranensi, quando fuerunt positi seu de novo creati canonici Lateranenses. Et in vesperis primis videlicet anno Domini MCCCCXLVIIII indictione XII, sanctissimus dominus Nicolaus papa V fuit presens in dictis primis vesperis cum pluviali et mitra aurifrigiata, et reverendi domini cardinales habuerunt capas laneas et prefatus dixit *Deus in adiutorium* et thurificavit altare et orationem dixit et in istis vesperis et etiam in missa fuit assistens dominus cardinalis de Ianua.

Nota quod anno Domini MCCC [XCIII] festum Purificationis venit in dominica LXXme, quod festum ac benedictionem et dationem candelarum dominus Clemens VII transtulit ad diem crastinam immediate sequentem.

guntur cerei aqua benedicta et thure adolentur per eundem presbiterum cardinalem. Deinde distribuuntur cerei ut infra sequitur.

f.36 Nam Papa indutus manto rubeo / tenens mitram de varnello [b] in capite, venit ad locum preparatum ad hoc more consueto cum duobus diaconibus. Tunc facta reverentia consueta[c] per cardinales et prelatos, et post reverentiam paratis omnibus tam cardinalibus quam aliis violaceis indumentis, diaconibus scilicet pallio et planeta, et presbiteris cardinalibus similiter et cum planeta, et episcopis similiter et cum pluviali et ceteris etiam prelatis similiter et cum pluvialibus violaceis si habent, tunc scilicet prior episcoporum paratus cum pluviali, vel si absit subprior episcoporum cardinalium, deposita mitra sua, adstans Pape sedenti in faldistorio et cum mitra, faculam non accensam, que aliis maior est, nihil dicendo dat, osculando manum Pape. Deinde ipse prior episcopus vel subprior genuflexus recipit faculam de manu Pape non accensam et osculatur genu domini. Et sic deinde omnes cardinales faciunt, primo episcopi, secundo presbiteri, tertio diaconi [d] et prelati omnes qui sunt parati mitris suis depositis osculando genu; nam prelati non parati pedem osculantur non genu. Camerarius vero, notarii, auditor contradictarum et corrector etiam si aliqui ipsorum essent episcopi, quia non sunt parati, et etiam cappellani tam commensales, qui debent esse in coctis, quam alii familiares Pape etiam laici, et quicumque alii non familiares qui possunt illuc venire, recipiunt faculam de manu Pape et osculantur non genu sed pedem. Et sciendum quod facule tam Pape quam aliis dantur non accense, sed recepte statim accenduntur.[e] Notandum etiam quod in hoc festo Purificationis et in receptione cinerum et in receptione palmarum cardinales et prelati, ut supradictum est, sive Papa celebraturus est sive non, parati esse debent cum recipiunt faculas, cinerem vel palmam. Sed dicto introitu cum Papa si non celebrat, cardinales deponunt paramenta et resumunt capas laneas, prelati vero statim receptis cineribus, paramenta deponunt. Cum vero dicitur evangelium omnes tenent faculas accensas et palmam in manibus stantes recti in capis non parati.

In die Palmarum, in passione Papa etiam tenet faculam accensam vel palmam in evangelio et passione, sed dicto evangelio vel passione faculas commendant servitoribus. Si vero Papa celebrat his tribus diebus Purificationis, Cinerum et in die Palmarum,

70.[b] *marg.* Mitra alba simplici, non aurifrigiata. 70.[c] *marg.* Istud non servatur.

70.[d] *marg.* Ipsi autem cardinales revestiti, ut supra ponitur, dum dantur candele sedent super scannis coopertis bancalibus, sicut sedere solent in consistorio, scilicet a dextris et a sinistris domini Pape.

70.[e] *marg.* Et tenentur accense donec sit facta processio, qua facta extinguuntur, excepta illa Pape usquequo dicatur evangelium.

cardinales et prelati non deponunt paramenta violacea quousque sit facta processio, si fiat. Et in processione si fiat, dominus Papa indutus manto rubeo ut dictum est, habens mitram de guarnello tenet faculam accensam vel palmam in die Palmarum in manu sinistra,[f] quia vadens dextra signat. Omnes etiam alii tenent faculas accensas vel palmas in processione, violaceis parati cum mitris in capite de guarnello. Ordinatur autem processio per priorem diaconorum. Qua ordinata ultimus diaconorum cardinalis dicit alta voce cum nota: *Procedamus cum pace*, versa facie ad processionem, et respondetur cum nota alte: *In nomine Christi. Amen.* Facta processione commendant faculas servitoribus vel palmas. Ex tunc hac die Purificationis, in albis omnes tam dominus Papa quam alii more consueto parantur, sed in die Cinerum et Palmarum tenent paramenta violacea usquequo missa sit completa. In evangelio vero dominus Papa et omnes resumunt faculas vel in passione palmas et dicto evangelio vel passione eas servitoribus recommendant. Idem observatur suo modo in die Palmarum in palmis recipiendis, osculatione genu vel pedis, processione et aliis prout infra seriosius dicetur. Advertendum quod si processiones huiusmodi fierent

f.36v Rome per Papam et sollempniter in locis suis, / ubi Papa his tribus diebus esset celebraturus, Papa esset paratus sollempniter etiam in processione omnibus paramentis pontificalibus et cum pallio, et iret discalciatus ipse et omnes cardinales et prelati in processione, saltem in hac die Purificationis, ab ecclesia Sancti Adriani usque ad Sanctam Mariam Maiorem, et in die Cinerum ab ecclesia Sancte Susanne usque ad Sanctam Sabinam ubi est statio.
Memorandum quod cantetur *Lumen ad revelationem gentium.*[g]

71

Qualiter dominus Papa debet feria quinta in Cena Domini comunicare [a].

Notandum quod feria quinta in Cena Domini dominus Papa duas hostias consacrare debet, unam sumit ea die, alia servatur pro Parasceve. Item eadem die et in die Parasceve Summus Pontifex communicat super altare non in sede, nec dat partem hostie diacono nec subdiacono sed communicat solus, sicut faciunt alii

70.[f] *marg.* Istud non servatur, sed continue portatur et tenetur per unum laicum de honorabilioribus qui ibi sunt, nisi quando dicitur evangelium quia tunc Papa tenet eam.

70.[g] *marg.* Hic deficiunt officia de quarta feria Cinerum, de dominica quarta, que vocatur de Rosa, quod quere infra folio, et dominica in ramis Palmarum, quorum aliqua sunt in fine libri folio.

71.[a] *marg.* Hoc caput non habetur in editis. Z.

sacerdotes. Et ponit ea die scilicet in Cena Domini, partem hostie in calice ut alii sacerdotes faciunt, et sumit preciosum sanguinem Domini nostri Iesu Christi ea die non cum calamo sed cum calice, et totum sanguinem ipse solus sumit et recipit vinum perfusionis et cetera facit ipse per seipsum stans prope altare. Potest tamen episcopus vel diaconus sibi ministrare vinum et aquam et pelvim, cum manus lavat post communionem. Postquam autem communicaverit, ponit calicem super altare et patenam iuxta eum cum corpore Domini reservato, quia feria sexta de ipso sacrificio resumit et cooperitur utrunque sindone munda.

72

De benedictione olei infirmorum et olei exorcizati et consacratione crismatis [a].

Notandum est quod quinta feria in Cena Domini et oleum infirmorum benedicitur et conficitur crisma, et oleum exorcizatum etiam benedicitur. Sed oleum infirmorum benedicitur a domino Papa et cetera, ut est in Ordinario, ipso stante super scabellum iuxta faldistorium suum, facta elevatione antequam dominus Papa dicat: *Per quem hec omnia.* Qua benedictione peracta, ad altare revertitur et dicit: *Per quem hec omnia etc., Agnus Dei* dicitur, pax non datur. Crisma vero conficitur et oleum exorcizatum benedicitur, percepto corpore et sanguine Domini nostri Iesu Christi, conficitur siquidem et benedicitur a Summo Pontifice et cetera, ut in Ordinario continetur, ipso stante super faldistorium suum super scabellum. Qua consacratione et benedictione completis, dominus Papa et omnes episcopi et presbiteri cardinales et alii episcopi salutant crisma et oleum exorcizatum, nam oleum infirmorum non salutatur. Et in salutando inclinant capita dicentes ter quilibet: *Ave sanctum crisma,* et deosculantur ampullam semel tantum. Idem faciunt statim post in salutando oleum exorcizatum, ter inclinando capita et ter dicendo quilibet: *Ave sanctum oleum,* et osculando ampullam olei exorcizati semel. Predicta fiant hoc modo. Nam dominus Papa stans supra scabellum iuxta faldistorium sine mitra, tenens reverenter manus iunctas in longum, salutat predicto modo ter osculando semel etc. crisma; et statim postea ipse idem salutat oleum ter osculando semel ut supra. Ita et ceteri singuli episcopi et presbiteri cardinales et alii episcopi facere debent, stantes circa Summum Pontificem in locis suis. Nam ampulle crismatis per diaconum et olei exorcizati per subdiaconum qui eas tenent, ad Papam primo et deinde ad alios predictos singulos per ordinem deferantur. Vel si placet primo expediat se Pontifex de adoratione et osculatione crismatis, tam ipse quam alii, et consequenter de adoratione et osculatione olei, tam ipse quam alii, f.37 prout seriosius / continetur in Pontificali.

72.[a] *marg.* Hoc etiam caput non habetur in editis. Z.

73

De mandato fiendo per dominum Papam feria quinta in Cena Domini et largitione presbiterii.

Dicta ultima oratione per dominum Papam et *Ite Missa est* per diaconum et *Sit nomen Domini benedictum,* ut moris est, dominus Papa, indutus omnibus paramentis sicut celebravit, vadit cum omnibus cardinalibus, episcopis, presbiteris et diaconis secundum ordinem suum ad aliquem locum preparatum, ut faciat ibi mandatum. Residens itaque in faldistorio, deposita planeta et pallio et assumpto manto in spatulis, tenens fanonem in capite et super ipsum mitram, precinctus linteo, quo unus diaconus qui ei servit ipsum Papam percingit, bracteola[a] ad hoc parata habens in brachiis, posita concha per cubicularios ante eum, lavat pedes XII subdiaconibus, vel cappellanis in defectu ipsorum in succis et coctis, qui parati in tunicellis et discalciati debent in aliquo loco separato expectare. Tunc duo ostiarii vel servientes[b] accipiunt priorem illorum subdiaconorum et portant ante Pontificem, et sic de singulis. Summus Pontifex cum aqua calida lavat pedes eorum singulariter portatorum, et tergit linteo et deosculatur pedes eorum et dat singulis duos solidos denariorum. Interim cantores cantant vesperos et cappellani coram Papa cum nota, Pontifex vero dicit orationem: *Respice quesumus Domine,* sine nota.

His peractis Summus Pontifex presbiterium largitur,[c] nam veniunt episcopi cardinales, presbiteri et diaconi cardinales et alii prelati, singuli secundum ordinem suum, et genuflectunt coram Papa et deposita mitra quam tenent in manibus, dominus Papa singulis dat certam quantitatem pecunie in mitra et ipsi osculantur genu Domini. His peractis dominus Papa sic[d] paratus usque ad dalmaticam albam inclusive, habens mantum rubeum ad collum, fanonem in capite et mitram super fanone,[e] sandalia in pedibus, comedit in mensa. Cardinales vero et ceteri prelati comedunt in aliis mensis habentes succas et coctas et mitras in capite et mantellum ad collum de brunetto cardinales seculares,

73.[a] bracteola] brateola. 73.[b] servientes] sergentes. 73.[c] *marg.* Huc usque edita. Z. 73.[d] sic] sit. 73.[e] fanonem... fanone] fano... fano.

religiosi vero habent mantellum sue religionis, ceteri vero prelati habent etiam mantellos et sic cardinales et prelati ad domos suas revertuntur. Hec breviter de comestione sufficiant.[f]

74

Qualiter et quibus diebus fiant processus generales. Rubrica.

Processus namque generales secundum consuetudinem approbatam fiunt tribus diebus in anno, videlicet: feria quinta in Cena Domini, item in Ascensione Domini, item in Dedicatione basilicarum apostolorum Petri et Pauli. Et predictis tribus diebus fiunt aliqui processus speciales prout expedit, sive contra aliquas communitates vel personas notabiles, etiam si reges vel imperatores forent, contra quos eorum demeritis admonitionem, citationem, suspensionem, excommunicationem, interdictum et privationes vel alias spirituales vel corporales penas et sentencias procederetur. Et processibus intersunt omnes cardinales et prelati Curie parati in albis, dominus tamen Papa habet pluviale rubeum, et alia observantur ut infra proxime sequitur.

Feria quinta in Cena Domini ordo qui sequitur observatur. Nam dicta per dominum Papam in camera tertia et sexta sine nota, habens ipse dominus Papa stolam ad collum more consueto et indutus pluviali rubeo habente aurifrigium sollempne cum perlis, et gestans mitram cum perlis, ministrantibus sibi duobus diaconibus indutis capis suis de lana[a] ut solitum est, hora tertia vel sexta, precedentibus ipsum cruce, diaconibus cardinalibus ac cappellanis et aliis, progreditur ad locum sollempnem et eminentem paratum ad
f.37v predicandum / et ut fiant processus qui fuerint faciendi. Ad locum perveniens, sedet in faldistorio et recipit ad reverentiam cardinales et prelatos nondum paratos, licet quandoque parati ad reverentiam non veniant de pressura timentes. Qua reverentia facta dominus Papa sermocinatur[b] ad populum in vulgari, assumpta tamen auctoritate in latino, et breviter quia multa ea die sunt peragenda; vel committit[c] sermonem alteri scilicet alicui episcopo vel presbitero cardinali. In sermone potest fieri mentio, si placet, de sollempnitate diei et aliquid etiam tangi de processibus faciendis. Si ipse dominus Papa sermocinetur, ipso predicante, omnes sunt parati tam cardi-

73.[f] *marg.* Hic debuerunt poni officia de comestione in hac die Cene Domini, item de servitoribus mense Pape et de benedictione mense. Item officium de die predicta quando Papa est extra Urbem, que sunt infra licet non complete.

74.[a] lana] grana. 74.[b] *marg.* Hoc hodie non servatur. 74.[c] *marg.* Nec etiam istud servatur quia nullus fit sermo.

nales quam alii in albis, singuli in suo habitu, diaconi in dalmaticis et tunicellis, presbiteri in planetis, episcopi in pluvialibus, cappellani in succis et cocta seu superpellicio, subdiaconi domini Pape possunt esse in tunicellis, qui ea die deberent esse duodecim. Si vero aliquis episcopus vel presbiter cardinalis sermocinaretur,[d] ipse predicans debet esse paratus, sed alii cardinales et prelati[e] possunt differre recipere paramenta quousque incipiantur processus, vel quousque diaconus cardinalis ipsos incipiat vulgarizare. Sed in omnem eventum duo diaconi, qui ministrant domino Pape, et ille diaconus qui debet vulgarizare processus et unus episcoporum, saltem qui predicat, possunt recipere paramenta statim facta reverentia ut sint magis parati ad suum ministerium exequendum. Sic igitur iste consuerat esse ordo, ut dominus Papa veniens ad locum processuum in faldistorio sedeat, eatur ad reverentiam, fiat brevis sermo ad populum per Papam vel per aliquem cardinalem, revertatur dominus Papa ad sedendum si predicavit. Aliquis cappellanus vel plures, si sint plures processus, in cocta et succa stans versus populum cito et intelligibiliter legant processus in nota ad modum quo leguntur lectiones in ecclesia. Unus diaconorum[f] in paramentis albis tenens mitram in capite versus populum, lectum processum per cappellanum saltem in substantia vulgarizet. Et deinceps secundo processu lecto, idem diaconus vulgarizet. Idem faciat cum eodem ordine, si fuerint plures processus.

Et sciendum quod processus communes, qui fiunt contra hereticos et contra piratas maris et contra imponentes nova pedagia et contra falsarios bulle et portantes prohibita Saracenis et impedientes euntes et redeuntes ad Curiam, non consueverunt omitti.

Quibus peractis dominus Papa ascendit pulpitum versus ad populum, duobus diaconibus assistentibus uno a dextris altero a sinistris, et uno episcopo a dextris. Ceteri vero episcopi et presbiteri cardinales, prout locus patitur, stent a dextris et diaconi a sinistris, et alii prelati sive a dextris sive a sinistris ut poterunt. Omnes tamen inspiciant populum cum mitris in capite. Tunc dominus Papa stans versus ad populum aliquid potest dicere de processibus lectis et expositis, prout sibi perplacet, scilicet quod ipsos approbat, ratificat et facit prout lecti sunt, prout diaconus exposuit. Et circa ultimum verborum habens aliquos[g] torticios accensos in manu, proiicit ipsos dominus Papa versus populum ad

74.[d] *marg.* Loquitur quando Papa facit crisma.

74.[e] *marg.* Istud non servatur de prelatis, quia dumtaxat cardinales et subdiaconus induuntur.

74.[f] *marg.* Cardinalium iunior ibidem presens et ita hodie servatur.

74.[g] *marg.* Hodie non tenet nisi unum.

terram. Hoc idem faciunt singuli cardinales et prelati[h] tenentes
f.38 singuli tantummodo unum torticium in manu, / nihil dicentes cardinales et prelati. Et cum candele proiiciuntur debent campane ecclesie inordinate pulsari.

Completis processibus, diaconus ministrans Summo Pontifici a sinistris, deposita sibimet mitra et digitis utriusque manus ante pectus invicem in oppositum cancellatis, dicit alta voce: *Confiteor Deo*, cum nota more solito. Quo finito dominus Papa resumit valde breviter ad populum, maxime si ipse predicavit, quod sicut inobedientes et mali debent penas et graves processus de sua malicia reportare, sic boni et obedientes debent gratias et premia optinere. Et dat indulgentiam omnibus qui interfuerunt predicationi et processibus vel alteri ipsorum, que talis consuevit esse: indigenis datur annus et XL dies, extraneis duo anni et due quadragene, ultramontanis tres anni et tres quadragene, his qui transierunt mare quatuor anni et quatuor quadragene.[i] Tunc diaconus ministrans a dextris deponit mitram domino Pape qui manibus elevatis, sicut cum dicit orationem in missa, facit absolutionem dicendo clara voce sicut consuetum est: *Sit nomen Domini benedictum*, videlicet: *Precibus et meritis etc.*, et responso: *Amen*, dicit similiter: *Indulgentiam etc.* et responso: *Amen*, ultimo dat benedictionem dicendo et signando populum: *Et benedictio Dei omnipotentis, Patris et Filii et Spiritus Sancti descendat super vos et maneat semper*. Post hec reposita sibi mitra per diaconum vadit ad ecclesiam, cruce, ceteris cardinalibus et prelatis subdiaconibus et cappellanis paratis ut prius ipsum precedentibus. Et ibi facto vel omisso: *Sit nomen Domini*, ut sibi placet, omnia peragat ut in Ordinario continetur.[j]

75

Ordo officii de Sabbato Sancto.

Sabbato sancto hora sexta, a ministris ecclesie ignis excutitur de christallo sive de lapide et accenditur. Iunior presbiterorum cardinalium sacris indutus vestibus, cum cruce, aqua benedicta et incenso benedicit novum ignem. Benedictio ignis. Oratio:

Deus qui per Filium tuum angularem. Per eundem. [Oratio]: *Domine Deus, Pater omnipotens, lumen indeficiens. Per.*

74.[h] *marg.* Hoc non servatur quia solus Papa et cardinales et nullus alius proiiciunt cereos accensos etc.

74.[j] *marg.* Iste modus non servatur sed uniformiter omnibus datur prout placet Pape.

74.[i] *marg.* Hic deficit officium de Parasceve quod require folio.

Oratio. Domine sancte Pater, omnipotens eterne Deus benedicentibus nobis. Qui vivis et regnas cum eodem Unigenito. Oratio. *Veniat quesumus Omnipotens super hoc.* Benedicto igne aspergatur aqua benedicta et adoleatur incenso de ipso igne in thuribulo posito. Deinde diaconus iunior diaconorum cardinalium, dalmatica indutus, venit et de manu ministrorum accipit arundinem trium cubitorum et dimidii cubiti triplicem candelam, quam de novo igne illuminatam imponit arundini, comitantibus eum subdiaconibus, cantoribus et reliquis de clero cum populo. Precedentibus ministris cum cruce et incenso, stans in porta ecclesie, elevatis paululum manibus, dicit magna voce: *Lumen Christi*, respondentibus aliis: *Deo gratias.* Procedit usque ad ostium et elevatis amplius manibus excelsius, dicit: *Lumen Christi*, et respondentibus iterum *Deo gratias*, procedit usque ad medium chori et plus elevatis manibus tertio altius dicit: *Lumen Christi*, et respondentibus omnibus: *Deo gratias*, ascendit ad ornatum pulpitum et illuminato magno cereo et incensato libro incipit absolute benedictionem cerei: *Exultet iam angelica turba celorum etc.*, sicut in libris habetur. Omnia luminaria debent esse ex / tincta, ut de novo
f.38v igne accendantur. Interim autem dum cereus benedicitur, Pontifex dicat tertiam et sextam in camera sua, nonam vero dicat in ecclesia. Dictis ipsis et calciatus induitur omni ornatu suo quadragesimali, episcopi pluvialibus, presbiteri et diaconi planetis, subdiaconi vero non planetis sed tunicis induuntur, ut compositi induti sint et magis expediti ad lectiones legendas.

Tunc Pontifex cum omnibus egressus a sacrario, precedente eum subdiacono cum cruce et alio subdiacono cum evangelio, processionaliter, cum silentio tamen, procedit ad altare et facta reverentia ad ornatam ascendit sedem. Et circumsedentibus hinc inde iuxta ordinem suum omnibus, finita benedictione cerei, [subdiaconus] ascendens ambonem incipit legere lectionem sine titulo: *In principio creavit Deus celum et terram.* Eo vero complente, si dominus Papa velit, grecus subdiaconus eamdem grece legit. Qua completa dicit Pontifex: *Oremus*, diaconus qui est a dextris: *Flectamus genua*, et post paululum alter diaconus qui est a sinistris: *Levate*, deinde sequitur oratio.

Et intelligendum quod a Sabbato Sancto, in toto officio quod agitur ante missam, utendum est violaceo colore, hoc excepto quod diaconus qui cantat benedictionem cerei indutus dalmatica, subdiaconus vel subdiaconi qui illa die ministrant induti tunicellis, ututuntur albis. Sed benedictione cerei cantata, diaconus amota dalmatica assumit planetam violacei coloris et tenet eam usque dum incoatur officium misse, subdiaconi vero non mutant vestes.

76

De mandato qualiter fiat per dominum Papam et presbiterio qualiter detur per eum et qualiter ad mensam vadit et sibi servitur, Papa existente in Urbe. Rubrica [a].

Mandatum autem fit hoc modo. Nam dicta missa indutus Pontifex sicut cantavit, ducitur a duobus diaconibus cardinalibus comitantibus paratis albis secundum ordinem suum, ducitur, inquam, ad basilicam Sancti Laurentii de Palatio que dicitur Sancta Sanctorum, vel ad cappellam Sancti Martini si est apud Sanctum Petrum, ubi intrat et facta reverentia ad altare venit ad sedem sibi illic paratam, ubi depositis pallio, planeta et cyrothecis et accepto manto de serico[b] rubeo ad scapulas, impositoque super caput eius fanone et mitra aurifrigiata cum perlis super fanone per diaconum qui illi adstans ministrat. Sedet Pontifex in sede prefata et facit sedens mandatum XII subdiaconibus domini Pape paratis in tunicellis, si tot sint ibi presentes subdiaconi papales, vel, loco eorum qui desunt, cappellanis domini Pape, succis seu camisiis albis et coctis indutis. Cubicularii ponunt concham ante eum, ipse vero precintus linteo, habens ante se aliud linteum mundum ad abstergendum et bracteola[c] de panno cerato propter paramenta, facit mandatum. Interim XII subdiaconi manent foris basilicam vel cappellani discalciati, qui subdiaconi vel cappellani, cum sint loco eorum, debent sibi lavisse prius pedes.

Duo vero ostiarii accipiant priorem subdiaconorum in ulnis et portant eum ante Pontificem. Pontifex vero cum aqua calida lavat pedes eius et tergit linteo et deosculatur pedes eius et dat ei
f.39 duos solidos quia prior est, et sic facit unicuique predictorum/subdiaconorum, sed tamen dat singulis XII denarios tantum. Interim cantores cantant vesperas cum nota ante eum et cappellani. Ad vesperas antiphona: *Calicem salutaris;* psalmus: *Credidi propter,* cum reliquis antiphonis et psalmis, ad *Magnificat* antiphona: *Cenantibus autem.* Omnibus completis dicit Pontifex orationem legendo: *Respice quesumus Domine super hanc familiam tuam etc.* ut moris est, prout hec in vesperorum officiis huius diei plenius continetur.

Dictis vesperis et facto mandato per Papam ut supradictum est, Summus Pontifex presbiterium largitur cardinalibus et prelatis. Nam indutus paramentis usque ad dalmaticam inclusive, habens mantum rubeum ad spatulas, fanonem[d] super caput et super ipsum mitram aurifrigiatam, ducitur ad cappellam Sancti Silvestri per duos diaconos cardinales in quam intrat. Et sic paratus sedet

76.[a] *marg.* Istud debuit poni supra in V feria.

76.[b] serico] semito. 76.[c] bracteola] brachiola. 76.[d] fanonem] favo.

in faldistorio suo et dat cuilibet cardinali singulariter et prelato presbiterium solitum. Primo videlicet episcopis cardinalibus, secundo presbiteris, tertio diaconibus secundum ordinem antiquitatis singulorum in statu in quo tunc est cardinalatus, consequenter omnibus aliis prelatis singulis singulariter. Nam quilibet cardinalis et prelatus extracta sibimet mitra, deferens eam in manibus, vadit coram eo et flexis genibus tenet mitram apertam ante Papam qui ponit in illam pecuniam, quam dat ei in uno scypho argenteo camerarius et quam dicit liber camere qui vocatur Politicus, et ille qui recipit pecuniam in mitra osculatur genu domini Pape. Idem vero camerarius habet ante se magnam mensam coopertam tobalea, ubi sunt huiusmodi monete, et assistunt ipsi camerario clerici camere et duo mercatores. Ipsi vero camerarius et clerici camere sunt in superpelliceis sive coctis.

Dato presbiterio dominus Papa sic paratus, ut diximus, a duobus diaconibus cardinalibus ducitur ad mensam sollemniter paratam et ibi sedet episcopo cardinali sibi dante aquam et duobus diaconibus cardinalibus, uno a dextris alio a sinistris, tobaleam tenentibus, ipseque qui a dextris est etiam anulum tenere [debet], dum lavatur. Notandum quod predicti tres cardinales in prima et secunda manuum lotione et mense benedictione, ministrant Pape sine mantellis, mitra sibimet deposita dum ministrant sed in gratiarum actione resumunt mantellos suos et mitras loco suo. Et [Papa] loto prima manuum lotione factaque benedictione mense, de qua infra seriosius dicetur, vadunt omnes sedere et tunc omnes cardinales lavant cum sederint manus et sibi mutuo serviunt, ut infra in alia lotione[e] dicetur.

Sedet autem Papa in una mensa eminenti solus, diversis et magnis vasis aureis et argenteis super mensam positis. In alia vero mensa que est ad dexteram Pape in longum aule, sedent episcopi cardinales inter quos etiam sedent patriarche quatuor Ecclesiarum patriarcalium principalium secundum ordinem prioritatis et posteritatis Ecclesiarum suarum, ita tamen quod quilibet patriarca sedeat inter duos episcopos cardinales et post eos in alia mensa presbiteri cardinales. In parte autem sinistra, que etiam est in longum aule, sedent diaconi cardinales omnes secundum ordinem prioritatis singulorum, in statu in quo sunt cardinalatus, nam priores primo in mensa sedent. Et post mensas car-
f.39v dinalium erunt mense omnium aliorum prelatorum / et nobilium. Et attende quod Papa stabit dum comedet sic paratus ut dictum est, scilicet usque ad dalmaticam inclusive, habens mantum rubeum ad scapulas[f], fanonem[g] sive orale in capite, et mitram aurifrigiatam super fanonem[g], et anulum preciosum non pontificalem in digito, et

76.[e] lotione] lectione. 76.[f] scapulas] scapula. 76.[g] fanonem] fano.

sandalia in pedibus. Cardinales vero omnes tam seculares quam religiosi habebunt coctas cum succis sive camisiis albis et mitris simplicibus de garnello in capite et mantellis ad scapulas. Sed seculares habebunt mantellum de bruneto rosaceo, religiosi autem habebunt mantellum coloris sue religionis. Et ita parati comedent et alii omnes prelati similiter, facta tamen inter eos distinctione de secularibus et religiosis quoad mantellos in colore, sicut dictum est in cardinalibus.

Coram Papa servient laici maiores natu et nobiliores, qui presentes erunt secundum officia illis distributa. Notandum tamen quod in mensa primum ferculum ponit coram Papa aliquis de principalioribus nobilibus, etiam si esset rex. Quo posito, si rex foret, vadit ad sedendum a sinistris inter primos duos diaconos cardinales. Et sic faciebat dominus Karolus primus, rex Sicilie, et descendentes ab eo reges, maxime quia imperator Constantinopolitanus, qui tunc temporis erat in Curia, sedebat a dextris inter duos primos episcopos cardinales, qui primum fortassis ferculum posuerat coram Papa, secundum vero rex Sicilie. Alii etiam nobiles maiores, etiam si essent filii imperatorum vel regum, serviunt Pape in mensa, unus videlicet de cuppa, alius de cultello ad scindendum. Alii adstant comedenti, alii sequuntur portantem fercula, portantes et ipsi incisoria Pape et cardinalibus, prout ordinatum erit.

Comestione sumpta Papa lavat manus, ministrantibus sibi episcopo et duobus diaconibus cardinalibus ut prius. Qui tres cardinales resumptis mantellis et mitris suis, redeunt sedere cum aliis cardinalibus in suis mensis. Tunc tam singuli ipsorum et quilibet cardinalis et unusquisque similiter sedendo lavabit manus suas, serviente fundente aquam[h] cardinali lavanti. Cardinales autem qui assistunt teneant tobaleam, unus ex una parte lavantis, alter ex altera et sic sibi ad invicem mutuo serviant. Quibus omnibus lotis, dantur species et vinum. In fine remotis mensis surgit dominus Papa et omnes, et ipso stante super scabellum suum, ministrantibus sibi duobus diaconibus et episcopo cardinali, redduntur gratie ut infra sequitur. Illis autem redditis, Papa reducitur a duobus diaconibus predictis ad cameram vel anticameram suam, ibique sedet in faldistorio cum cardinalibus tantum fratribus suis, ipso et eis paratis ut fuerant in mensa. Consequenter sacris exutus vestibus, discalciatus sandaliis[i] requiescit. Cardinales vero et alii prelati redeunt ad hospitia[l] sua parati cum mitris equitantes[m] sicut in comestione steterunt. Memorandum quod omnes cappellani domini
f.40 Pape commensales et non commensales, debent eo/die comedere cum domino camerario splendide.[n]

76.[h] aquam] aqua. 76.[i] sandaliis] sandalis. 76.[l] hospitia] officia. 76.[m] equitantes] equites. 76.[n] splendide] sblendide.

77

Benedictio mense in Cena Domini.

In Cena Domini ad benedicendum mensam dicitur absolute sine nota: *Christus factus est pro nobis obediens usque ad mortem.* Deinde immediate dicitur: *Pater noster* secreto. Quo completo sine pronunciatione aliqua, Papa signat mensas tam suam quam alias. Nec *Iube dompne* dicitur, nec *Tu autem Domine.* In fine repetitur[a] versus: *Christus factus est pro nobis obediens usque ad mortem,* ut supra. Postea immediate dicitur hinc inde psalmus: *Miserere mei Deus, Gloria Patri.* Postea secreto dicitur: *Pater noster,* quo finito dicit Papa absolute orationem: Oratio. *Respice quesumus Domine super hanc familiam tuam, pro qua Dominus noster Iesus Christus non dubitavit manibus tradi nocentum et crucis subire tormentum,* et non pronunciatur: *Qui tecum,* nec *Fidelium anime,* sed solum sine aliqua pronunciatione dominus Papa signat se et omnes alios devote. Tunc resumpto fanone[b] et mitra supra caput cum manto ad scapulas, reducitur, ut dictum est, a duobus diaconibus cardinalibus ad cameram vel anticameram suam.

78

Quibus diebus et sollemnitatibus consueverunt Romani Pontifices missarum sollempnia in persona propria celebrare.

In diebus et sollempnitatibus infra positis consueverunt Romani Pontifices missarum sollempnia celebrare in propria persona. Sed predicare consueverunt in eisdem diebus et sollempnitatibus in propria persona quando placet, vel facere predicari coram se per aliquem cardinalem prout sequitur, non tamen per alium predicatur coram domino Papa quam per cardinalem quando dominus celebrat.

In prima dominica Adventus et predicatur, in secunda dominica Adventus et predicatur, in tertia dominica Adventus, que vocatur dominica *Gaudete*, et predicatur et habet vesperos precedentes papales sollempnes cantandos in ecclesia et datur potus post vesperos in aula. Dicuntur autem vesperi papales quando dominus Papa, cardinales et prelati omnes, debent esse parati in ecclesia. Parati autem non sunt cardinales et prelati in vesperis, nisi dicantur vesperi in ecclesia. In Nativitate Domini in tribus

77.[a] repetitur] reperitur. 77.[b] fanone] fano.

missis, et habet vesperos precedentes papales sollemnes etc. et habet matutinum papale, non predicatur hodie, licet antiquitus predicaretur in missa, sed communicant omnes diaconi cardinales et officiales Curie de manu Summi Pontificis. In festo sancti Stephani Prothomartiris et predicatur. In festo sancti Ioannis Evangeliste et predicatur. In festo Innocentum et predicatur[a]. In Circumcisione Domini et predicatur. In Epiphania et predicatur et
f.40v habet vesperos precedentes papales sollemnes etc. / In prima dominica post octavam Epiphanie, que dicitur dominica *de nuptiis*, cum est Rome et predicatur ante missam[b]. In Conversione sancti Pauli et predicatur In festo Purificationis et predicatur ante missam. In Cathedra sancti Petri et predicatur. In Septuagesima et predicatur. In Sexagesima et predicatur. In Quinquagesima et predicatur. In die Cinerum et predicatur.

In prima dominica Quadragesime et omnes dominice Quadragesime sunt papales, specialiter et dominica qua cantatur: *Letare Hierusalem*, (est[c] ipsa dominica in qua fit sollempnitas Rose Auree) et predicatur in eis, preter quam in dominica de Palmis [in qua] quamvis sit papalis non predicatur. In dominica de Passione et predicatur. In dominica in Ramis Palmarum non predicatur, sed ante missam dantur palme benedicte cardinalibus et prelatis paratis, et aliis tam clericis quam laicis, et fit processio. In die Iovis Sancto et predicatur ante missam, et processus generales fiunt et etiam aliqui speciales prout expedit, et in processibus sunt omnes cardinales et prelati Curie parati in albis. In Parasceve predicatur. In Sabbato Sancto non predicatur.

In Paschate non predicatur hodie, licet antiquitus predicaretur, sed omnes diaconi cardinales, et officiales Curie communicant de manu Pontificis, et ante missam fiunt quedam sollempnitates tam de adoratione crucis quam de osculo. In die lune in crastino Pasche et predicatur. In die martis post Pascha et predicatur. In sabbato in Albis consuevit celebrare prior episcoporum cardinalium vel alius cardinalis coram domino Papa, licet antiquitus Papa celebraret. Et dicto *Agnus Dei* parantur cardinales, secundum morem in suo ordine et datur agnus Dei per ipsum Papam tam cardinalibus ceterisque pre-

78.[a] *add. supra lin.:* Non servatur.

78.[b] *add. infra lin.:* Hoc non servatur, sed anno Domini MCCCCXLVIII dominus Papa Nicolaus quintus dedit benedictionem populo ante missam super stallam Sancti Petri ubi habent Pontifices consuetudinem dare benedictionem peregrinis et populo. In hac die in maiori cappella celebravit dominus noster episcopus Mutinensis in presentia Pape, cardinalium et aliorum prelatorum et hoc in palatio sito prope basilicam Sancti Petri etc.

78.[c] est] et.

latis quam aliis et postea missa finitur. Postmodum Papa comedit cum cappellanis et fiunt alique sollempnitates et dantur eis agnus Dei per dominum Papam. In Annuntiatione beate Marie Virginis et predicatur. In dominica qua cantatur: *Ego sum pastor bonus*, et predicatur. In festo sancti Marci, idest in Letaniis maioribus Rome non predicatur, sed hodie non servatur de missa papali sed celebrat unus cardinalis, Papa presente et cardinalibus. In Ascensione Domini et predicatur ante missam et habet vesperos papales precedentes sollemnes etc. et processus generales fiunt et etiam aliqui speciales prout expedit, et in processibus sunt omnes cardinales
f.41 et prelati Curie parati in albis. Processus vero fiunt ante missam. / In festo Penteconstes et predicatur et habet vesperos papales precedentes sollempnes cantandi in ecclesia et datur potus post vesperos in aula. In die lune in crastino Penteconstes et predicatur.[a] In die martis sequenti et predicatur. In Nativitate beati Ioannis Baptiste et predicatur et habet vesperos papales precedentes sollempnes. In festo apostolorum Petri et Pauli et predicatur et habet vesperos papales precedentes sollempnes. In commemoratione sancti Pauli et predicatur et habet vesperos papales precedentes sollempnes. In festo Nivis, quod est quinto die intrante augusto, et predicatur. In festo sancti Laurentii et predicatur et habet vesperos papales precedentes Rome et etiam alibi, si moratur dominus Papa iuxta ecclesiam beati Laurentii, vesperos si quidem sollemnes cantandos in ecclesia et datur potus prelatis in aula.

In festo Assumptionis beate Virginis et predicatur et habet vesperos papales precedentes sollemnes etc. In anniversario Summorum Pontificum et cardinalium, quod est[a] quinta die septembris, non predicatur. In festo Nativitatis beate Virginis et predicatur. In festo Omnium Sanctorum et predicatur et habet vesperos papales precedentes sollemnes. In anniversario Omnium Animarum, quod est in crastino Omnium Sanctorum, non predicatur. In dedicatione basilice Salvatoris, que est quinto idus novembris, et predicatur et habet vesperos papales precedentes Rome sollemnes etc. In dedicatione basilicarum Petri et Pauli, que est in octava beati Martini, et predicatur ante missam et habet vesperos papales precedentes sollempnes etc., et processus generales fiunt et etiam aliqui speciales prout expedit, et in processibus sunt omnes cardinales et prelati Curie parati in albis. Processus non fiunt ante missam. In anniversario Romani Pontificis precessoris semel, idest primo anno tantum, non predicatur.

78.[a] *marg.* Quia hic non fit mentio de festis sancte Trinitatis et Corporis Christi, ideo vide in quaternis etc.

78.[a] est] et.

79

Additio facta tempore domini Pape Ioannis [a] XXII.

[In anniversario consacrationis seu coronationis Romani Pontificis idem] Romanus Pontifex toto tempore suo celebrat missam papalem de illo festo, quod ea scilicet die anniversarii occurrit, cardinalibus et ceteris prelatis paratis more solito, et predicatur in presentia domini Pape, non per ipsum sed per aliquem cardinalem. Et post orationem festi dicit dominus Papa quandam orationem pro se, que debet esse scripta in libro papali. Et licet dictum anniversarium non habeat vesperos papales precedentes (papales dico quia non vocantur cardinales ut parati sericis sint in vesperis),
f.41v tamen in cappella sua dominus / Papa cantat vesperos festi et fiunt quedam sollemnitates postea. Nam dicta oratione festi repetitur [b] *Gloria Patri*, et *Sicut erat etc.* sollemniter, et dicitur versus: *Elegit te Dominus sacerdotem sibi etc.*, et Papa postmodum dicit orationem pro se, que debet esse scripta in libro. Tamen advertendum quod si anniversarium Domini nostri fiat die lune, quia eadem die lune est anniversarium Summorum Pontificum et cardinalium, quod etiam est papale. Nam Papa debet celebrare et cardinales sunt parati, licet non predicetur, induti violaceis vel nigris. Poterit enim dictum anniversarium Paparum et cardinalium differri in sequentem diem, si Domino placebit. Ista consueverunt servari, in Domino est facere tamen quod sibi placebit. In festo sancti Andree et predicatur, et Rome habebat antiquitus vesperos papales et matutinum, licet hodie non sic servetur. Item preter sollempnitates superius dictas, erant alique sollemnitates antique in quibus Romani Pontifices sollemniter celebrabant, sed hodie non sic communiter observatur. Item quandocumque Romanus Pontifex facit ordines vel consacrationes episcoporum, celebrat sed non predicatur in missa. Item in festis principalioribus civitatum in quibus moratur et in festis aliis, prout devotio ipsum movet, celebrat et predicatur. Item quamvis consueverint Romani Pontifices istas sollempnitates superius dictas servare, si tamen sint impediti ex infirmitate vel alia rationabili causa, possunt ipsas omittere et consueverunt quandoque committere alicui episcopo vel presbitero cardinali, quod celebret, et sermonem faciat in ecclesia cuius festum est. Et etiam si placet committit quod celebret episcopus seu presbiter cardinalis in ecclesia cathedrali civitatis vel alibi, sicut placet, et sermonem faciat.

79.[a] *add.* Pape. 79.[b] repetitur] reperitur.

80

In quibus diebus et festivitatibus consueverunt Romani Pontifices a consistoriis abstinere.

Notandum quod in diebus et festivitatibus infra positis consueverunt Romani Pontifices regulariter a consistoriis abstinere, prout hec partim experientia docuit et partim maiorum nostrorum relatio patefecit.

In primis sciendum quod nullo die dominico per totum annum fit consistorium. Item in nullo die Iovis per totum annum fit consistorium, etiam si sint aliqua festa in septimana. Item a vigilia Nativitatis Domini inclusive usque ad festum Epiphanie inclusive non fit consistorium, quandoque tamen post Circumcisionem vocantur aliqua die cardinales ad consistorium non ad negotiandum sed ad revidendum, si placet domino Pape. Item prima die Quadragesime scilicet in die Cinerum non est consistorium, nec etiam duobus diebus precedentibus, scilicet die lune et die martis in carnisprivio, si Curia sit in Urbe propter insolentias que illis diebus fieri consueverunt. Sed si alibi sit Curia, signanter illis duo-
f.42 bus diebus carnisprivii predictis, fit consistorium. / Item a dominica Palmarum inclusive, usque ad dominicam proximam post Pascha inclusive non fit consistorium, hoc salvo quod si fieri debeant processus in die Iovis Sancto, tunc consuevit esse consistorium in die Mercurii Sancto vel aliquo alio die Septimane Sancte ad revidendum processus qui fuerunt faciendi, licet aliter pluries dominus Papa contulerit cum fratribus suis super processibus faciendis. Salvo etiam quod si deberet fieri ordinatio cardinalium, bene tunc fieret consistorium pluribus diebus ipsa Septimana Sancta. Quandoque tamen die veneris proxima post Pascha vocantur cardinales ad consistorium, non ad negotiandum sed ad revidendum si placet domino Pape, ut dictum est in Natali. Item in die Ascensionis Domini et in die precedenti ipsam et in octava Ascensionis non fit consistorium, et sunt vesperi papales sollempnes in vigilia cantandi in ecclesia et datur potus in aula. Sed bene quandoque ipsa die precedente Ascensionem, ante vesperos vel post vesperos, confert dominus Papa cum cardinalibus, si sit necesse, de processibus qui fieri debent in ipsa die Ascensionis, licet ante pluries forte dominus Papa contulerit cum fratribus suis super processibus faciendis.

Item a vigilia Penteconstes inclusive, in qua vigilia sunt vesperi papales sollempnes cantandi in ecclesia, et datur potus, usque ad diem martis proximum post festum inclusive, non fit consistorium, sed die mercurii sequenti vel die veneris consueverunt cardinales vocari [a] ad consistorium. Item in quatuor festis beate et gloriose

80.[a] *marg.* Ergo nisi vocentur non ibunt.

Virginis Marie, videlicet Nativitatis, Annuntiationis, Purificationis et Assumptionis non fit consistorium, nec in vigilia Assumptionis eius, nec in octava eiusdem festi. Nec consuevit esse consistorium modernis temporibus die precedenti Nativitatem beate Virginis, nec in octava eiusdem festi, nec in die precedenti Purificationem. Item in festo Nivis, quod est festum beate Virginis et est quinta die augusti, fit consistorium. Item in vigilia et in festo Nativitatis beati Ioannis Baptiste non fit consistorium, nec in octava eiusdem. Item in festis Omnium Apostolorum et in festis Evangelistarum, tam in principalibus quam non principalibus et precipue apostolorum Petri et Pauli non fit consistorium, nec etiam in vigilia apostolorum Petri et Pauli, nec in octava eorundem Petri et Pauli fit consistorium.

Item in festo beati Laurentii et in octava eius non fit consistorium, nec etiam in vigilia festi Rome fit consistorium, nec etiam alibi fit consistorium in predicta vigilia, dum tamen moretur dominus Papa iuxta ecclesiam Sancti Laurentii. Item in duobus festis beati Michahelis, videlicet Apparitionis et Dedicationis, non fit consistorium.

Item in duobus festis sancte Crucis, videlicet Inventionis et Exal-
f.42v tationis non fit consistorium. / Item in festo Omnium Sanctorum non fit consistorium. Item in anniversario Omnium Animarum quod est in crastino Omnium Sanctorum non fit consistorium. Item in anniversario consacrationis seu coronationis Romani Pontificis presidentis non fit consistorium. Item in omnibus festis duplicibus non fit consistorium. Item in quibusdam aliis festis non duplicibus non fit consistorium, ut infra ponetur.

Item in festis principalioribus civitatum, in quibus civitatibus dominus Papa moratur, maxime quando celebrat, non fit consistorium, sed hoc est episcopi ordinare. Item quandocumque sunt vesperi papales sollempnes in reverentiam alicuius festi, non est consistorium. Vesperi autem papales sollempnes dicuntur quando dominus Papa et prelati debent esse parati in ecclesiam. Parati autem non sunt cardinales et prelati nisi dicantur vesperi in ecclesia.

Et notandum quod quedam de predictis festis habent vesperos papales, ut infra ponitur per singulos menses. Ut autem predicta generalia clarius elucescant, subiicientur per singulos menses singula festa in quibus a consistoriis regulariter consueverunt Romani Pontifices cessare.

In ianuario.

In die Circumcisionis Domini non fit consistorium. In octava sancti Stephani non fit consistorium. In octava sancti Ioannis non fit consistorium. In octava Sanctorum Innocentum non fit consistorium. In vigilia Epiphanie non fit consistorium.

In Epiphania Domini non fit consistorium. In octava Epiphanie non fit consistorium, nec in die beati Antonii non fit consistorium de observantia. In festo sanctorum Fabiani et Sebastiani[80.a] non fit consistorium. In festo sancte Agnetis non fit consistorium. In festo sanctorum Vincentii et Anastasii non fit consistorium. Item in conversione sancti Pauli non fit consistorium.

In februario.

In vigilia seu die proxime precedente Purificationem non fit consistorium. In festo Purificationis non fit consistorium. Item in festo sancti Blasii consuetum est a consistorio abstinere. In festo sancte Agathe non fit consistorium. Item in Cathedra sancti Petri non fit consistorium. Item in festo sancti Mathie non fit consistorium.

In martio.

Item in festo sancti Gregorii non fit consistorium. Item in festo sancti Benedicti non fit consistorium. Item in festo Annuntiationis beate Virginis non fit consistorium.

In aprili.

In festo sancti Marci non fit consistorium.

In maio.

In festo apostolorum Philippi et Iacobi non fit consistorium.
f.43 In festo Inventionis Sancte Crucis non fit consistorium. / Item in festo sancti Ioannis ante Portam Latinam non fit consistorium.

In iunio.

In festo sancti Barnabe apostoli non fit consistorium.

In vigilia Nativitatis sancti Ioannis Baptiste non fit consistorium, et sunt vesperi papales sollempnes cantandi in ecclesia et datur potus.

Item in festo Nativitatis eiusdem sancti non fit consistorium.

Item in vigilia apostolorum Petri et Pauli non fit consisto-

80.a Sebastiani] Sabastiani.

rium, et sunt vesperi papales sollempnes cantandi in ecclesia et datur potus.

Item in festo apostolorum Petri et Pauli non fit consistorium, et si sit Papa Rome eodem die festa, sunt vesperi papales sollempnes cantandi in ecclesia et datur potus. Item in commemoratione sancti Pauli non fit consistorium, et consueverunt quandoque fieri vacationes ex tunc usque ad octavam Nativitatis beate Virginis vel circa, secundum diversas formas, prout dominus Papa ordinat in consistorium cum fratribus suis.

In iulio.

In octava santi Ioannis non fit consistorium. In octava apostolorum Petri et Pauli non fit consistorium. Item in festo sancte Marie Magdalene non fit consistorium. In festo sancti Iacobi apostoli non fit consistorium.

In augusto.

In festo sancti Petri ad Vincula non fit consistorium. Item in festo Nivis, quod est quinta die intrante augusto, non fit consistorium.

Item in vigilia beati Laurentii Rome et etiam alibi, si moraretur dominus Papa iuxta ecclesiam beati Laurentii, non fit consistorium et sunt vesperi papales sollempnes cantandi in ecclesia et datur potus Rome et etiam in loco ubi dominus Papa esset iuxta ecclesiam, ut dictum est.

Item in festo beati Laurentii non fit consistorium. Item in vigilia Assumptionis beate Virginis non fit consistorium, et sunt vesperi papales sollempnes cantandi in ecclesia et datur potus. Item in festo Assumptionis beate Virginis non fit consistorium.

Item in octava beati Laurentii non fit consistorium, ut puto. Item in octava beate Marie Virginis non fit consistorium.

In festo sancti Bartholomei apostoli non fit consistorium.

In festo sancti Augustini non fit consistorium.

In festo Decollationis beati Ioannis Baptiste non fit consistorium.

In septembri

In anniversario sanctorum Pontificum et cardinalium, quod est quinta die intrante septembri, non fit consistorium. Item in vigilia seu die proxime precedente festum Nativitatis beate Virginis non consuevit fieri consistorium.

Item in festo Nativitatis beate Virginis non fit consistorium.
f.43v / Item in festo Exaltationis Sancte Crucis non fit consistorium.

Item in octava Nativitatis beate Virginis non fit consistorium.

Item in festo sancti Mathei apostoli et evangeliste non fit consistorium.

In festo Dedicationis sancti Michahelis non fit consistorium.

Item in festo sancti Hieronimi non fit consistorium.

In mense octobris.

In festo beati Francisci non consuevit fieri consistorium quia Romani Pontifices concedunt ob reverentiam sancti[c].

Item in festo sancti Luce apostoli et evangeliste non fit consistorium.

In festo apostolorum Simonis et Iude non fit consistorium.

Item in vigilia Omnium Sanctorum non fit consistorium, et sunt vesperi papales sollempnes cantandi in ecclesia et datur potus.

In mense novembris.

In festo Omnium Sanctorum non fit consistorium. Item in anniversario Omnium Animarum, quod est in crastino Omnium Sanctorum, non fit consistorium.

Item in anniversario Romani Pontificis precessoris semel, id est primo anno tantum, nam tunc dominus Papa celebrat, non fit consistorium.

Item in Dedicatione basilice Salvatoris, que est quinto idus novembris, non fit consistorium, et sunt vesperi papales die praecedenti Rome sollemnes cantandi in ecclesia, et datur[d] potus. Et sic per consequens non est consistorium die precedenti Dedicationem predictam basilice Salvatoris.

Item in festo sancti Martini episcopi et confessoris non fit consistorium.

Item in anniversario consacrationis seu coronationis Romani Pontificis presidentis non fit consistorium, et licet non habeat vesperos papales precedentes, tamen in cappella sua Papa audit vesperos et fiunt quedam sollempnitates.

Item in Dedicatione basilicarum apostolorum Petri et Pauli, que est in octava beati Martini, non fit consistorium et sunt vesperi papales sollempnes cantandi in ecclesia, et datur potus in die precedenti. Et sic per [consequens non est] consistorium die precedenti Dedicationem predictam Apostolorum, sed bene quandoque ante vesperos vel post vesperos confert dominus Papa cum cardinalibus, si sit necesse, de processibus qui fieri debent die sequenti.

80.[c] *marg.* In Advinione non fit consistorium die dedicationis ecclesie beate Marie de Donis, id est VIII die octobris. 80.[d] datur] daretur.

Item in festo sancte Cecilie non fit consistorium. Item in festo sancti Clementis non fit consistorium. Item in festo sancti Andree apostoli non fit consistorium.

In decembri.

In festo sancti Nicolai non fit consistorium. Item in festo sancti Ambrosii non fit consistorium. Item in sabbato proxime precedente tertiam dominicam de Adventu, que vocatur dominica de *Gaudete*, non fit consistorium et sunt vesperi papales sollemnes cantandi in ecclesia et datur potus. Item in festo sancte Lucie
f.44 non fit consistorium. / Item in festo sancti Thome apostoli non fit consistorium. Item in vigilia Nativitatis Domini non fit consistorium et sunt vesperi papales sollempnes cantandi in ecclesia et datur potus. Item in die Natalis Domini non fit consistorium. Item in festo sancti Stephani Prothomartiris non fit consistorium. Item in festo sancti Ioannis evangeliste non fit consistorium. Item in festo sanctorum Innocentum non fit consistorium. Item in festo sancti Thome episcopi Cantuariensis[e] non fit consistorium. Item in crastino sancti Thome predicti non fit consistorium. Item in festo sancti Silvestri non fit consistorium.

Item ut supra dictum est in principio, in festis principalioribus civitatum, maxime si Papa celebret et in die Cinerum et in Paschate, et quibusdam diebus precedentibus Pascha et sequentibus, et in Ascensione et Penteconste et quibusdam diebus sequentibus et vigiliis et quibusdam aliis diebus, consueverunt Romani Pontifices a consistoriis abstinere.

Item quandoque fiunt vacationes in estate a festo sancti Petri usque ad octavam Nativitatis beate Virginis vel circa, secundum diversas formas, et tunc non fit consistorium nisi vocentur, vel nisi sint certi dies ad consistorium ordinati. Quandoque etiam sunt ferie repentine vel propter motum Curie vel secundum quod alia negotia occurrunt et placet domino Pape, et tunc quandoque per plures dies vacatur a consistoriis et ante recessum et post adventum ad locum plus et minus, secundum quod per Dominum fuerit ordinatum. Et consuevit in consistorio ordinari de vacationibus et forma ipsarum, et consuevit etiam significari curialibus quando dimittatur et quando et ubi sit audientia resumenda, ut bene sibi provideant et ne possint per adversarios circumscribi.

Item cum cardinales legati vel cardinales nuntii vel qui diutius abfuerunt recedunt vel revertuntur ad Curiam, vel imperatores,

80.[e] Cantuariensis] Canturiensis.

reges vel eorum filii veniunt vel recedunt de Curia, cardinales consueverunt eos associare, et sic cum associant recedentes non consuevit esse consistorium. Cum vero associant venientes non est consistorium ordinarium ad negotiandum, sed receptis predictis venientibus in publico, quia in publico recipi consueverunt per dominum Papam ad pedem et osculum, et aliis ipsorum familiaribus ad pedem, et prelatis ad pedem et osculum, et aliis maioribus ad pedem et osculum quos vellet dominus Papa honorare. Deinceps omnes alii a consistorio excluduntur, remanentibus solum cum Summo Pontifice cardinalibus et predictis imperatore et regibus et eorum filiis per modicam moram in aliquibus affabilibus et curialibus colloquutionibus. Qui postmodum recedentes a presentia Domini associari debent a duobus diaconibus cardinalibus usque ad ostium, vel usquequo familiam suam habeant. Et etiam
f.44v quandoque in primo adventu usque ad domum / suam associant venientem. Et regulariter quandocumque stante domino Papa in consistorio cum cardinalibus veniunt vel recedunt predicti imperatores vel reges, associari debent a duobus diaconibus usque ad ostium camere vel usque ad suos. Quadoque etiam idem observatur, si non nimis sepe veniant filii imperatorum vel regum.

Et notandum quod quando diu cessatum est a consistorio, quamvis certum sit qua die regulariter deberet esse, nihilominus tamen cardinales consueverunt specialiter ad consistorium evocari. Notandum etiam quod si quandoque dominus Papa mandet quod cardinales non veniant ad consistorium die qua alias regulariter venire debent, cardinales ex tunc non vadunt ad consistorium nisi specialiter fuerint evocati, vel nisi dominus Papa in consistorio vel alibi eis dixerit qua die ad consistorium venire debent. Attendendum etiam quod ante Natale, et, si sit necesse, quandoque ante carnisprivium et ante Pascha et ante longas vacationes, si fiant, et ante motum Curie et cum consistoria resumuntur post longas moras seu intermissiones consistorii ex causis predictis vel aliis, consuevit dominus Papa tenere aliqua consistoria publica et audire advocatos et alios proponentes et ordinare de negotiis, et ipsa ponere in statu, prout Sue placuerit Sanctitati.

81

De pronunciatione prelatorum.

Item regulariter quandocumque pronunciat prelatos aliquarum ecclesiarum, maxime si plures pronunciat et etiamsi unum tantum alicuius sollempnis ecclesie, consuevit exire extra in consistorio

publico et pronunciare prelatum vel prelatos promovendos in absentia ipsorum. Et facta aliqua commendatione per Papam de prelatis, in promovendorum absentia, postmodum ipsis promovendis venientibus ad presentiam Domini, brevibus et paucis dictis ipsis promovendis per Papam, vadunt promovendi ad pedem Domini et non ad osculum. Et incepto: *Te Deum laudamus* per aliquem ex cappellanis, Summo Pontifice nihilominus in sede sua residente, promoti ducuntur ad altare quod[a] ibi paratum est, ante quod debent orare genuflexi et prostrati. Et ducuntur secundum ordinem sue pronunciationis singuli a duobus cardinalibus diaconibus, secundum ordinem sue prioritatis. Et dicto: *Te Deum laudamus*, et postmodum [dictis] duabus orationibus cum nota per priorem episcoporum, qui est ibi, [et] effusa magis summissa voce benedictione per eum super ipsos, et ipsis electis surgentibus et deosculantibus altare, et consequenter ipsis receptis ab omnibus et singulis cardinalibus ad osculum, episcopis primo, presbiteris secundo, diaconibus tertio, reducuntur a diaconibus cardinalibus, ordine ut supra, ad pedes Domini, qui singuli primo ad pedem deinde ad osculum a domino Papa recipiuntur. Post hec Dominus reingreditur cameram si placet.

Attendendum etiam quod cum magna negotia publica proponenda sunt, sive per ambasciatores imperatorum vel regum, pro-
[f.44bis] vinciarum / vel comitatuum sollemnium vel etiam alia magna negotia de quibus sepe Curia renovatur, dominus Papa audire consuevit in consistorio publico et maxime primas propositiones electionum, que ad Sedem Apostolicam deferuntur, ne aliqui fraudulenter dicerent se in concordia electos, cum tamen eorum electio esset in discordia celebrata. Et etiam quando Summus Pontifex multum vult honorare ambasciatores vel sollemnes nuntios venientes, etiam si tunc nihil magni proponatur, in publico consistorio recipere consuevit. Memorandum de festis que transferuntur; item quod, quando diu vacatur, debeat mitti pro cardinalibus.

82

De ordinatione diaconi cardinalis.

Die sabbati in quatuor temporibus dominus Papa veniet ad ecclesiam, fit reverentia more solito, quam faciet ordinandus si velit, et statim secedit ad partem ubi suo tempore paramenta recipiet, et dicitur tertia, sexta et nona. Paratur dominus Papa quadragesimalibus, progreditur versus altare, fit reverentia trium pre-

81.[a] quod] quo.

sbiterorum ad osculum et [ad] pectus, dicitur *Introibo etc.*, ingreditur ad altare, fit reverentia trium diaconorum ad osculum et [ad] pectus. Missa procedit suo ordine usque ad ultimum versum tractus, in qua missa sunt quinque prophetie et in qualibet est: *Flectamus genua, Levate.* Ante ultimum versum tractus ordinandus in diaconum cardinalem paratus more subdiaconi, videlicet cum succa, cocta et parvo amictu ad spatulas, camiso seu alba, cintorio sive manipulo, dalmaticam vero et super eam stolam super manus et brachia portans, a priore[a] diaconorum et [ab] altero diacono cardinali ducitur sine mitra usque ad presentiam Pape, coram quo genuflectitur. Tunc prior diaconorum dicit:

Postulat Mater Ecclesia Catholica ut hunc presentem reverendum patrem dominum Ioannem subdiaconum et Sancte Romane Ecclesie cardinalem ad onus diaconi ordinetis. Papa cum mitra: *Scis illum dignum esse?* Respondens offerens: *Quantum humana fragilitas esse sinit et scio et testificor ipsum dignum esse ad huiusmodi onus officii.* Papa sedendo cum mitra, dicat: *Diaconum oportet offerre etc.*, ordinando genuflexo. Tunc Papa legendo et sedendo cum mitra dicat: *Auxiliante Deo etc.* Fiat letania Papa recumbente cum mitra super faldistorio et ordinando prostrato ante altare, dalmatica cum stola interim assignata alicui. Qua completa Papa revertitur ad sedem, ordinandus stet ante faciem eius reverenter. Papa stans cum mitra dicit: *Commune votum etc.* Deinde Papa, ordinando stante inclinato ante ipsum, dicat in
[f.44vbis] modum prefationis: / *Oremus dilectissimi etc.* Papa dicit: *Oremus*, diaconus a dextris: *Flectamus genua*, diaconus a sinistris: *Levate.* Papa dicit: *Adesto quesumus etc.*, per modum prefationis, licet aliqui dicant legendo. Qua completa solus Papa ponat manum super caput ordinandi, dicens cum nota: *Emitte etc.* Ad consumandum diaconi officium dominus Papa accipiens stolam, quam super dalmaticam ordinandus tenebat, dicat sine nota: *Accipe stolam etc.*, quam super humerum sinistrum ordinandi ponit et a sinistris sub latere dextro circumdata ligatur. Deinde dominus Papa dat librum evangeliorum in manibus ordinandi, dicens sine nota: *Accipe potestatem etc.* Deinde dat benedictionem seu orationem dicens cum nota: *Exaudi Domine etc.* Consequenter facta prefata consacratione, cardinalis tunc ordinatus induitur a ministris tunicella alba, et statim idem ordinatus dalmatica alba induatur, Papa tangente ipsam dalmaticam super humerum et dicente sibi sine nota: *Induat te Dominus vestimento etc.* Ultimo ordinatus osculetur pedem domini Pape et Papa recipit eum ad osculum. Ordinatus vero statim post recipitur ad osculum ab omnibus diaconibus cardinalibus, et etiam ab omnibus episcopis et presbiteris cardinalibus.

82.[a] a priore] more.

Quibus factis, accipiat manipulum in armilla sinistra super tunicellam et mitram in capite, vadit, deposita mitra, ad reverentiam pedis domini Pape more consueto, genuflectit etiam coram altari dicens basse: *Munda cor meum etc.* Recipit librum evangeliorum de altari, petit inclinatus capite benedictionem a domino Papa dicens basse: *Iube domne benedicere*, et recepta benedictione vadit cum libro ad pulpitum, et incipiens dicit: *Dominus vobiscum*, respondetur: *Et cum spiritu tuo. Sequentia sancti Evangelii etc.* signando librum et se. Respondetur: *Gloria tibi Domine. In illo tempore etc.* Dicto evangelio osculetur principium dicti evangelii, in ceteris vero ministret ut diaconus et faciat que incumbunt. Dum dicitur offertorium offerat more consueto duos torticios magnos accensos, duos panes et duas amphoras vini, et offerendo singula manum Pape osculetur. Papa vero oblata leviter tangit. In oratione super populum [Papa] dicit: *Oremus*, diaconus ordinatus dicit: *Humiliate capita vestra Deo.* In fine completa oratione misse, diaconus ordinatus dicit: *Benedicamus Domino*, versa facie ad altare. [Papa dicit]: *Sit nomen Domini benedictum etc.* Diaconus ordinatus stans in dextro cornu altaris sine mitra dicit ter: *Multos annos*, qualibet vice altius et qualibet vice genuflectendo coram Papa stante cum mitra. In fine ordinatus osculetur pedem Pape et recipitur ad osculum a Papa.

83

Ordo qui observatur in celebratione Concilii generalis.

f.45 / [a] Ante solis ortum eiiciantur omnes ab ecclesia, obseratisque foribus cunctis, ad unam ianuam per quam sacerdotes ingredi oportet, ostiarii stabunt. Et convenientes omnes episcopi pariter introibunt et secundum ordinationis sue tempus residebunt. Post ingressum omnium episcoporum atque consessum, vocentur deinde presbiteri quos causa probaverit introire, nullusque se inter eos ingerat diaconorum. Post hos ingrediantur diacones probabiles quos ordo poposcerit interesse. Et corona facta de sedibus episcoporum, presbiteri a tergo eorum resideant, quos tamen sessuros secum metropolitanus elegerit, qui utique et cum eo iudicare aliquid et diffinire possint. Diacones in conspectu episcoporum stent. Deinde ingrediantur laici, qui electione Concilii interesse meruerint, ingrediantur quoque notarii quos ad recitandum vel excipiendum ordo requirit. Obseratisque ianuis et sedentes in diuturno silentio sacer-

83.[a] *marg.* Qualiter in Concilio sedere debent patriarche, vide infra in tractatu de missis Pape, c. Notandum etc. *cfr. c. 108.*

dotes atque cor totum habentes ad Deum, dicturus est archidiaconus: *Orate.* Statimque omnes in terram prosternentur tam episcopi quam presbiteri orantes diutius, tacite cum fletibus atque gemitibus. Unus ex episcopis senioribus surgens orationem palam fundat ad Deum, cunctis adhuc in terra iacentibus, dicens hanc orationem:

Oratio

Assumus Domine Sancte Spiritus, assumus peccati quidem immanitate detenti, sed in nomine tuo specialiter aggregati. Veni ad nos et esto nobiscum, et dignare illabi cordibus nostris. Doce nos quid agamus, quo gradiamur et ostende quid efficere debeamus, ut te auxiliante tibi in omnibus placere valeamus. Esto salus et suggestor et effector iudiciorum nostrorum, qui solus cum Deo Patre et eius Filio nomen possides gloriosum. Non nos patiaris perturbatores esse iustitie, qui summam diligis equitatem, ut in sinistrum nos ignorantia non trahat, non favor inflectat, non acceptio muneris vel persone corrumpat, sed iunge nos tibi efficaciter solius gratie tue dono, ut simus in te unum, et in nullo deviamus a vero; qualiter in nomine tuo collecti, sic in cunctis teneamus cum moderamine pietatis iustitiam, ut hic a te in nullo dissentiat sententia nostra, et in futuro pro bene gestis consequamur premia sempiterna.

In qua oratione *Pater noster* non dicatur nec benedictio, sed ipsa solummodo oratio confirmetur. Finita autem oratione et responso ab omnibus *Amen*, rursus dicat archidiaconus: *Erigite vos*, confestim omnes surgant et cum omni timore Dei et disciplina tam episcopi quam presbiteri sedeant. Sicque omnibus in suis locis in silentio consedentibus, diaconus alba indutus codicem in medio proferens, capitula de conciliis agendis pronunciet, idest de Concilio Toletano tertio aera[b] XVIII. Item ex Concilio Toletano quarto aera[b] III. / Item ex capitulis Orientalium Patrum, que Martinus episcopus e greco in latinum vertit, aera[c] XVIII de Synodo[d] facienda. Item ex Concilio Calcedonensi aera[c] XVIII. Item ex Concilio Agathensi aera[c] XXV vel aliud de canonibus quod Metropolitano aptius visum fuerit ut legatur. Finitisque titulis Metropolitanus episcopus Concilium alloquatur exhortatione,[e] ita dicens:

f.45v

Ecce sacratissimi sacerdotes premissis Deo precibus, fraternitatem vestram cum[f] pia exhortatione[e] convenio et per divinum nomen obtestor, ut ea que a nobis de Deo et de sacris ordinibus vel sanctis moribus [vobis] fuerint dicta, cum omni pietate suscipiatis,

83.[b] aera] hera. 83.[c] aera] era. 83.[d] Synodo] Synado. 83.[e] exhortatione] exoratione. 83.[f] cum] cur.

et cum summa reverentia perficere intendatis. Quod si forsitan aliquis vestrum aliter quam dicta fuerint senserit, sine aliquo scrupulo contentionis in nostrorum omnium copulatione, ea ipsa de quibus dubitaverit conferenda reducat, qualiter Deo auxiliante, aut doceri possit aut doceat. Deinde simili vos obtestatione obsecro ut nullus vestrum in iudicando aut personam accipiat aut[a] *quolibet favore vel munere pulsatus a iusto iudicio avertatur aut discedat, sed cum tota pietate, quicquid cetui vestro se iudicandum intulerit retractare, ut nec discordans contentio ad subversionem iustitie inter vos locum inveniat, nec item in perquirenda equitate vigor vestri ordinis vel solicitudo tepescat.*

Post hanc exhortationem[b] introibunt omnes quicumque fuerint presbiteri, diacones vel religiosi universi ad audiendam doctrinam. Sicque archidiaconus lecturus canonem Toletensis Concilii undecimi aera[c] prima: *Ne*[d] *tumultu Concilium agitetur*, quo canone perlecto Concilium Ephesinum ex ordine perlegatur. Deinde collatio pariter et instructio de misterio sancte Trinitatis habeatur, simulque de ordinibus officiorum, si in omnibus sedibus eiusdem celebritatis unitas tenetur.

Pro his quoque causis, prout spatium diei permiserit, et epistole Pape Leonis ad Flavianum episcopum de erroribus Euthicetis et misterio Trinitatis legende sunt. Canones quoque de unitate officiorum nec aliud aliquid antea transeatur, quam ista omnia explicentur, ita tamen ut totos tres dies letaniarum nihil aliud agatur nec retractetur, nisi sola collatio de misterio Sancte Trinitatis et de ordinibus sacris vel officiorum institutis, ita ut hec tota partiantur per illos tres dies, ut nihil aliud, sicut dictum est, nisi sola questio de his que predicta sunt habeatur, ita ut lectio semper congruens ordini cause et que querenda est antecedat. Post hec in quarto die relique per ordinem admittende sunt, sicque omnes, qui de religiosis in retroactis diebus pro spirituali instructione interfuerant in Concilio, foras egrediantur, aliquibus residentibus presbiteris in Concilio, quos Metropolitanus probaverit honorandos. Per singulos tamen illos tres dies Rogationum letaniarum episcopi vel presbiteri cum admonitore primum orationibus se prosternant, sicque collecta a Metropolitano oratione
f.46 consurgant / et de divinis tantum, ut dictum est, rebus collationem habeant. In reliquis autem diebus cunctis astantibus oratio colligenda est, et sic consedentes causarum negotia iuste et religiose colligant. Nullus tamen tumultus aut inter consedentes aut inter astantes habeatur. Eodem tamen modo eodemque ordine ad Concilium omnes per singulos dies ingrediantur, quo superius iam premissum est. Nam et si presbiteri reliqui aut diaconi, cle-

83.[a] aut]a. 83.[b] exhortationem] exorationem. 83.[d] Ne] Nec.

rici sive laici, de his qui foris steterunt, Concilium de qualibet re crediderint appellandum, ecclesie Metropolitane archidiacono causam suam intiment et ille Concilio denunciet. Tunc illis et introeundi singillatim[e] et proponendi licentia concedatur. Nullus autem episcoporum a cetu communi secedat antequam hora generalis secessionis adveniat. Concilium quoque nullus solvere audeat nisi fuerint cuncta determinata, ita ut quecumque deliberatione communi finiuntur, episcoporum singulorum manibus subscribantur, ita tamen quod ante duos vel tres dies quam solvatur Concilium, omnes constitutiones a se editas diligenti consideratione retractent, ne in aliquo offendissent.

Item in die quo Concilium absolvendum est, canones qui in Sancta Synodo[f] constituti sunt coram ecclesia in pubblico legantur. Quibus explicitis respondeatur in choro: *Amen.*

Deinde ad locum redeuntes ubi in Concilio residerunt, canones ipsos subscribant. Admonendi quoque a Metropolitano sunt de Pascha venturo, quo veniat die, admonendi etiam sunt quo tempore supervenienti anno ad faciendum Concilium veniant, eligendi etiam episcopi qui cum Metropolitano dies festos Natalis Domini et sanctum Pascha debeant celebrare. Post hec dicente archidiacono: *Orate*, omnes simul pariter in terra se prosternent ubi diutissime orantes, hanc unus ex maioribus orationem dicat:

Oratio.

Nulla est Domine humane conscientie virtus, que inoffense possit tue voluntatis iudicia expedire et ideo quia imperfectum nostrum viderunt oculi tui, perfectioni deputa quesumus que perfecto equitatis fine concludere preoptamus. Te in nostris principiis occursorem poposcimus, te quoque in hoc fine iudiciorum nostrorum excessibus adesse precamur, scilicet ut ignorantie parcas, ut et errori indulgeas, ut perfectis votis perfectam operis efficaciam largiaris. Et quia conscientia remordente tabescimus, ne aut ignorantia nos traxerit in errorem aut preceps forsitan voluntas impulerit iustitiam declinare, ob hoc te poscimus, te rogamus ut si quid offensionis in hac Concilii celebritate attraximus, condonare ac remissibile facere digneris, ut in eo quod soluturi sumus aggregato Concilio, a cunctis primum absolvamur nexibus delictorum qualiter et transgressores venia et confitentes tibi subsequatur remuneratio sempiterna. Huic orationi omnino *Pater noster* adiungatur, et cunctis adhuc iacentibus, hec benedictio explicetur:

83.[e] singillatim] sigillatim. 83.[f] Synodo]Synado.

f.46v / *Christus Dei filius qui est initium et finis, complementum nobis tribuat charitatis. Amen. Et qui nos ad expletionem huius fecit pervenire Concilii absolutos nos efficiat ab omni congregatione delicti. Amen. Ut ab omni reatu liberiores effecti, absoluti etiam per donum Spiritus Sancti felici reditu vestrarum sedium cubilia repetatis illesi. Amen. Quod ipse prestare dignetur, cuius regnum et imperium permanet in secula seculorum. Amen.*

Quibus expletis cum dictum fuerit ab archidiacono: *In nomine Domini nostri Iesu Christi eamus cum pace*, omnes illico surgentes pariter residente Metropolitano, ab ipso primum incipiente officium, osculum sibi invicem omnes pariter dabunt, sicque data sibi invicem pace conventus Concilii absolvatur.

Oratio secundi diei:

Nostrorum Domine tibi curvantes genua cordium, quesumus ut bonum quod nobis a te requiritur exequamur, scilicet ut prompti tecum sollicitudine gradientes, discretionis ardue subtile iudicium faciamus, ac misericordiam diligentes clareamus studiis tibi placite actionis.

Oratio tertii diei:

Ad te Domine interni clamoris vocibus proclamantes, unanimiter postulamus, ut, respectu gratie tue solidati, precones virtutis efficiamur intrepidi, tuumque valeamus verbum cum omni fiducia loqui. Amen.

84

De officio vigilie Nativitatis domino Papa existente in Urbe[a].

In vigilia Natalis Domini statio ad Sanctam Mariam Maiorem. Consueverunt Romani Pontifices hactenus pergere ad Sanctam Mariam Maiorem in vigilia Natalis Domini, et cantare ibi missam de vigilia et cenare ibi et post cenam vesperas decantare. Peractis autem vesperis datur potus in aula et dominus Papa remanebat ibi et pernoctabat ibidem et ibi stabat ad vigilandum toto ibi apparatu Curie existente. In primo nocturno legunt tres lectiones clerici eiusdem ecclesie, et cantores pro ipsa ecclesia cantant tria responsoria. Lectionem quartam legit unus ex presbiteris cardinalibus, lectionem quintam aliquis iudex vel scriniarius, lectio-

84.[a] *marg.* Istud debuit poni supra et non hic.

nem sextam aliquis subdiaconus Romane Curie, lectionem septimam de homelia aliquis diaconus cardinalis qui servit Pape a parte sinistra et aliam homeliam alter diaconus cardinalis, nonam vero lectionem legit dominus Papa in qua dicit: *Iube dompne benedicere*, et nullus benedicat ei nisi quod tantummodo omnes respondeant alta voce: *Amen*. Finita lectione dicatur: *Te Deum laudamus*, et eo finito dominus Papa dicit orationem, scilicet: *Concede quesumus.*

85

De missa noctis Natalis Domini[a].

Omnibus his finitis dominus Papa preparat se ad missam cantandam ad presepe, ubi quicquid offertur, quamdiu dominus Papa
f.47 missam celebraverit, sive ad manus sive ad pedes ipsius Domini / vel super altare, cappellanorum est, excepto pane qui est acolitorum, si recipere voluerint. In qua missa dominus Papa utitur mitra frigiata et dicitur *Gloria* et *Credo* et prefatio *Quia per incarnati Verbi* et *Communicantes*. Communicant qui volunt communicare. In nocte Natalis Domini statio ad presepe. Peracto misse officio cantantur laudes, deinde vadit quiescere.

86

De missa in mane Natalis Domini.

Summo igitur mane indutus missalibus vestimentis vadit ad Sanctam Anastasiam, et celebrat ibi missam secundam cum *Gloria* et *Credo* et utitur mitra frigiata.

Statio ad Sanctam Anastasiam. Postea finita missa revertitur ad Sanctam Mariam Maiorem et intrat sacrarium cum episcopis cardinalibus, diaconibus, subdiaconibus et reliquis ordinibus et dicunt tertiam. Qua dicta induunt se sollempniter vestimentis albis et processionaliter vadunt et altare, sicut moris est. Notandum quod septem facule debent esse in missa super altare et Curia debet dare. Deinde dominus Papa incipit missam et post primam orationem fiunt[a] laudes eius, sicut habentur in Politico. Finitis laudibus legitur prius latina epistula et postmodum greca, sic etiam legitur evangelium latinum et grecum. Diaconus vero cardinalis dicto evangelio revertitur ad altare nec expectat diaconum grecum,

85.[a] *marg.* Cap. 67 sed variat in fine. Z. 86.[a] fiunt] finit.

licet simul iverint[b] cum cardinali sequens ipsum. Et prosequitur Papa missam suo ordine.

87

De missa ultima in die Nativitatis Domini.

In die Natalis Domini statio ad Sanctam Mariam Maiorem. Expleta vero missa, ad portam ipsius ecclesie recipit regnum de manu prioris diaconorum et gestat illud in capite usque ad gradus palatii. Tunc iudices et advocati veniunt ei obviam sub gradibus in porticu et faciunt eius laudes, prout in libro Politico scriptum est. Et ibi dominus Papa descendit et deposito regno accipit mitram, deinde iudices ducunt eum usque ad locum in quo datur presbiterium. Tunc vero exuunt eum planeta et apposito manto super scapulas, sedet in constetorio seu cathedra et manibus propriis dat presbiterium. Sciendum quod cappellani recipiunt pro presbiterio illa die unum malachinum, in omni coronatione sua tantum. Dato presbiterio sic indutus vadit ad mensam, et eodem die consuevit legere ad mensam aliquis diaconus cardinalis indutus pluviali. Circa vero finem mense Scola Cantorum debet cantare sequentiam.

88

[In die sancti Stephani].

In die sancti Stephani summo mane conveniunt omnes ordines, tam clerici quam laici induti pannis sericis, in basilica, diaconibus cardinalibus et subdiaconibus exceptis, qui induti dominum Papam ducunt de camera sua ad basilicam ipsam, ubi cardinales
f.47v et prelati omnes exhibent ei reverentiam. Ibique induit / se planeta alba et descendens de palatio usque ad porticellum, ibique invenit equum faleratum, sed non collum ipsius, nacta scarleti et ascendens equum et de manu adexterorum regnum recipiens, induit ipsum. Sicque vadit ad ecclesiam beati Stephani in Celio monte, coronatus cum ordinibus processionaliter, sicut scriptum est in Politico. Cunque sic ad predictam ecclesiam Sancti Stephani, in qua ipso die est statio, devenerit, deposito regno intrat ecclesiam factaque oratione vadit ad sacrarium, et deposita planeta alba induit rubeam et celebrat missam, sicut externa die in omnibus ad missam. Missa vero finita resumit planetam albam et induit [regnum et] revertitur ad palatium. Cetera vero fiunt prout in Politico scriptum est.

86.[b] *iverint*] iverit.

89

[In natali sanctorum Innocentum etc.]

In natali sanctorum Innocentum statio ad Sanctum Paulum. In missa non dicitur *Gloria in excelsis* nec *Alleluia*, sed tractus cantatur. *Credo* vero cantatur per octavam Nativitatis Domini quotidie et prefatio de Nativitate et *Communicantes*. Nec *Ite missa est* dicitur, nam *Ite missa est* semper sequitur *Gloria in excelsis Deo*. Dicuntur tamen ista in octava eorum. Si festivitas ista in dominica venerit, ad matutinas *Te Deum laudamus* cantatur, ad missam *Gloria in excelsis Deo* cantatur et *Alleluia*, *Credo* et prefatio de Nativitate[a].

Ab octava Epiphanie quotidie ad missam dicitur oratio prima sive sit festiva sive ferialis, secunda fit commemoratio de sancta Maria, videlicet: *Deus qui salutis eterne*, tertia de Sancto Petro: *Deus cuius dextera*, quarta: *Ecclesie tue*, quinta: *Deus omnium fidelium pastor*, et hoc observatur usque ad Purificationem sancte Marie.

A Purificatione vero usque ad quartam feriam que caput est ieiunii, prima oratio dicitur de die, secunda *A cunctis*, tertia *Deus omnium*.

Inspiciat ebdomedarius diligenter quod si tempus breve est a dominica post octavas Epiphanie usque ad Septuagesimam, quod nequeant diebus suis dici officia dominicalia, videlicet introitus et orationes, epistole et evangelia, ita distribuat, quod si non potest habere dominicas per dies feriales infra ebdomedas, faciat decantari utiliter, si potest coadaptetur, ita quod compleantur in ultima ebdomeda.

Illud idem observetur de dominicis post octavam Pentecostes usque ad Adventum.

90

De officio Cinerum[a]

Feria quarta caput ieiunii non est pretermittendum de officio Cineris. Illa die si Papa fuerit in Urbe, conveniunt omnes ad Sanctam Anastasiam, sed antequam veniat dominus Papa fiunt cineres ibi de palmis preteriti anni, et benedicuntur a iuniori presbitero cardinali induto pluviali violaceo cum ministris paratis in albis[b] tantum. Tunc dominus Papa vadit ad dictam ecclesiam, comitante

89.[a] *marg.* Huc usque edita, in quibus sequentia habentur cap. 77 pag. 343 § Ad octavas. Z.

90.[a] *marg.* Officium benedictionis cereorum requiratur folio. *Cfr. c.* 70. Deinde sequitur officium Cinerum.

90.[b] *marg.* Id est superpelliciis.

cum tota Curia, et dicit ibi sextam, quia antequam descendat de
f.48 palatio debet dicere tertiam. Postmodum imponitur ei cinis / bene-
dictus a priore episcoporum, si presens est, sin autem a priore
presbiterorum. Deinde dominus Papa imponit cineres super capita
eorum dicens: *Memento homo etc.*, postea per priorem diaconorum
ordinatur processio. Si autem Papa vult pergere pedes, debet se
induere vestimentis missalibus usque ad dalmaticam. Post impo-
sitionem cinerum debet se discalciare et induere se nigra casula,
et pergere processionaliter usque ad Sanctam Mariam Scole
Grecorum et usque ad Sanctam Sabinam, pedibus discalceatis.
Interim scolenses cantent per viam antiphonam, demum sequun-
tur litanie. His finitis, dominus Papa ablutis pedibus ad Sanctam
Sabinam in sacristia[c] et recalciatus dicit nonam, deinde procedit ad
altare ad divina peragenda. Solet dominus Papa hac die ad missam
unam tantum orationem cantare et in omnibus dominicis diebus.
Sed in ferialibus, quando celebrat in cappella, dicit tres orationes,
videlicet orationem diei et orationem: *A cunctis*, et orationem:
Omnipotens et sempiterne Deus qui vivorum etc. Et quando venit
ad orationem super populum, dicit usque: *Per omnia secula seculo-
rum. Amen*, postea dicit: *Oremus. Humiliate capita vestra Deo*,
postea oratio super populum. In hac missa dicitur prefatio Quadra-
gesime *Qui corporali ieiunio etc.*, et deinceps usque ad dominicam
Palmarum tam in feria quam dominicis diebus, sed in diebus festi-
vis dicitur prefatio que competit. Peracto misse officio non dicit
vesperos, quia in tota illa ebdomeda non dicit post missam, sed
in sero sicut in aliis transactis diebus retro.

Notandum quod ab initio quarte ferie, que est caput ieiunii,
quisque dies proprias habet orationes et prophetias et evangelia
et antiphonas ad *Benedictus* et ad *Magnificat*. Orationes vero que
fiunt in missa super populum dicuntur in vesperis, preter diem
sabbati, ad vesperum dicitur oratio de dominica.

Sciendum est quod ab hac die usque in Cenam Domini, secun-
dum Romanam consuetudinem non dicitur: *Flectamus genua*, nisi
quando plures prophetias ad missam legimus.

Quando vero unam prophetiam legimus, dicitur in modum
epistole et dicitur: *Dominus vobiscum.* Notandum quod quando
due prophetie[d] ad missam leguntur, prima legitur in modum lec-
tionis et dicitur: *Flectamus genua*, secunda in modum epistole
et dicitur: *Dominus vobiscum.* Ex consuetudine hactenus obser-
vata, quando aliquod festum trium lectionum in diebus Quadra-
gesime veniebat, videlicet a quarta feria capitis ieiunii usque ad
feriam quartam Maioris Ebdomade, nihil de festo faciebamus pre-
ter commemorationem, [sed nunc non observatur. Unde si festum

90.[c] sacristia] sacrastia. 90.[d] prophetie] propetie.

S. Scholastice venerit in Quadragesima, missam dicimus de feria
cum commemoratione] de festo, etiam tertiam, sextam et nonam
de festo. Vespere, si aliquod festum non subsequatur, de feria
dicuntur. Si vero dominus Papa non est in Urbe conveniunt omnes
ad ecclesiam Sancte Sabine, et dicta tertia, benedicuntur cineres
a Pontifice vel a sacerdote qui debet cantare missam more solito ut
supra. Finita oratione, Pontifici vel sacerdoti celebraturo missam,
imponitur cinis a Pontifice, si adest, vel / sacerdote. Sin autem
f.48v idem Pontifex vel sacerdos imponit sibi ipsi cineres, deinde clero
et populo, dicendo cuilibet: *Memento homo etc.*, interim cantatur
Immutemur[e] *habitu*, et: *Iuxta vestibulum etc.* et responsorium:
Emendemus. Finita impositione cineris, dicitur oratio *Concede*, ut
supra, postmodum procedit ad altare ad divina peragenda. Hoc idem
servatur in cappella domini Pape, quando Papa non celebrat, ex-
cepto quod sibi et omnibus astantibus imponit cineres.

91

De officio quarte dominice Quadragesime.

Dominica quarta Quadragesime, statio ad Sanctam Crucem. In
hac dominica dominus Papa portat nobilem mitram aurifrigiatam
cum vadit missam celebrare ad ecclesiam Sancte Crucis, que dicitur
Hierusalem. Illo etiam die portat rosam auream cum balsamo et
musco, sibi in camera a camerario presentatam, baiulatque eam
in eundo ab eadem camera usque ad Sanctam Crucem et cum
predicat eam in manu tenet; reducetque eam in redeundo usque
ad Lateranum. Ad ascensionem et descensionem equi, Prefectus
Urbis indutus scarleto vel purpura, habens unam caligam rubeam
et alteram deauratam, tenet ei strepam et dominus Papa dat ei
rosam auream cum descendit.

92

De ordine officii in die Palmarum.

Ordo in die Palmarum. Dominica in Palmis, secunda hora
diei mediante, iunior cardinalis sacerdos et omnis clerus conve-
niant in ecclesia Sancti Silvestri[a] [in] palatio Lateranensi missali-
bus vestimentis induti, expositisque in medio palmarum vel olive
seu aliarum arborum ramis, benedicit cardinalis vel sacerdos salem
et aquam, deinde sequitur antiphona: *Osanna Filio David.* Deinde
pro graduali cantatur responsorium: *Collegerunt*, versiculus: *Unus
autem*, responsorium: *In monte Oliveti*, versiculus: *Vigilate.* Dicta

90.[e] Immutemur] Imitetur. 92.[a] Silvestri] Silivestri.

oratione expediantur palme et rami clero et populo hoc modo. Deferuntur palme benedicte in palatio Lateranensi ante cappellam, si ibi est Curia. Dominus Papa exiens dat unicuique episcopo et cardinali spatulam palmarum et aliis, si supersunt palme. Deinde proiicit folia palmarum sive olivarum super populum et aliquibus aliis dat manu[b] et cantor incipit anthiphonam.

93

De officio ferie quinte in Cena Domini[a]

Feria quinta in Cena Domini statio ad Sanctum Iohannem Lateranensem. Hac die sacrificium sacri corporis et sanguinis ab ipso Domino nostro Iesu Christo celebrationis sumpsit initium, hac die in toto orbe sanctum crisma conficitur, hac die etiam penitentibus per indulgentiam subvenitur. Mane huius diei primo mansionarii preparent omnia que necessaria sunt ad consacrationem crismatis, tres ampullas oleo mundissimo plenas, maximam vero ampullam, que ad[b] crisma debet fieri, de panno serico albo, alias autem de alio serico coopertas. Sit autem pannus adeo subtilis, quod ampulle possint videri per eum. Hora vero tertia sonetur signum
f.49 et veniant omnes ad ecclesiam, in qua crisma consacrari / debet. Tunc egrediantur penitentes de loco in quo penitentiam fecerunt, ut gremio Ecclesie presententur a Pontifice, qui sedere debet pro foribus ecclesie et reconciliare eos cum antiphonis et orationibus. Quibus finitis pulsentur campane, sicut mos est in sollemnibus diebus, et ex tunc sileant campane usque in diem sabbati. Antequam dominus Papa exeat de camera, dicit tertiam et sextam. Hora vero sexta exit dominus Papa de palatio cum episcopis et cardinalibus et toto apparatu Curie, veniens ad Palatium Maius, ubi solet esse hospitium Albanensis. Stans ibi in loco eminenti sermocinatur ad populum et facit processus si fuerint faciendi, ut moris est.

Peractis his omnibus descendit ad ecclesiam et intrat[c] ecclesiam, veniens ante sacrarium ad ecclesiam sancti Georgii, et dicit ibi nonam. Deinde tam Pontifex quam presbiteri et diaconi et alii clerici et quisque induatur ornatu sui ordinis. Pontifex induit vestimenta alba, episcopi pluvialia, presbiteri planetas, diaconi dalmaticas pro reverentia crismatis. Pontifex vero iam indutus dalmatica sedeat in sede sua, cui presentetur ampulla, que melior

92.[b] manu] manum.

93.[a] *marg.* Qualiter dominus Papa debet feria v in Cena Domini comunicare quere folio. Item qualiter fiat mandatum quere folio. *Cfr. cc. 71 et 73.*

93.[b] ad] a. 93.[c] intrat] intra.

est, cum oleo ab acolitis et balsamum, et ipse Pontifex oleum cum balsamo commisceat nihil dicens et conficiat. Omnes vero ampulle remaneant ibi et diligenter custodiantur quousque ad altare portentur. Pontifex autem postmodum lotis manibus, indutus cum planeta procedit cum presbiteris, diaconibus et acolitis et omnibus ordinibus, et habeat in processione crucem, evangelium, septem candelabra, thuribulum cum incenso, et sic processionaliter pergant ad altare cum mappula et facta confessione et reverentia, ascendit sedem suam. Interim autem decantetur a cantoribus introitus sine *Gloria Patri*, et finito versu repetatur introitus, postea a cantoribus decantatur *Kyrieleison*. Quibus finitis dominus Papa dicit excelsa voce: *Gloria in excelsis Deo*; dicta vero oratione: *Deus a quo etc.*, lectis epistola et evangelio, factoque sermone ad populum si voluerit, et *Credo in unum Deum*, decantando prosequatur missam ordine suo. Postquam dominus Papa intrat ad sacrificandum et conficit duas hostias, tunc acolitus conducit iuniorem diaconum cardinalem et cum eo plures subdiaconos.

Unus autem ex his subdiaconis portat crucem, acolito antecedente cum thuribulo et thure, et sic processionaliter vadunt ad ecclesiam Sancti Thome vel Sancti Georgii, ubi ampulla cum oleo et crismate conservantur. Cardinalis diaconus accipit illam ampullam que est crismatis, duo alii subdiaconi accipiant illas alias duas ampullas olei exorcizati et olei infirmorum, et eo modo quo iverunt, revertantur. Venientes autem ad altare, antequam dominus Papa dicat: *Per quem hec omnia*, subdiaconus qui baiulat ampullam olei infirmorum representet eam Summo Pontifici ad benedicendum. Pontifex dicat plana voce: *Exorcizo te immundissime*. His benedictionibus peractis revertitur ad altare et dicit: *Per quem*
f.49v *hec / omnia etc.* Verumtamen scire nos convenit, quod si fuerit Pontifex Lateranum, decantato *Credo in unum*, et antequam intret ad sacrificandum, a diaconibus levatur mensa de altari, palliis desuper complicatis et cum reverentia et omni devotione ab eisdem reportetur in cappellam sancti Pancratii iuxta claustrum canonicorum, quia ibi est locus conservationis, et cum omni cautela usque in diem sabbati custoditur. Deinde Pontifex venit ad altare accipiens ampullam vitream, que intra se continet quoddam vasculum aureum et in illo vasculo est lapis preciosus concavus et in illa concavitate lapidis est diligenter Christi sanguis inclusus, qui annualiter extrahitur et reponitur ibi in concavitate arce. Et tunc levatur a Pontifice et ostenditur, ut tota turba populi valeat cum timore et reverentia et omni devotione eum videre. Postea traditur custodienda priori et canonicis eiusdem ecclesie usque in diem sabbati.

Tunc Pontifex ad sacrificandum intrat solus et intrat archam, ut significetur quod in Veteri Testamento scriptum est, quia solus Pontifex intrabat semel in anno in Sancta Sanctorum, tamen

cruce et linteamine superpositis, episcopo vel cardinali cum cappellano sacerdote ministrante sibi. Confecto itaque sacrificio Pontifex solus communicat super altare sine ministris, et non cum calamo sed cum calice. Postquam autem communicaverit, ponit calicem super altare et patenam iuxta eum cum corpore Domini reservato, quia sexta feria de ipso sacrificio resumit et cooperitur utrumque sindone munda. Percepto corpore et sanguine Domini, Pontifex ascendit ligneam sedem et continuo duo acoliti deferunt ampullas involutas cum sindone alba serica in sinistro brachio, ita ut videri possint a medio, et diaconus qui assistit domino Pape accipit ampullam unam mistam cum balsamo et presentat eam Pontifici, tenens eam in sinistro brachio involutam. Tunc Pontifex alet ter in ipsam, et post eum alent etiam in ipsam ter omnes episcopi qui assistunt ibi et presbiteri cardinales, et dicit sine cantu [d]: *Dominus vobiscum, Exorcizo te creatura olei etc.*

Post benedictionem vero istam, omnes episcopi salutent per ordinem sanctum crisma et in salutando inclinent capita dicentes: *Ave sanctum crisma*, et deosculentur ampullam. Facta salutatione crismatis ab episcopis et presbiteris, statim debet fieri salutatio olei ab eisdem hoc videlicet modo. Dominus Papa salutat crisma et statim postea oleum, dicens: *Ave sanctum oleum*, ita et ceteri singuli facere debent. Postea reportentur ampulle processionaliter, sicut fuerunt adducte, ad sacrarium vel ad locum ubi sedere debent, et inde distribuatur unicuique sicut debetur et fuerit oportunum. Pontifex vero in sede communicat illos qui communicari volunt. Reverenter tamen oblate integre de corpore Domini in diem Parasceven reservantur, sanguis vero Domini penitus
f. 50 assumatur, pacis / osculum non datur, *Agnus Dei* dicatur, et communio: *Dominus Iesus Christus etc.* Tunc Pontifex revertitur ad altare et dicat hanc orationem: *Refecti in etc.*, qua expleta diaconus dicit: *Ite missa est.*

[De mandato fiendo in die Iovis Sancto] [e].

Missa igitur sollempniter peracta, indutus Pontifex sicut cantavit, ascendit ad palatium, comitantibus eum tam episcopis, quam presbiteris et diaconibus, omnibus peractis secundum ordinem suum. Pontifex ingreditur basilicam Sancti Laurentii de Palatio vel cappellam Sancti Martini, si est ad Sanctum Petrum, et exuet planetam et assumit sibi mantum in scapulis, imposito super caput

93.[d] *add.* et. 93.[e] *marg.* Cap. 84 in editis ubi quedam inseruntur ex Iacobo Gaetano que hic non habentur. Vide supra fol. 38, 1°. Z. *Cfr. c.* 76.

suum fanone cum mitra, facit mandatum duodecim diaconibus. Cubicularii ponunt concham ante eum, ipse vero precincto [f] linteo, habens ante se linteum mundum, et duodecim subdiacones manent foris basilicam discalciati, duo vero ostiarii accipiunt priorem in ulnis et portant eum ante Pontificem. Pontifex vero cum aqua calida lavat pedes eius et tergit linteo et deosculatur pedes eius et dat ei duos solidos et sic facit unicuique subdiaconorum et dat ei duodecim denarios. Interim cantores cantant vesperum et cappellani dicunt vesperum stantes ante eum. Antiphona ad vesperum: *Calicem salutaris etc.* His dictis, lectio non dicitur nec versus, sed antiphona ad *Magnificat* incipiatur: *Cenantibus autem* etc.

94

De officio ferie sexte.

Feria sexta, ut omnia dicantur per ordinem, prima hora huius diei cappellani omnes vocantur ad dicendum psalterium, domino Papa sedente ante lectum suum. Omnes cappellani sedent etiam iuxta pedes eius vicissim, totum psalterium complent. Quo finito, sacerdos cum aliis dicit antiphonam: *Ne reminiscaris*, postea letania, *Pater noster* private, *Miserere mei Deus* sine capitulo, et *Dominus vobiscum*, oratio: *Deus cui proprium est misereri*, et cetere omnes que consueverunt dici omnibus diebus Quadragesime, et in fine oratio, scilicet: *Respice quesumus Domine*, sicut in aliis officiis. Die ipso sancto Parasceve dicta prima cum oratione sua: *Respice quesumus Domine*, et psalmo lecto, in hora qua convenient dicitur tertia. Hora vero sexta conveniunt omnes ad Lateranensem basilicam, vel ad aliam ecclesiam et dicunt sextam. Tunc Summus Pontifex induit se omni ornatu quadragesimali tantum, episcopi vero pluvialibus, presbiteri, diaconi et subdiaconi planetis. Tunc iunior presbiterorum cardinalium ferat adornatam capsidem cum dominico corpore, externo die reservato, et subdiaconus cum papali cruce processione precedente, omnes discalciati sine cantu psallendo ad ecclesiam Sancte Crucis, que est in Hierusalem ubi statio fieri debet, ordinate procedent, quando dominus Papa est Lateranum. Quando autem illuc pervenerint, ingrediantur ecclesiam sine cantu et prostrati in medio ecclesie diutius orant. Presbiter qui portat corpus Domini ponat illud in secretario, dum dominus Papa preparat se; illo preparato reportet illud ante Papam in processione ad altare.
f.50v Surgentes ab oratione dominus Papa cum clero intret / secretarium et abstracta planeta cum pallio, sedeat in sede sua et lotis

93.[f] precincto] percinto.

pedibus, ministri calcient eum non sandalia sed quotidiana calciamenta. Veniens ad faldistorium dicit nonam et post paululum reindutus planeta et pallio, pretereunte cum cruce et evangelio sine luminaribus et incenso, ordinate cum silentio ad altare procedunt, et tunc omnes prostrati super tapetia strata diutius orant.

Interim autem ministri, scilicet cappellani, unam tantum tobaleam sindonem non aurifrigiatam extendunt super altare nudatum. Completa vero oratione nihil aliud dicat nec etiam confessionem faciat, sed Pontifex deosculato altari ascendit sedem mediam more solito, et subdiaconus statim procedit ad legendum et sine titulo et sine reverentia et osculo pedum, in modum lectionis sic incipiat: *Hec dicit Dominus in tribulatione etc.* Omnes lectiones tam hodie quam die sabbati legantur in modum lectionis, qua finita cantatur tractus: *Domine audivi.* Dicit Pontifex: *Oremus,* et diaconus scilicet prior diaconorum: *Flectamus genua,* postea alter diaconus qui assistit Pape: *Levate,* et dicat orationem: *Deus a quo etc.* Qua finita subdiaconus similiter sine titulo legit aliam epistolam: *In diebus illis dixit Dominus ad Moysen etc.* Lectione completa, cantatur tractus: *Eripe me etc.* Quo finito diaconus facta reverentia coram altari, sine benedictione et pedis osculo, procedat cum evangelio sine faculis et sine incenso. Et ascendens nudum pulpitum, non dicat: *Dominus vobiscum,* sed simpliciter incipiat: *Passio Domini nostri Iesu Christi,* et nullo respondente legat: *In illo tempore egressus etc.* Cum autem ventum fuerit ad locum ubi dicitur: *Post hec autem rogavit Pilatum,* acoliti representent ex more thuribulum et Pontifex imponat incensum, quod acoliti portent ad evangelium et portent etiam faculas accensas. Finito vero evangelio, reportetur liber cum incenso deosculandus Pontifici. Tunc Pontifex surgens dicit has sollempnes orationes: *Oremus, dilectissimi nobis etc.* In hac igitur oratione pro Iudeis dicitur: *Oremus,* et non dicitur: *Flectamus genua,* quia ipsi in hac die Domino irridendo flectebant. Ideo Ecclesia, illorum exhorrescens facinus, pro ipsis non flectit genua in oratione: *Oremus. Omnipotens etc.* Finitis orationibus procedit Pontifex ad altare, et stans ad dexterum cornu altaris accipit crucem a ministris sibi preparatam, sindone munda coopertam, et discoperiens eam a summitate, elevatis paululum manibus, solus incipit antiphonam: *Ecce lignum Crucis,* adiuvantibus eum in cantu qui assistunt ei. Cum autem *Venite adoremus* cantaverint, omnes prostrati reverenter adorent et usque ad terram se inclinent, et repetitur antiphona: *Ecce lignum* a cantoribus in choro.

Iterum Pontifex paululum procedens et crucem ad medietatem
f.51 / discooperiens, amplius elevatis manibus exaltando vocem eandem antiphonam solus incipit, similiter in cantando iuvantibus eum qui circa ipsum sunt. Et secundo a cantoribus antiphona reincipitur, et

tertio procedit Pontifex ante altare discooperiens crucem totam, erectis sursum manibus altius incipit: *Ecce lignum etc.* Et tertio a cantoribus repetitur antiphona et tertio dum cantatur: *Venite adoremus,* adoratur ab omnibus. Tunc Pontifex cum cyrothecis nondum extractis, deponit manibus suis crucem super stratum pallium et mundissima linteamina ad radicem altaris, et discalciatus, tertio prostratus crucem solus adoret, quo facto revertitur ad sedem et ibi recipit deposita calciamenta. Postmodum omnis chorus ordinate adorent. Interim cantores cantent: *Agios etc.,* vicissim repetentes: *Sanctus Deus, Sanctus fortis etc.,* antiphona: *Popule meus; Quia eduxi te de terra Egipti; Quid ultra debui facere,* cum toto improperio et alias antiphonas[a]: *Adoramus te Christe; Crucem tuam adoramus; Salva nos Christe Salvator,* et psalmus: *Deus misereatur,* et *Beati immaculati* et hympnos *Pange*[b] et *Crux fidelis*[c].

His finitis Pontifex cyrothecis depositis et lotis manibus ac cruce locata inter faculas in altari, ad altare ingrediatur. Presbiter cardinalis portat corpus Christi et ponit super altare, et dominus Papa aperit capsulam et cum manu accipit et ponit corpus in patena, quam accipit diaconus a subdiacono et teneat in manu, et diaconus offert ei corpus Domini, quod pridie fuerat reservatum. Quod accipiens collocet super corporali, ab eodem diacono prius super sindonem panso. Offerat ei et calicem similiter cum puro vino, et subdiaconus offerat ampullam cum aqua, quam Pontifex vino commisceat, ut representet quod eo die emanaverunt sacramenta Ecclesie, scilicet sanguis et aqua de corpore.

In quibusdam vero ecclesiis purum vinum hodie sine aqua offertur, ut in puro et forti vino crudelitas Iudeorum[d] representetur et asperitas passionis Christi. Collocato autem calice de consuetudine ad latus dominici corporis a diacono, offerat ei et incensum ut Pontifex, ut mos est, utrumque adoleat. Deinde inclinat se ante altare orans et dicens: *In spiritu humilitatis,* et erectus Pontifex vertit se ad populum dicens: *Orate fratres,* deinde dicat plana voce ut mos est: *Per omnia secula seculorum*; *Oremus, Preceptis salutaribus* et *Pater noster.* Oratione dominica completa, dicat hanc orationem in eadem voce: *Libera nos, quesumus Domine, ab omnibus malis.* Responso autem *Amen,* frangat hostiam, secundum consuetudinem, ponens de ea in calice nihil dicens; sanctificatur enim vinum non consacratum per corpus Domini immissum. *Pax Domini* non dicatur, *Agnus Dei* non canta-

94.[a] alias antiphonas] alia antiphona. 94.[b] Pange] Page. 94.[c] fidelis] fi. 94.[d] crudelitas Iudeorum] *repetitur.*

f.51v tur, nec pacis osculum datur, nec post / communio cantatur, communicat autem solus Pontifex sine ministris, non ad sedem [e] sollemniter, sed ibi tantum eo die ante altare, ob humilitatem reverentie diei et passionis Christi, perfundit in calice et ipse sumit et postea cum aqua in bacilibus. Deinde rediens ad sedem exuat se et cum clericis suis dicat vesperos preteriti diei, non cantando sed recitando. Antiphona: *Calicem salutaris etc.*, usque in finem sine lectione, sine hympnis et sine versiculo; ad *Magnificat* antiphona: *Cum accepisset acetum*, alia [f] antiphona: *Ait latro* [g] *ad latronem*, et in aliis omnibus non dicitur *Gloria Patri*. Quibus expletis dicatur: *Christus factus est pro nobis obediens etc.*, totum. Postea sine *Kyrieleison*, sub silentio dicatur *Pater noster*, psalmus *Miserere mei Deus*, et oratio *Respice etc.* His omnibus expletis quisque cum pace et absque confabulatione ad invicem revertitur ad propria. Dominus Papa eo die non cenat cum cappellanis nec cappellani cum eo, sed qui velit cenare, cenat cum quo vult et quando vult.

De Sabbato Sancto dictum est supra.[h]

95

Officium in die Sancto Pasche resurrectionis Domini [a].

Dominica sancta Pasche statio ad Sanctum Iohannem Lateranensem. Summo mane dominus Papa dicta prima vadit in basilicam Sancti Laurentii, que dicitur Sancta Sanctorum, posita ibi cappella a faldistorio prius orat, postea induitur a diacono et subdiacono usque ad dalmaticam. Tunc surgit et ingreditur ad Salvatorem, aperitque imaginem Salvatoris et deosculatur pedes ipsius imaginis. Tunt venit ad altare sumens crucem parvam que posita est ibi a cappellanis, et tenendo eam in manu cantat voce convenienti antiphonam: *Surrexit Dominus de sepulcro, qui pro nobis pependit in ligno, Alleluia.* Cappellani qui assistunt ei, iuvant eum in cantando duabus aliis vicibus ipsam antiphonam, reiterando et semper altius imponendo, sicut primo inceperat, deinde revertitur ad faldistorium. Omnes diaconi cardinales ibi esse debent et prior subdiaconorum cum omnibus subdiaconibus de cappella et omnes alii cappellani. Predicti vero diaconi induunt se dalmaticis, subdiaconi vero tunicis, alii vero cappellani albis togis.

Tunc domino Papa sedente in faldistorio, prior diaconorum flec-

94.[e] *add.* sed *expunctus.* 94.[f] alia] alleluia. 94.[g] latro] sacro. 94.[h] folio *add. alia manus. Cfr. c. 75.* 95.[a] *marg.* De officio de die sancto Pasche. De officio de sabbato primo post Pascha. Item quomodo fiunt agnus Dei cerei. Quere infra ubi reperies statim. *Cfr. cc. 96-97.*

tens genua sua coram ipso dat osculum pacis, sed prius osculatur pedem. Tunc dominus Papa dando pacem dicit: *Quia resurrexit Dominus vere*, respondet ille qui accepit: *Et apparuit Petro*, et ipse diaconus revertatur ad filum [b] iuxta Papam in locum suum. Post hec omnes diaconi, subdiaconi et alii cappellani et ceteri ordines Curie recipiunt pacem a Summo Pontifice et vicissim dant et recipiunt pacem usque ad ultimum. Deinde dominus Papa induit se planeta alba, et redimitus mitra cum omnibus ordinibus his de-

f.52 scendit de palatio, preparatis equis cum manipulis / super sellam coronatus [c], equitatque cum processione ad Sanctam Mariam Maiorem.

Cum autem venerit ad Merolanam, quidam scriniarius electus ab omnibus scriniariis Urbis, dicit alta voce: *Iube dompne benedicere*, postea Pontifex benedicit ei. Item scriniarius: *In ecclesia Sancte Marie domine nostre* dicit cantando, *hac nocte baptizati sunt tot masculi et tot femine*, et Pontifex respondet: *Deo gratias*. Eodem modo fit secunda feria ad Sanctum Petrum, tertia ad Sanctum Paulum. Cum autem venerit dominus Pontifex ad Sanctam Mariam, ubi fit statio, statim descendit de equo, deponit coronam de capite, quam dat destratoribus ut diligenter servent eam. Canonici ecclesie cum thuribulo et incenso et aqua benedicta suscipiunt [eum] cum processione cantando, sed Pontifex ponit incensum in thuribulo et aspergit aquam super populum. Deinde intrat ecclesiam et orat et vadit ad locum preparatum, ascendit sedem suam et dicit tertiam. Finita tertia, residente domino Papa induto usque ad dalmaticam, prior episcoporum accedens ad eum recipit pacem ab eo et redit ad locum suum, deinde secundus episcopus, qui rediens dat pacem priori suo et stat iuxta eum in filo. Sic faciunt omnes episcopi cardinales et presbiteri, postea prefectus, senatores et omnes ordines. His peractis, surgunt duo diaconi basilicarii, et accipiunt priorem subdiaconorum regionariorum [d] substentantes ac dextrantes [e] eum ab introitu secretarii usque ad medium secretarii ante Pontificem, qui alta voce dicit: *Iube dompne benedicere*. Pontifex benedicit ei, deinde parum producit eum, et iterum dicit: *Iube dompne benedicere*, et iterum benedicit, progreditur ante et dicit: *Iube dompne benedicere*, et iterum benedicit. Tunc ille subdiaconus tribus vicibus dicit: *Servus Domini nostri Iesu Christi*, qualibet vice vocem exaltando, deinde statim subiungit: *Dominus N. Sancti Adriani diaconus cardinalis legat evangelium; dominus Ioannes domini Pape subdiaconus et cappellanus legat epistolam.*

Tunc primicerius et ceteri cantores cantent. Tunc surgens dominus Pontifex a duobus diaconibus substentatus in processione pro-

95.[b] filum] filium. 95.[c] coronatus] coronatur. 95.[d] regionariorum] reginorum. 95.[e] dextrantes] destinantes.

greditur, sicut mos est. Mappularii in introitu ecclesie habent mappulam extensam quam portant super caput eius usque ante altare. Cum autem intrat presbiterium[f] ecclesie, mansionarius preparat eidem arundinem cum cereo accenso, quem accipit et ponit in stupa super capita columpnarum, que ibi stant. Cum venit ad primicerium, primicerius deponit mitram et osculatur scapulam dextram qui benedicit ei. Cum venerit ante altare, mappularii[g] auferunt mappulam super caput eius, deinde celebrat officium sicut consuetum est et laudes proferuntur[h] sicut in Politico habetur. In secreta vero descendunt duo subdiaconi et duo diaconi ordinate stantes cum silentio. Cum Pontifex dicit: *Per omnia secula seculorum*, nullus ei respondet, sed incipit: *Pater noster* et cetera que sequuntur. Finita
f.52v missa / coronatur et revertitur ad palatium. Sciendum quod quando dominus Papa tali die non vadit ad Sanctam Mariam Maiorem, oscula pacum recipiunt episcopi et presbiteri cardinales in porticu ante basilicam Sancti Laurentii de Palatio, ubi fiunt examinationes episcoporum electorum. Ad missam: Oratio. *Deus qui hodierna die*

96

De sabbato primo post Pascha.

Isto sabbato statio ad Sanctum Ioannem Lateranensem. Hac die dominus Papa debet ibi missam cantare ibique mutatur graduale in Alleluia cum suis versibus. Dum Agnus Dei a scola cantatur, dominus Papa expandit agnos. Primo dat episcopis, secundo presbiteris, postea diaconibus et populo. Finita missa dominus Papa redit ad palatium, veniens ad domum in qua comedere debet ascendit ad sedem[a] suam manibus ablutis, data benedictione, mensa ante eum posita. Acolitus, cuius est ebdomeda[b] serviendi, accipit tobaleam, manibus vero superpositis accipit bacile plenum de illis agnis et veniens ad ostium domus, dicit alta voce: *Domine, Domine, isti sunt agni novelli, qui annunciaverunt Alleluia; modo veniunt ad fontes, repleti sunt claritate, Alleluia,* et inclinat se. Tunc paululum progrediens plus alte dicit idem; tertio progrediens stans coram Summo Pontifice altius refert: *Domine, Domine isti sunt agni.* Post hec ponit bacile in mensa, dominus Papa expendit illos agnos per familiam suam, sed primo dat sacerdotibus, cappellanis et acolitis et omnibus aliis.

95.[f] presbiterium] presbiter. 95.[g] mappularii] mapulari. 95.[h] proferuntur] proficiuntur. 96.[a] ad sedem] manum. 96.[b] ebdomeda] edomeda.

97

Quomodo fiunt agnus Dei cerei. [etc.]

Dicamus quomodo ipsi agni fiunt. Acoliti recipiunt ceram mundam ab altari beatissimi Petri, principis Apostolorum, et conficiunt illam ceram cum crismate, quod remansit anno preterito et imprimunt illa sigilla in formulis propter hoc adinventis.

Dominica octava Pasche. Oratio, *Presta quesumus omnipotens Deus etc.*

In illis vero diebus qui supersunt post octavam Ascensionis, videlicet feria sexta et sabbato, si festivitas alicuius sancti venerit, de festo facimus totum officium misse [cum commemoratione de dominica. Si vero non est festum, de dominica facimus totum officium misse] et dicitur prefatio: *Qui ascendens super omnes celos,* et non dicitur *Credo*. Sed si festum aliquod in isto sabbato venerit, totum officium facimus de festo, missa vero dicitur de vigilia cum commemoratione festi. Eodem die sabbati omnes ieiunare debent devote.

Hora vero nona conveniunt omnes in ecclesiam, et omne officium vel ordinem sicut in Sabbato Sancto vigilia Pasche facimus, eodem modo facere debemus, excepto quod nec cereus nec fons benedicitur.

Omnibus igitur preparatis, subdiaconus procedit ad legendum, et sine titulo incipit lectionem primam: *Tentavit Deus Abraham.* Qua finita dicit Pontifex vel sacerdos orationes, sine *Flectamus genua, Deus qui Abrahe*. Finitis lectionibus, tractibus et orationibus, lampadibus ecclesie tunc accensis, Pontifex vel sacerdos descendat ad fontes, precedentibus eum clericis letaniam decantando et
f.53 tractum: *Sicut cervus.*[a] Quibus expletis, antequam intret ad / benedictionem, dicit hanc orationem: *Concede quesumus omnipotens Deus etc.* Oratione expleta, sequitur benedictio fontis, prout in Sabbato Sancto habetur. Et post celebrationem baptismi[b], Pontifex et clerus ingreditur ad secretarium indutus sollemniter rubeis vestimentis, cum omni apparatu et letania processionaliter procedit ad altare. Finita lectione et *Kyrieleison*, post confessionem factam Pontifex ascendit ad sedem et dicit sollemniter: *Gloria in excelsis Deo*. Quo finito dicit: *Pax vobis*, deinde prosequitur missam ordine suo. *Credo* non dicitur, offertorium dicitur et *Agnus Dei*, similiter et pacis osculum et postcommunio. Oratio *Presta*[c] *quesumus*.

97.[a] cervus] servus. 97.[b] baptismi] baptisimi. 97.[c] Presta] prefata.

98

[De cerimoniis fiendis in creatione novorum cardinalium. Rubrica].

Sequuntur cerimonie et sollemnitates solite servari in creatione novorum cardinalium et in datione anuli et assignatione tituli eis facienda, et quando presbitero cardinali non noviter creato providetur de titulo episcopali cardinalari et de adventu ad Curiam novorum cardinalium, si sue creationis tempore a Curia sint absentes. Et primo de his, que in creatione novorum cardinalium interveniunt. Sciendum quod in creatione novorum cardinalium modus qui sequitur consuevit servari.

Die mercurii quatuor temporum dominus Papa in consistorio consuevit querere a cardinalibus an expediat fieri creationem novorum cardinalium, faciendo ibi primitus aliqualem brevissimam collationem, quod expediat creari novos cardinales. Cardinales vero postea omnes, quilibet secundum ordinem suum, consueverunt respondere et consulere an expediat fieri vel non. Quo facto dominus Papa consuevit dicere: *Nos sequimur consilium dicentium quod fiant* vel *non fiant*, secundum quod melius videbitur ei fiendum. Et ubi elegit viam quod fiant, immediate interrogat cardinales de quanto numero videtur eis fiendum. Quo responso per eos ut supra, dominus Papa dicit: *Nos sequimur consilium dicentium quod fiant usque ad talem numerum*, deinde ibidem dicitur: *Cogitabimus et cogitetis de personis nominandis et die veneris proxima agemus super his, Deo dante.*

Quomodo dominus Papa mandat requiri consilium cardinalium absentium de creatione novorum cardinalium, quo delato deliberet [a].

Ista sunt vera quando cardinales omnes in consistorio sunt presentes. Si autem sint aliqui in domibus suis infirmitate detenti, est [b] consuetum in consistorio per dominum Papam mandari duobus cardinalibus qui vadant ad cardinales absentes, et requirant et habeant eorum consilium super predictis duabus questionibus. Et relatione facta postea domino Pape in consistorio, audientibus omnibus cardinalibus per illos cardinales deputatos, ipse postmodum eligit in consistorio an velit sequi consilium cardinalium dicentium quod fiat nova creatio cardinalium et de quoto numero.

[Aliud mandatum super eodem].

Die veneris vero sequenti mandatur etiam in consistorio per do-

98.[a] Quomodo... deliberet] *add. in marg.* 98.[b] est] et.

f.53v minum Papam duobus cardinalibus, quod vadant ad requirendum / et habendum consilium absentium super personis in cardinales de novo creandis. Quo consilio habito, veniunt ad consistorium dum dominus Papa audit consilia auricularia cardinalium et ei referunt ad partem, dum est in cathedra, consilia cardinalium absentium.

[Quid faciat Papa post consilia cardinalium de creatione novorum cardinalium].

Qua die veneris, facta primitus reverentia Pape per cardinales, Papa mandat quod portetur cathedra nuda. Quo dicto, omnes cardinales exeunt consistorium et ponunt se in fine illius aule vel camere, ubi tenetur consistorium, excepto priore episcopo cardinali qui remanet ibi et ponit se ad sedendum supra cathedram nudam, que debet esse ad latus Pape parata [c].

[Quomodo nominantur persone creande in cardinales].

Dominus vero Papa consuevit dicere illi cardinali, et aliis post eum venientibus secundum ordinem suum: *Nos cogitavimus de talibus personis*, quas ibi nominat.[d] *Dicatis quid vobis de istis vel de aliis videtur esse fiendum.* Tunc cardinalis ille et alii successive, postea per ordinem suum venientes, respondent quod eis videtur, secundum quod Deus eis ministravit. Et cum omnes cardinales successive secundum ordinem suum responderint, omnes redeunt ad sedendum in consistorio secundum ordinem suum.

[De forma verborum per que creantur cardinales].

Quo facto dominus Papa consuevit dicere: *Deo gratias. Nos habemus de personis concordiam omnium fratrum* (vel *quasi omnium* vel *maioris partis*, secundum quod fuerit), nihil tamen aliud [e] super ipsa concordia specifice exprimendo. Et immediate ipse ibi creat cardinales tam presentes in Curia quam absentes, dicendo: *Auctoritate Dei omnipotentis, sanctorum apostolorum Petri et Pauli et nostra, talem* (si sit prelatus) *absolvimus a vinculo quo tenebatur ecclesie sue et ipsum assumimus in presbiterum Sancte Romane Ecclesie cardinalem.* Ubi vero ille non esset prelatus: *Talem assumimus in presbiterum vel diaconum Sancte Romane Ecclesie cardinalem*, secundum quod eidem domino Pape magis placebit super hoc ordinare.

98.[c] parata] *corr. supra* portata. 98.[d] nominat] nominatim. 98.[e] nihil... aliud] *repetitur.*

[De publicatione creationis cardinalium].

Quibus cardinalibus creatis, dominus Papa vadit ad cameram suam et cardinales ibidem publicant provisionem novorum cardinalium, quibus eis placet. Dominus vero Papa interdum ibidem, cum ad cameram suam redierit, consuevit novis cardinalibus creationem de iis factam mandare per domicellum suum, interdum non.

[Cerimonie in commendatione novorum cardinalium].

Die sabbati sequenti dominus Papa, facta ei reverentia in consistorio per cardinales, mandat quod aperiantur porte aule, ubi tenetur consistorium, omnibus intrare volentibus. Et ibidem debent venire ad consistorium et infra consistorium in terra sedere[f] camerarius et notarii et cappellani domini Pape ac auditores palatii et clerici camere domini Pape, alii vero debent stare pedes extra consistorium.

[Quomodo cardinales stant extra consistorium].

Domini vero cardinales novi debent tunc temporis esse extra consistorium, in aliqua camera ibi satis prope, quousque dominus Papa mandet eos vocari.

[De commendatione novorum cardinalium et absolutione eorum, si sint prelati].

Dominus Papa facit ibi in presentia omnium unum brevem sermonem. In fine vero sermonis descendit per ordinem ad no-
f.54 minationem cardinalium, tam presentium in Curia / quam absentium quos creavit, quemlibet eorum commendando de scientia, fidelitate, prudentia et aliis, prout merita cuiuslibet requirent et in fine commendationis dicit cuilibet novorum cardinalium sic: *Talem absolvimus a vinculo quo ecclesie sue tenebatur et eum assumpsimus et assumimus in presbiterum Sancte Romane Ecclesie cardinalem.* Si vero non sint prelati non dicit: *Absolvimus,* sed dicit: *Assumpsimus et assumimus in presbiterum,* vel *diaconum Sancte Romane Ecclesie cardinalem.*

[De vocatione novorum cardinalium et instructione eorum et ad osculum ductione].

Quo facto dominus Papa facit vocari cardinales novos, qui

98.[f] *marg.* Istud servatur quantum ad cappellanos et auditores et alios, sed camerarius et prothonotarius sedent in primo gradu magni scabelli supra quod est sita cathedra Pape.

debent venire ad eum secundum ordinem quem dominus Papa dederat in eos nominando, et stare pedes retro consistorium et firmare se retro bancam, que est ab opposito sedis cathedre domini Pape, ubi sedent alii antiqui domini cardinales. Et tunc dominus Papa debet dicere novis cardinalibus aliqua ad instructionem eorum, quales debent esse in consiliis et aliis agendis. Quibus dictis, vocat eos quod veniant ad eum et in introitu consistorii duo diaconi cardinales antiquiores recipiunt novum cardinalem primo nominatum per dominum Papam, alii vero duo diaconi cardinales antiquiores post primos recipiunt alium cardinalem secundo nominatum. Et sic deinceps faciunt alii diaconi cardinales per ordinem suum, si sint plures cardinales de novo creati, et eos adducunt ad osculum pedis domini Pape.

[De cantandis post osculum et ductione cardinalium ad altare].

Quibus per Papam ad osculum pedis receptis, immediate omnes cardinales antiqui et ceteri supra nominati surgunt, et cappellani domini Pape: *Te Deum laudamus* incipiunt alta voce cantare. Et cardinales antiqui secundum ordinem suum bini et bini primo vadunt ad altare, quod debet in aula ubi dominus Papa tenet consistorium tunc temporis esse paratum sine cruce tamen. Et post eos duo diaconi cardinales antiquiores ducunt novum cardinalem ad altare primo nominatum per dominum Papam, alii vero duo diaconi cardinales alium, et sic deinceps faciunt alii duo diaconi cardinales, si sint plures cardinales de novo creati, secundum ordinem supra dictum. Et cum pervenerint ad altare, cardinales novi debent stare flexis genibus ante altare prostrati quamdiu cantatur: *Te Deum laudamus.* Quo completo prior episcoporum cardinalium debet dicere summissa voce: *Pater noster.* Et postea cantando, versiculus: *Et ne nos inducas in tentationem,* respondetur: *Sed libera nos a malo,* versiculus: *Salvos fac servos tuos,* respondetur: *Deus meus sperantes in te;* versiculus: *Mitte eis auxilium de Sancto,* respondetur: *Et de Sion tuere eos;* versiculus: *Domine exaudi orationem meam,* respondetur: *Et clamor meus ad te veniat;* versiculus: *Dominus vobiscum,* respondetur: *Et cum spiritu tuo. Oremus.*

[Oratio]

Omnipotens sempiterne Deus miserere famulis tuis, et dirige
f.54v *eos secundum clementiam tuam in viam salutis eterne, ut te donante tibi placita cu/piant et tota virtute perficiant.*

Alia oratio:

Actiones nostras quesumus Domine aspirando preveni et adiuvando prosequere, ut cuncta nostra operatio et oratio a te semper incipiat et per te cepta finiatur. Per Christum Dominum nostrum.

[De osculo altaris et antiquorum cardinalium].

Predicta debent dici per episcopum predictum in libro qui supra altare debet esse paratus. Quibus finitis cappellani domini Pape bini et bini recipiunt novos cardinales et eos faciunt osculari altare, deinde ipsos adducunt secundum ordinem suum ad osculum oris cardinalium antiquorum, et primo veniunt ad episcopos, secundo ad presbiteros, subsequenter ad diaconos cardinales, quemlibet eorum secundum ordinem suum osculando.

[De osculo pedis et oris Pape].

Quo facto antiqui cardinales bini et bini redeunt ad consistorium ad sedendum secundum ordinem suum. Diaconi vero cardinales antiquiores ducunt iterum bini et bini novos cardinales secundum ordinem supradictum ad osculum pedis et oris domini Pape, et postea eos adducunt usque ad sedem in qua debent sedere in consistorio, secundum ordinem per dominum Papam in nominatione eorum eis datum.

[De oris clausione].

Postea omnes alii non[s] cardinales recedunt, post quorum recessum dominus Papa imponit silentium dominis cardinalibus novis, quousque ipse dominus Papa de consilio antiquorum cardinalium os[h] duxerit eis aperire. Et tunc dicit eis qualiter debent cum reverentia loqui in consistorio, cum loquentur aliis cardinalibus et etiam cum loquuntur tam in viam consilii quam in viam collationis, non contradicendo seu impugnando dicta aliorum cardinalium, sed alias dicendo prudenter et cum reverentia quod eis Dominus ministrabit. Et qualiter etiam alios cardinales debeant honorare, qualiter in consiliis dandis debeant Deum pre oculis habere et in mente et ore tunc temporis sinceritatem et puritatem habere, remota omni partialitate amoris, odii vel favoris. Aliquando consuevit tantum eis silentium imponere illo tunc, et reliqua proxime precedentia eis dicere, dum eis decreverit os aperire.

98.[s] non] vero. 98.[h] os] eos.

[Quomodo postea cardinales prandeant cum Papa].

Quibus dictis Papa surgit et vadit ad cameram suam, et cardinales omnes remanere consueverunt in domo Pape, quousque mense pro prandio sint parate. Et illa die omnes cardinales comedunt in aula cum Papa, et cum dominus Papa exit de camera et venit ad prandium, associant ipsum duo diaconi cardinales antiquiores usque ad mensam ipsum precedendo, et post prandium simili modo associant eum usque ad cameram. Et sedent cardinales in mensa primo secundum ordinem suum, a parte dextra Pape episcopi et presbiteri cardinales tam antiqui quam novi, a parte vero sinistra sedent secundum ordinem suum tam antiqui quam novi diaconi cardinales iuxta modum consistorii /.

[De datione cappelli rubei].

f.55

Post prandium vero eundem ordinem servant in sedendo tam antiqui quam novi cardinales. Et cum fuerit tempus recedendi, dominus Papa sedens in cathedra sua dat cappellum rubeum novis cardinalibus secundum ordinem per eum in nominando eis datum, et ipsum cappellum cuilibet eorum capiti imponit, ipsis cardinalibus novis stantibus coram eo genuflexis. Et immediate familiaris domini Pape, qui debet ibi esse paratus, cappellum de capite ipsius cardinalis recipit, et tunc quilibet eorum post predictam impositionem cappelli immediate, secundum ordinem suum, pedem domini Pape osculatur. Et postea ipse dominus Papa quemlibet eorum ad osculum oris recipit secundum ordinem predictum, et quilibet novorum cardinalium osculo per eum a domino Papa recepto, ad sedem suam ibi redit. Quo facto Papa surgit ac etiam omnes cardinales et postea, si ecclesia cathedralis sit ibi prope, novi cardinales aliquoties ad adorandum consueverunt immediate ire, deinde ad domos suas redire.

[De visitatione alterna cardinalium].

Sequenti autem die novi cardinales debent simul incipere visitationem omnium cardinalium antiquorum, quemlibet ipsorum in domibus quas habitant visitando, non attendendo in visitatione cardinalium antiquorum qui fuerint vel sint antiquiores cardinales, sed secundum quod cardinalibus novis magis placebit. Et ipsi cardinales antiqui debent novos cardinales, tunc dum visitantur, in camera sua secrete instruere quomodo dominum Papam et cardinales antiquos debeant verbo et facto honorare et etiam revereri, et quem modum, quando loquuntur in consistorio vel alibi cum domino Papa et cardinalibus in viam consilii vel collationis seu alias loquendo vel incedendo, debeant observare. Postquam vero

cardinales novi cardinales antiquos visitaverint in suis domibus, cardinales antiqui debent cardinales novos singulariter et singuli in eorum domibus visitare immediate, cum sunt creati per Papam.

[De aperitione oris cardinalium].

Dominus vero Papa in secundo consistorio quod tenuerit vel ad tardius in tertio, consuevit os cardinalibus novis de consilio cardinalium antiquorum aperire, et tunc eos hortari quomodo debeant in consistorio loqui reverenter et alia etiam bona[1] verba, prout supra dictum est, tunc temporis eis dicendo. Advertendum tamen est quod dum predictum consilium petitur, cardinales novi debent exire consistorium et stare in aliqua camera ibi prope, donec datis predictis consiliis per cardinales antiquos, postea per iuniorem antiquum cardinalem de mandato Pape, vocentur quod redeant ad consistorium. Quibus reversis Papa consuevit eis os aperire.

[De datione tituli et anulorum cardinalibus].

Papa vero singulis novis cardinalibus in consistorio, die qua eis os aperuit, dare consuevit titulos et anulos in fine consistorii,
f.55v et quilibet novus cardinalis con/suevit tunc temporis, dum Papa imponit anulum digito ipsius, genua flectere et immediate post dationem anuli manum et pedem dicti domini Pape osculari et osculo per eum a domino Papa recepto, postea redire ad sedem suam.

[Quid non possint facere cardinales].

Novi vero cardinales anulos portare non debent, etiam si antequam cardinales fierent prelati existerent, quousque dominus [Papa] in consistorio det eis titulos et anulos, ut est dictum. Nec debent in cappellis vel domibus propriis vel alienis dare benedictionem quosque titulum et anulum receperint, ut est dictum.

[De forma aperitionis oris novorum cardinalium].

Forma vero que antiquitus consuevit servari in aperitione oris novorum cardinalium et assignatione titulorum ac datione anulorum est infrascripta. Videlicet quod postquam sederint cardinales tam antiqui quam novi in ordine suo in consistorio, tunc, quando domino Pape placebit, dicitur per eum novis cardinalibus

98.[1] bona] *repetitur.*

quod secedant ad partem, et ipsis absentibus dantur consilia circularia per cardinales antiquos an ora ipsorum novorum cardinalium sint aperienda, et si consulant quod sic, revocantur ad consistorium iidem cardinales absentes et sedent in locis suis. Tunc dominus Papa, proposita aliqua auctoritate si placet, cum brevi vel modica vel quasi nulla ipsius prosequutione, ora ipsorum aperit, dicendo: *Nos aperimus tibi os* (vel *vobis*, si sint plures), *tam in collationibus, quam in consiliis et in electione Romani Pontificis et in omnibus actibus, tam in consistorio quam extra, qui ad cardinales spectant quos sint soliti exercere.* Ipsi vero ad proposita nihil respondeant.

[De forma dationis anuli et tituli].

Post hec in fine consistorii vel ibidem post apertionem predictam, secundum quod domino Pape videbitur, singuli cardinales novi singulariter unus post alium genuflectit coram domino Papa, et tunc dominus Papa recipit unus ex anulis preparatis ad hoc et immittit digito cardinalis novi, dicendo tunc hec vel similia verba que sequuntur: *Ad honorem Dei omnipotentis, sanctorum apostolorum Petri et Pauli et sancte Prisce* (vel alterius sancte vel sancti, ad cuius honorem est fundata ecclesia quam cardinali novo committet), *committimus tibi ecclesiam Sancte Prisce cum clero et populo et cappellis suis*, si est in presbiterum cardinalem assumptus et sic in similibus. Et interdum additur: *Secundum formam qua committi cardinalibus consuevit, qui eamdem ecclesiam intitulatam pro tempore habuerunt.* Si vero esset in diaconem cardinalem assumptus, dicitur: *Ad honorem etc.*, ut supra, *committimus ecclesiam sancte* [*N.*] *cum clero et populo suis*, et obmittitur: *cappellis.*

[De osculo Pape post dationem anuli].

Cardinalis vero qui recipit anulum, osculatur manum et pedem domini Pape et dominus Papa ipsum post ad osculum oris recipit. Et sic consequenter de aliis novis cardinalibus observatur. Quibus completis vadunt predicti domini cardinales novi sedere
f.56 in locis suis, nec tunc etiam / cardinales novi aliquid predictis verbis et factis respondent.

[De ordinatione tituli novi cardinalis absentis].

Attendendum etiam quod dominus Papa, tunc presentibus omnibus cardinalibus ordinat quos titulos habere debeant novi [cardinales] absentes, ut inde solicitudo tollatur. Attendendum etiam quod premissa, quantum ad apertionem oris ac donationem

anuli et tituli, interdum consueverunt fieri extra consistorium, quando dominus Papa vocat omnes cardinales suos pro consilio super negotiis habendo. Et tunc omnes premisse sollemnitates per omnia servantur secundum modum antedictum, prout factum fuit anno a Nativitate Domini M. CCC. XXXIX, die decimo sexto mensis ianuarii Avinione per dominum Papam Benedictum XII, in personas dominorum cardinalium Ebredunensis,[k] cui tunc commissus fuit titulus Sancti Marci, et Albi, cui tunc etiam commissus fuit titulus Quatuor Coronatorum, et Montis Olivi, cui commissus fuit tunc etiam titulus Sancti Stephani in Celio Monte, in camera predicti domini Pape Benedicti.

[Cerimonie solite servari in adventu novi cardinalis ad Curiam, qui tempore sue creationis fuit absens].

Sciendum quod quando creatur cardinalis novus aliquis qui est extra Curiam, et fuit creatus cum aliis in Curia Romana presentibus, die qua intrare debet Curiam, omnes cardinales et camerarius domini Pape, cum clericis camere et servientibus armorum eiusdem domini Pape, exeunt sibi obviam extra villam,[l] et in obviatione cardinales alii, amotis cappellis et biretis, recipiunt ipsum ad osculum. Quo facto retrocedentes vadunt ad consistorium, duobus tamen diaconis cardinalibus iunioribus cum ipso cardinali novo remanentibus, et eum associantibus usque ad aulam ubi Papa tenet consistorium. Et cum illuc pervenerit et postea dominus Papa de camera sua ad consistorium venerit, antiqui cardinales, preter dictos duos diaconos cardinales iuniores, cum novo cardinali extra consistorium in fine aule ubi tenetur consistorium remanentes, faciunt reverentiam more solito domino Pape. Qua facta, duo antiquiores diaconi cardinales occurrentes novum cardinalem in introitu consistorii recipiunt, et predicti duo diaconi cardinales iuniores, qui eum associaverant, eum dimittunt et accedunt ad reverentiam solitam faciendam, et ea facta redeunt ad sedendum in consistorio in locis consuetis. Postmodum dicti duo antiquiores diaconi cardinales novum cardinalem deducunt ad dominum Papam, qui eum

98.[k] *Ebredunensis]* Ebreduensis.

98.[l] *marg.* Ita servatur, sed ipse camerarius cum suprascriptis precedit ipsos dominos cardinales, et quandoque stat et remanet cum ipso domino cardinali donec aliquis de aliis cardinalibus ad eum pervenerit. Deinde eo pervento statim ipse cum tota sua comitiva redit ad Papam. Et id servatur in ingressu regum vel principum venientium ad Curiam.
Quando vero exit obviam ambassiatoribus regum vel aliis magnis, quibus tamen cardinales occurrere non assolent, tunc non precedit eos redeundo, sed ipsos associat usque ad pedes Pape vel eorum domum, si hora sui introitus recta via ad palatium non declinent forte Papa impedito vel alia causa etc.

ad osculum pedis et postmodum ad osculum oris recipit. Deinde iidem duo diaconi cardinales antiquiores eum ducunt ad sedem debitam per dominum Papam sibi, secundum sue creationis gradum et ordinem, assignatam[m].

[Quomodo et que fiunt circa cardinales qui tempore sue creationis fuerunt presentes in Curia, fiunt circa absentes].

Postquam omnibus cardinalibus in consistorio sedentibus, ceteris aliis repulsis, dominus Papa alloquutione et collatione aliqualibus, ut est moris, factis ad instructionem ipsius, ut supra de cardinalibus presentibus in Curia Romana noviter creatis recitatum est, silentium novo cardinali imponit[n] quousque de consilio aliorum cardinalium os duxerit aperire. Subsequenter dominus Papa cum omnibus cardinalibus vadit ad comedendum, et post prandium rediens ad cameram, presentibus omnibus cardinalibus, cum fuerit tempus recedendi, dat in camera sedendo novo cardinali cappellum rubeum vel ante prandium, si non esset in statu
f.56v illa die sollempne prandium faciendum. Reliqua / vero debent per dominum Papam in apertione oris et datione tituli et anuli dici, fieri, observari isti novo cardinali et per eumdem cardinalem in visitatione et aliis premissis per eum faciendis, prout in cardinalibus novis creatis in Curia presentibus eis per dominum Papam et per eos dici, fieri et observari est superius recitatum.

[Quod cardinales non debent ire obviam cardinali venienti, sede vacante].

Item sciendum est quod si vacaret Sedes Apostolica, tempore quo rediret cardinalis antiquus vel noviter creatus ad Curiam, qui fuisset legatus aut nuntius, tunc cardinales alii etiam si non essent in Conclavi pro electione Summi Pontificis, non vadunt cardinali obviam venienti pro eo quod sede vacante personam Pape quodammodo representant.

98.[m] assignatam] assignatum. *Marg.* Et statim potest familia ipsius domini cardinalis, que cum eo venit facere reverentiam Pape, incipiendo a maiore et continuando usque ad minorem et ultimum osculando os vel pedem etc. Pro quo vide in libro viridi, in parte in qua tractatur de consistoriis tenendis etc.

98.[n] *marg.* Istud fuit observatum in persona domini cardinalis de Hispania quando primo venit ad dominum nostrum Papam [Benedictum] XIII apud Fuianum ubi tunc residebat videlicet prima die iulii anno Domini MCCCCVI; fuit enim sibi os clausum non obstante quod diu ante in patria fuit sibi missus cappellus, titulus et anulus.

[Quomodo Papa dat cappellum rubeum cardinali novo venienti extra consistorium aliquando].

Sciendum quod si die qua cardinalis novus tempore sue creationis absens intrat Curiam, dominus Papa discrasiatus non teneat consistorium, in camera dat cappellum rubeum ipsi novo cardinali presentibus cardinalibus et ipsa die os non claudere sed in primo venienti consistorio consuevit.

[Quomodo mittitur vel non mittitur cappellus rubeus].

Regulariter autem cardinali novo absenti cappellus rubeus per Papam non mittitur. Interdum tamen de gratia speciali mitti ei per dominum Papam consuevit, quando antea missus, legatus vel nuncius per eum fuerat pro pace inter reges vel inter regem et principes tractanda ac etiam consumanda ad finem, quod ipse cardinalis per ipsos in maiori reverentia habeatur, et ex hoc ad pacem melius et facilius inducantur.

[Quomodo cardinales novi possunt portare paramenta sua].

Item notandum, quod cardinalis noviter creatus antequam receperit titulum et anulum, si Papa sollempniter celebrat vel audiat vesperas sollemnes, venit ad reverentiam Pape secundum gradum suum et postea recipit et reportat paramenta sua sicut ceteri cardinales gradus sui, si receperit ordinem ad quem est electus, aliter non.

[De ordinibus quos debent habere cardinales novi ante usum paramentorum].

Notandum quod quando cardinalis qui creatur per Papam in presbiterum vel diaconum cardinalem, non est presbiter vel diaconus, si sit in presbiterum electus non portat in vesperis vel missa, quas Papa solemniter facit et dicit presentibus aliis cardinalibus antiquis, paramenta que alii cardinales antiqui portant tunc temporis, quousque de manibus Pape receperit ordinem presbiterii. Et si sit in diaconum electus ita pariter [non] portat paramenta diaconi quousque de manibus Pape recipit ordinem diaconatus, sed stat ultimus inter cardinales gradus sui, indutus capa de scarleto. Minores ordines consueverunt dari predictis cardinalibus novis per episcopum cardinalem ex commissione Pape extra quatuor tempora. Maiores vero ordines per Papam regulariter in quatuor temporibus et interdum extra quatuor tempora et secrete, presentibus tamen tribus antiquis cardinalibus et paratis suis paramentis uno episcopo vel presbitero et duobus diaconibus. Consueverunt etiam dari per Papam simul omnes ordines maiores cardinalibus novis supradictis /.

99

f.57 **Cerimonie solite servari in creatione presbiterorum cardinalium quando eis committitur titulus episcopalis.**

Quando vero titulus episcopi cardinalis vacat tempore quo novi cardinales per dominum Papam creantur, consuevit interdum dominus Papa alicui de antiquis presbiteris cardinalibus in Curia Romana presentibus, de illo per modum qui sequitur providere. Et in die veneris, quando cardinales de novo creandos nominat, antiquis cardinalibus per ordinem suum venientibus pro consilio ad cathedram, iuxta cathedram domini Pape pro ipsis cardinalibus antiquis paratam, eos singulariter interrogat de quo antiquo presbitero cardinali eis videtur ecclesie, ut premittitur, vacanti fore providendum, neminem tamen de cardinalibus eis nominando. Et responso per ordinem per eos, dum postea omnes cardinales ad consistorium ad sedendum secundum ordinem suum redierint, dominus Papa antiquo presbitero cardinali ibidem presenti vel absenti providet de ecclesia episcopali, ut premittitur, vacante antequam creet alios novos cardinales, et subsequenter creat alios novos cardinales per modum supradictum.

[Quando circa cardinales, quibus committitur titulus episcopalis fiunt ea que circa cardinales novos, preter aliqua].

Die vero sabbati sequenti dominus cardinalis antiquus, cui die veneris precedenti provisum est de titulo cardinalari episcopali, debet esse extra consistorium cum aliis novis cardinalibus die veneris precedenti creatis, quousque ex parte domini Pape vocetur quod veniat ad eum cum aliis cardinalibus de novo creatis. Et tunc primus debet venire cum eis et stare pedes primus cum cardinalibus, et omnia facere cum eis que novi cardinales facere debent iuxta modum superius recitatum, hoc excepto quod cum omnes sollempnitates premisse sint complete, quod per duos cardinales diaconos antiquiores primus ducitur ad sedendum in consistorio immediate iuxta ultimum antiquum episcopum cardinalem. Silentium etiam ei non imponitur, quod novis cardinalibus est imponi consuetum, nec per Papam anulus ei postea datur, nec exortatur per Papam quomodo se debeat habere in consistorio et extra, nec cappellus rubeus ei per Papam datur. Visitat tamen omnes cardinales, ut de novis cardinalibus superius est iam dictum. Si vero est absens a Curia quando dominus Papa ei providit, debet cum redierit omnes cardinales in eorum domibus singulariter visitare.

[Quibus cardinalibus committitur titulus episcopalis et exemplum de hoc].

Sciendum est autem quod titulus episcopalis cardinalatus non consuevit committi alicui cardinali, nisi primo fuerit episcopus consacratus, posito quod tempore quo talis titulus episcopalis vacat, sit prior presbiterorum cardinalium primus qui non fuit episcopus consacratus ante promotionem suam ad cardinalatum. Et ita factum fuit, quando dominus cardinalis de Bolonia fuit factus episcopus Portuensis, qui erat subprior presbiterorum cardinalium, qui fuerat ante cardinalatum episcopus Lugdunensis consacratus. Et dominus cardinalis Montis Olivi erat prior presbiterorum cardinalium, sed quia ipse dominus Montis Olivi non fuerat episcopus consacratus ante promotionem suam ad cardinalatum, ideo non fuit sibi commissus titulus episcopalis predictus.

[Quomodo consueverunt dari anuli nobiles episcopis noviter creatis et exemplum de hoc].

Tempore vero domini Benedicti Pape XII et domini Clemen-
f.57v tis VI / post receptionem ad osculum oris, dominus Papa consuevit dare anulos nobiles episcopis noviter creatis, quando sunt in Curia presentes, absentibus autem etiam cum ad ipsam Curiam redierint, dare non est consuetum. Et ita fuit observatum per dominum Clementem Papam VI, quando dominus Petragoricensis cardinalis fuit creatus episcopus Albanensis et dominus cardinalis Rhutenensis [a] factus est episcopus Portuensis, quibus fuerunt dati anuli per dictum dominum Papam predictum, ut dictum [b] est, quia erant in Curia presentes. Domino vero cardinali Ebredunensi,[c] qui erat absens a Curia quando fuit creatus episcopus Sabinensis, in ingressu suo per Papam anulus non fuit datus. Domino vero cardinali Albo, cum factus est episcopus Tusculanus, datus fuit anulus, quia erat tunc in Curia presens, per dominum Clementem Papam predictum modo et tempore predictis; et idem fecit domino cardinali de Bolonia, quando ei providit de episcopatu Portuensi. Interdum tamen Papa consuevit antiquo presbitero cardinali in Curia Romana presenti, sine quatuor temporibus et sine creatione novorum cardinalium, de episcopali titulo per modum supra plene recitatum providere. Et illa die omnes cardinales consueverunt cum Papa prandium facere et cardinalis ille in crastinum habet omnes cardinales in eorum domibus, ut supra premittitur, singulariter visitare.

99.[a] Rhutenensis] Rhutensis. 99.[b] dictum *corr. supra* predictum. 99.[c] Ebredunensi] Ebreduensi.

[Quid fiat si cardinalis cui debet providere de titulo episcopali sit absens a Curia].

Si vero cardinalis ille sit absens a Curia Romana, obmittuntur sollempnitates predicte, hoc excepto quod auricularia consilia per dominum nostrum Papam a cardinalibus in Curia Romana presentibus per modum predictum petuntur. Quibus per eos datis postea ad consistorium reversis, dominus Papa facit tunc provisionem predictam per modum antedictum.

[Quomodo Pape non fit reverentia consueta quando non portat paramenta].

Et notandum quod licet regulariter omnes domini cardinales veniant ad reverentiam domini Pape quando idem dominus Papa venit ad consistorium, tamen si ipse dominus Papa sive in loco solito sive in camera sua seu alibi cum mantello et bireto vel cum capa non portando paramenta solita, ut fit aliquando propter frigus vel ex causa alia, teneat consistorium, tunc quando non portat paramenta solita non veniunt domini cardinales ad reverentiam consuetam.

[De dispensatione ut novi cardinales servent beneficia prima].

Sciendum est quod dominus noster Papa quando creat cardinales, sive diaconos sive presbiteros, post creationem et commissionem ecclesiarum ad quas intitulantur per dictum dominum nostrum Papam eis factam, idem dominus noster Papa consuevit dispensare ad partem, ut dicti cardinales possint optinere omnia beneficia, que ante dictam creationem optinebant cum ecclesiis eisdem commissis.

[De forma providendi de titulo episcopali].

Sciendum etiam quod quando dominus noster Papa providet alicui presbitero cardinali de aliquo episcopatu cardinalari, tunc Dominus noster non dicit: *Committimus*, sed: *Providemus de tali episcopatu etc.* Et huiusmodi provisione facta, dictus dominus noster Papa non in publico sed ad partem dispensat cum ipso episcopo cardinali, ut beneficia que optinebat ante dictam provisionem una cum dicto episcopatu possit optinere [d].

99.[a] *marg.* Idem servavit dominus Benedictus XIII quando de ecclesia Portuensi, tunc vacante, providit domino Berengario de Anglava cardinali de Gerunda quia non obstante ecclesia Portuensi fuit sibi dimissa in comenda dicta ecclesia Gerundensis, videlicet Saone anno Domini MCCCCVI quinta iunii.

[Ceremonie in legatione cardinalis].

Notandum est etiam quod domini cardinales, qui mittuntur
f.58 nuncii vel legati, die qua / debent arripere iter legationis sue, ambo simul vadunt cum familiis suis, tamen primo ad ecclesiam maiorem [e] civitatis vel ville ubi Curia est, deinde debent arripere iter legationis sue. Omnes vero alii domini cardinales qui habent remanere in Curia, habent precedere [f] legatos et expectare quasi per mediam leucam extra civitatem, et ibi recipiunt licentiam ab ipsis. Qua licentia ab omnibus recepta continuant usque ad perfectionem iter suum.

Sciendum est etiam quod cardinales nuncii vel legati, in recessu eorum de Curia et regressu, habent visitare omnes cardinales in Curia remanentes. Ipsi vero in dictis recessu et regressu non visitantur nisi hoc fieret ex affectione speciali, licet secundum usum modernorum quasi per omnes visitentur.

[Quod cardinalis legatus debet habere licentiam redeundi].

Item est sciendum quod cardinalis legatus vel nuncius non consuevit redire ad Curiam Romanam, nisi prehabita super hoc licentia speciali domini Pape.

100

[Quomodo mittitur cappellus rubeus cardinali absenti: exemplum de hoc].

[a] Anno Domini MCCCCXII, XVI octobris, domino Petro episcopo Cameracensi, per ante diu in cardinalem assumpto per dominum nostrum Ioannem XXIII tunc in Urbe residentem, fuit missus cappellus rubeus per nobilem virum Galeotum de Riccasolis ipsius domini Pape familiarem, apud pontem Sancti Spiritus ubi tunc in prioratu per ante sibi collato residebat ipse dominus cardinalis, in cuius traditione fuit servatus modus sequens. Dicta die que erat dominica, conveniunt in ecclesia dicti prioratus ipse dominus cardinalis, archiepiscopus Narbonensis, ipsius domini Pape camerarius et vicarius in Avinione et comitatu Venayssino, episcopus Avi-

99.[e] *marg.* Non sic fecit dominus de quo infra.

99.[f] *marg.* Quando dominus cardinalis de Chalant anno MCCCCVI, XVIII ianuarii fuit missus legatus in Francia, non fuit hoc servatum; imo multi ex dominis venerunt ad domum suam, quando voluit recedere, alii expectaverunt quod transiret ante domos eorum, quia ex dispositione loci sic erat facturus, et sic omnes per villam eundem associarunt et ibant episcopi cardinales primi, presbiteri secundi et ipse dominus legatus ultimo loco cum duobus diaconibus quia plures non erant in villa. Et hoc fuit in Saona tempore domini nostri Benedicti XI[II].

100.[a] *supra lin.* Sequentia non habentur in editis. Zacag[nius].

nionensis, dominus Nicolaus de Mediolanensibus prothonotarius, ac clerus et populus dicte ville [et] fuit hora debita celebrata missa Sancti Spiritus sollempnis. Qua finita ipse dominus cardinalis fuit ad altare, et iuxta se habuit dictum camerarium a sinistris, eidemque ibidem sic stanti ipse Galeotus laicus cum paucis verbis eidem cappellum presentavit, quem ipse dominus cardinalis manu propria recepit et non super caput suum sed super altare posuit. Deinde fecit arengam magnam regratiatoriam cuius thema fuit: *Quid retribuam Domino etc.* Qua finita, ipse ante dictum altare flexit genua et prefatus camerarius recepit dictum cappellum super altare et posuit super caput dicti cardinalis dicendo sequentia: *Ad laudem et gloriam beate et individue Trinitatis et sanctorum Petri et Pauli, honorem sanctissimi domini nostri Pape Ioannis XXIII ac decorem sacrosancte Romane Ecclesie, presentem cappellum a Sede Apostolica vobis missum, signum utique verum vestri excellentis status cardinalatus, impono capiti vestro quem utinam ad salutem anime vestre et utilitatem universalis Ecclesie annis centum portare valeatis. Quod vobis concedat ille qui est benedictus per infinita secula seculorum. Amen.* Quibus verbis finitis illico cantores alta
f.58v voce inceperunt: *Te Deum laudamus.* Ipse / vero camerarius statim finitis verbis suis, levavit dictum cappellum de capite ipsius domini cardinalis et tradidit prefato Galeoto. Finito vero dicto cantico, incontinenti ipse dominus cardinalis, associatus magna multitudine cleri et populi, ivit pedes ad cameram suam precedente dicto Galeoto et portante in manibus suis dictum cappellum. Quibus omnibus sic expeditis, ipse dominus cardinalis fecit convivium grande et sollempne. Sciendum est autem quod ipse Galeotus nullam bullam vel litteram Pape apportavit ipsi cardinali nec alteri sed dumtaxat cappellum, ut supra positum est.

101

[De officio cardinalis diaconi in missis festivis ministrantis].

[a] Diaconus cardinalis lecturus evangelium et serviturus domino Pape in missis festivis papalibus debet esse indutus et facere ut sequitur. In primis pro suo indumento recipiat superpellicium, amictum strictum, albam, cingulum, stolam, tunicellam, dalmaticam illius coloris ut festum requirit, cum mitra alba. Et Papa calciato caligis et sandalibus, ipse cardinalis vadit ad latus dextrum mitra deposita. Et cum acolitus tobaleam apportaverit, idem cardinalis ipsam recipiat ambabus manibus et ponat eam supra genua Pape

101.[a] *marg.* Ab hoc capite usque ad fol. 68 lin. 4 non extant in editis. Z.

et stans sic a dextris Pape genuflexus extrahat anulum Pape. Deinde involvat dicta tobalea brachium dextrum Pape et cum manu sinistra teneat partem tobalee sic involutam in brachio quousque Papa laverit sibi manus. Et ipso loto imponat sibi anulum osculando manum recipiendo et ponendo, et sic facit quandocumque aliquid recipit vel imponit in manu Pape. Et surgens vadat ante Papam et cum ipsa tobalea recipiat Papam per brachia et ipsum elevet et tobaleam tradat alicui cappellano Pape presenti, et deposito pluviali et stola Pape apportatur alba, quam idem cardinalis semper a dextris stando cum subdiacono induat Papam. Deinde recipiat cingulum cum succintorio, quod porrigat subdiaconus per partem posteriorem Pape, ita quod succintorium sit in parte sinistra Pape, deinde cingat vel stringat Pape cingulum, ut decet, subsequenter recipiat crucem pectoralem et tradat Pape ad osculandum.

Deinde cum cordula ibi infixa appendat ipsam crucem collo Pape, ita quod descendat usque ad medium pectus. Deinde recipiat fanonem ambabus manibus et maiorem partem ipsius fanonis manu dextra et det Pape ad osculandum, et postmodum ponat super caput Pape et quod in manu dextra tenet ponat in brachio dextro Pape, et quod in sinistra in sinistro brachio Pape et utrumque ante pectus Pape ducendo, paret dictum fanonem taliter super crucem pectoralem, quod bene possit postmodum trahi supra. Demum recipiat
f.59 stolam et det Pape primo ad osculandum et / postmodum imponat Pape et cordulam illam que est in stola infigat vel ponat in cingulo.

Deinde recipiat tunicellam et imponat Pape et paret, ut decet, subsequenter dalmaticam. Deinde Papa sedeat et ipse cardinalis extrahit anulum Pape et dat alicui existenti, deinde recipit cyrothecam dextrum et genuflexus ponit in manu dextra Pape et cyrothecis impositis, idem cardinalis surgit et per brachia iuvat Papam ad levandum. Deinde parat sibi fanonem extrahendo et trahendo tantum ipsum fanonem ut bene possit sub pallio in parte anteriori, idest sub cruce pallii poni. Quo bene parato recipiat planetam et imponat Pape ut decet, deinde recipit pallium ambabus manibus et dat Pape ad osculandum, et subdiaconus recipit posteriorem partem pallii et imponunt Pape, deinde ipse cardinalis recipit maiorem acum et infigit in pallio in cruce ante pectus Pape.

Postmodum parat sibi planetam in brachio et subsequenter parat pallium, quo parato pulcre parat fanonem extrahendo ipsum ut prius. Et ipsum fanonem de capite Pape tunc deponat et in parte posteriori plicet ipsum, reducendo [b] ipsum ut decet ante pectus Pape, ita tamen quod possit poni sub anteriori cruce pallii, deinde reci-

101.[b] reducendo] reddicendo.

piat mitram Pape et imponat sibi. Quo facto ipse recipiat mitram cum aliis cardinalibus, et dicat psalmos speciales cum cappellano suo, ut moris est, et cum fuerit ad altare et Papa venerit ad ipsum altare, stando in parte dextra ipsius altaris deponat mitram Pape et tradat cappellano et stet iuxta Papam quousque fecerit confessionem. Deinde cum fuerit tempus vadat in ordine suo cum aliis diaconibus cardinalibus ad osculum Pape oris et pectoris et facta huiusmodi reverentia per diaconos cardinales, ut predicitur, ipse cardinalis recipiat thuribulum cum incenso de manu acoliti et ponat in manu Pape, ut decet. Et dum Papa incensat altare, idem cardinalis teneat planetam sub dextro brachio Pape.

Altari incensato per Papam, ipse cardinalis recipiat thuribulum et incenset Papam et trahat planetam a parte anteriori, et postquam Papa ab altare recesserit, ipse incensat altare et reddit thuribulum acolito. Deinde stans in medio altaris cum aliis diaconibus, cum Papa incipit introitum ipsemet cardinalis incipit introitum et finit, ut decet, cum astantibus et *Kyrieleison*. Deinde recipit mitram et sedet ante altare in medio cum aliis diaconibus hinc inde, et provideat evangelium si voluerit sic sedendo, et lecta epistola et cantato versu *Alleluia*, deposita mitra vadat ad reverentiam / Pape
f.59v et osculetur pedem ipsius et revertatur ad altare. Et genuflexus ad altare oret aliquantulum, et surgens recipiat librum evangeliorum super altare positum ambabus manibus et ponat ante pectus suum, et capite inclinato summissa voce petat benedictionem a Papa, et ipsa recepta vadat ad locum ubi evangelium debet legi et legat evangelium suum.

Quo lecto osculetur librum et revertatur ad altare ad locum pristinum et prosequatur missam una cum aliis, ut decet, quousque venerit ad offertorium. Et cum Papa dixerit ante offertorium: *Dominus vobiscum*, et: *Oremus*, ipse cardinalis lavet sibi manus et deposita mitra expandat tobaleam super altare et etiam corporale supra tobaleam. Deinde expectet Papam in dextro cornu altaris et cum Papa venerit ad altare, ipse cardinalis deponat mitram Pape et cum posita fuerit hostia in patena, idem cardinalis, mediante manipulo ambabus manibus, recipiat patenam predictam cum hostia et tradat Pape. Et cum vinum cum aqua fuerit in calice positum, ipse cardinalis recipiat calicem manu dextra et cum dicto calice faciat crucem super corporali iuxta hostiam et statim cooperiat calicem cum palla, postmodum recipiat patenam, et tradat subdiacono. Deinde recipiat coclear cum thure et cum Papa signaverit ponat thus in thuribulo, et reddito cocleari recipiat thuribulum et det Pape, ut incenset que supra altare sunt et ipsum altare, semper assistendo sibi ut in alia incensatione. Subsequenter recipiat thuribulum et incenset ipsum Papam, et reddito thuribulo acolito paret ipsum Papam planeta, pallio et fanone, ut decet, si

Papa sustinere voluerit. Alias Papa incensato et planeta a parte anteriori tracta, incenset altare, per consequens episcopum cardinalem qui librum tenet domino Pape, deinde duos diaconos cardinales qui assistunt Pape, postea reliquos diaconos cardinales, subsequenter episcopos et presbiteros cardinales ac alios prelatos pontificaliter paratos, et in fine episcopum non cardinalem si serviat Pape, ut vidi fieri, tam in parando altare quam eligendo hostiam per Papam consacrandam, ac ponendo vinum et aquam in calice, et probam de illis faciendo, deinde subdiaconum qui legit epistolam et illum qui servit de mitra. Et tradito thuribulo acolito stet in loco suo pristino et facta elevatione, cum Papa pervenerit ad dicendum: *Per quem hec omnia semper bona creas*, ipse cardinalis vadat iuxta Papam et cum Papa vult hostiam consacratam recipere, ipse cardinalis discooperiat calicem et statim ponat manum dextram super pedem calicis. Et sic teneat quousque Papa crucem fecerit cum hostia consacrata infra calicem, et posita hostia in loco solito per Papam, statim idem cardinalis cooperiat calicem ut prius, deinde osculetur altare, postea dextrum humerum Pape et revertatur ad locum suum.

f.60 Et quando fuerit prope finem / *Pater noster*, vadat idem cardinalis iuxta Papam et cum ambabus manibus mediante mappulo recipiat patenam a subdiacono et tradat eam Pape, et dum Papa capit hostiam, idem cardinalis discooperiat calicem et manum dexteram ponat super pedem calicis et tamdiu teneat quousque Papa dixerit: *Pax Domini sit semper vobiscum*. Deinde cooperiat calicem et revertatur ad locum suum, et stet ibi quousque episcopus cardinalis Pape assistens et serviens receperit pacem a Papa et postea ei paraverit planetam, pallium et fanonem, ac subsequenter osculum pacis dederit priori diaconorum cardinalium, et postmodum ille prior duobus cardinalibus secundum gradum suum, altero a dextris, altero a sinistris priori assistentibus, ipse vero non recipiat pacem a cardinali sed a Papa. Tunc cum de manu Pape receperit corpus Domini, ut infra dicitur, et postquam Papa fuerit in sede sua, ipse cardinalis genuflectat ante altare et oret per pausam et surgens cum omni reverentia recipiat patenam cum hostia ambabus manibus, et ipsam elevet recte usque ad oculos vel circa.

Deinde sic alte tenendo ipsam patenam, vertat se ad partem dextram competenter et sic revertatur ad partem sinistram et tradat ipsam patenam cum hostia subdiacono. Et postquam subdiaconus fuerit ad Papam cum predictis, facta reverentia per dictum cardinalem sanguini Christi, ipse cardinalis recipiat calicem et faciat ut de patena fecit. Et ipsemet portat calicem Pape et ponat se ad sinistram partem Pape, et tunc recipiat partem tobalee, quam tenet subdiaconus cum sinistra manu et cum ipsa tobalea et manu sinistra teneat calicem per pedem in parte. Et cum Papa

receperit corpus Christi et suxerit de sanguine cum calamo, idem cardinalis dimissa tobalea, duos digitos dextre manus ponat in foraminibus illius calami, et cum sinistra manu bene teneat calicem. Et cum Papa porrigit sibi corpus, ipse cardinalis primo osculetur sibi manum et postmodum recipiat corpus, subsequenter osculetur Papam. Deinde cum calice, calamum sic tenendo semper infra calicem, revertatur ad altare et posito calice supra altare, sumat de sanguine cum illo calamo sed non totum. Et cum venerit subdiaconus idem cardinalis tenendo calamum ut prius, ponat in os subdiaconi ad sugendum de sanguine, dicendo ipse cardinalis summissa voce: *Sanguis Domini nostri Iesu Christi custodiat animam tuam in vitam eternam*, et postmodum recipiat ipsum subdiaconum ad osculum pacis. Et postquam subdiaconus sumpserit[e] ex utraque parte calamum, idem cardinalis ponit calamum supra patenam et subdiaconus postmodum sumit quod est in calice.

f.60v Deinde idem cardinalis vertit se ad episcopum cardinalem portantem ei perfusionem, quam Papa fecerat postquam corpus[d] et sanguinem Christi sumpserat, et illud recipit et modicum bibit, residuum tradit subdiacono ad bibendum. Quo facto idem cardinalis ponit calamum supra patenam ut prius. Deinde elevantur calix et patena cum calamo supra altare, et cardinalis plicat corporalia et deponit supra altare cum tobalea. Quo facto, stans in dextro cornu altaris, expectat Papam et cum venerit elevat sibi mitram, deinde vadit ad locum suum et missa completa dicit: *Ite Missa est*.

102

[De officio diaconi cardinalis per annum].

Diebus vero quadragesimalibus, in Adventu, vigiliis, quatuor temporibus et missis mortuorum, omnia fiunt ut superius dictum est, infrascriptis exceptis videlicet quod dictus diaconus cardinalis induitur superpellicio, amictu stricto, alba, cingulo et stola, et sic paratus induit Papam ut superius dictum est. Et ipso parato idem cardinalis recipit manipulum et planetam violacei coloris, quam debet elevare super brachia ita quod quasi descendat infra. Omnia autem faciat ut supra dictum est, excepto quod in officio mortuorum nunquam datur pax, nec triduo ante Pascha. Cum autem cantatur tractus, diaconus exuit planetam et facit eam complicari in tres partes, ita quod frigium remaneat in medio et sic complicata ponatur [super scapulam] sinistram et sub dextro brachio colligetur iuxta cingulum, ita quod stet ad modum stole et sic

101.[e] sumpserit] supserit. 101.[d] corpus] cor.

debet eam tenere cum legit evangelium et per totam missam usque post communionem. Et tunc antequam Pontifex dicat orationes debet eam reinduere sicut primo et sic stare usque ad finem misse. Qua finita debet deponere planetam et postea redire ad cathedram, ubi duo diaconi cardinales, qui Pape in missa astiterunt, de altari debent Papam reducere et ibi Papam exuat per modum infrascriptum, excepto etiam quod cum Papa venerit ad dicendum orationem illam super populum et dixerit: *Oremus*, tunc idem diaconus debet dicere: *Humiliate capita vestro Deo*, bona voce. Completa missa et facta oratione, diaconus cardinalis qui dixit evangelium redit ad cathedram Pape, ubi Papa prius steterat dum missa dicebatur. Et cum ibi Papa venerit et anulos episcopo, qui ei de libro in missa servierat, tradiderit, idem diaconus cardinalis devestit Papam omnibus paramentis, que pro missa dicenda sumpserat, et per ordinem dat Pape ad deosculandum stolam, deinde fanonem, subsequenter crucem pectoralem. Et cum Papa omnia paramenta deposuerit, dictus diaconus cardinalis dat ei ad osculandum aliam stolam, quam illa quam portaverat Papa in missa, et eam ad collum eius ponit, deinde tradit ei mantum. Ultimo ponit mitram super caput Pape, non tamen illam sollemnem quam Papa in missa portabat, sed aliam quam primo portabat, dum mane venit de camera sua ad ecclesiam seu cappellam ad dicendum missam, nisi in die ramis
f.61 Palmarum et in diebus quibus dum celebrat / Papa portat mitram planam. In die vero ramis Palmarum et aliis, quibus dum celebrat portat mitram planam, supradicta differentia non fit. Tempore quadragesimali, si Papa celebret non dicit in prima oratione misse: *Pax vobis*, sed *Dominus vobiscum*, exceptis die Iovis Sancta et vigilia Pasche et festivitatibus specialibus, si in dicto tempore incidant.

Dies vero Veneris Sancta habet suum officium speciale, et est sciendum quod ipsa die Veneris Sancta non incensatur altare nec Papa, nec cardinales veniunt ad reverentiam solitam nec ad osculum pacis, nec alii prelati ad reverentiam exhibendam alio tempore fieri consuetam. Nec Papa portat illa die cum venerit de camera ad cappellam pluviale nec mitram, sed capam de scarleto rubeo apertam a pectore usque ad pedes et mitram planam.

Sciendum tamen est quod adveniente festo Annuntiationis beate Marie tempore quadragesimali, die illo quo festum eiusdem Virginis celebratur, finita missa Papa redit ad sedem in qua steterat dum missa dicebatur et immediate exuitur paramentis pontificalibus. Et dum exuitur incipit idem Papa vesperos cantando, dicendo: *Deus in adiutorium meum intende*, cum: *Gloria Patri etc.* Quo finito incipit antiphonam primi psalmi vesperarum, hympnum et antiphonam psalmi *Magnificat*, dum subdiaconus eos cantando preinceperit, et cetera omnia cantando per cappellanos et cantores cappelle continuantur et perficiuntur ut moris est, usque ad orationem quam Papa cantando dicit. Domini vero cardinales dicta missa deponunt paramenta et recipiunt capas quas deferunt

equitando, nec habent incipere aliquam antiphonam in vesperis predictis. Cardinalis autem episcopus, qui Pape servivit in missa, non deponit paramenta nisi vesperis dictis, quia habet portare Pape naviculam cum incenso et Papa inde recipere coclear cum incenso et ponere in thuribulo. Deinde idem cardinalis habet altare primo et postea Papam incensare et librum Pape tenere, dum dicit cantando orationem predictam. Finitis vero vesperis Papa facit solitam benedictionem cantando. Supradicta fiunt per modum predictum quando diaconi cardinales non habent ibi pluvialia parata, nam si haberent ibi pluvialia parata reciperent et antiphonas inciperent, ut in aliis vesperis aliarum festivitatum est facere consuetum.

In vigilia Pasche cardinales, dum Papa venerit de camera ad cappellam suam sive ad ecclesiam et postmodum ad cathedram, non faciunt Pape reverentiam tunc temporis in alia die tunc temporis fieri consuetam, sed induitur ipse Papa per diaconum cardinalem, qui habet facere benedictionem cerei et ei in missa servire indumentis pontificalibus violacei coloris. Et stat sic quamdiu fit officium diei, quousque incepta fuerit letania. Et perventum ad
f.61v *Peccatores te rogamus, audi nos*, quo / incepto discedit de loco ubi genua flectendo stabat dum cantando dicebatur letania, et redit ad cathedram ubi primo receperat predicta paramenta violacea, quibus tunc immediate exuitur per predictum diaconum cardinalem, et ipsum induit paramentis albis sollemnibus. Quo parato et incepto *Kyrieleison* per cantores, venit ad altare ad confessionem faciendam, et more solito cardinales veniunt ad reverentiam et osculum pacis, oris et pectoris, prout in aliis diebus, dum Papa celebrat in principio misse, est fieri consuetum. Item in fine misse dicit diaconus cardinalis: *Ite Missa est*, cum duplici *Alleluia*, secundum aliquos, sed secundum alios non dicitur *Alleluia*.

Die vero Pasche dicitur prosa: *Victime paschali*[a] *etc.* Item paulo ante incoationem prefationis, duo diaconi cardinales ultimo creati vadunt retro altare ad similitudinem seu representationem angelorum monumentum custodientium, et ibi morantur erecti versa facie ad Papam usque ad incoationem *Agnus Dei*, quo incepto redeunt ad loca sua pristina et non antea. Item dicitur: *Ite missa est*, cum duplici *Alleluia*.

Item in eadem vigilia Pasche et die, completa missa et facta per Papam benedictione, Papa de altari non redit ad cathedram ad deponendum paramenta sed paratus ut in missa fuit vadit, precedentibus cappellanis Pape portantibus cereos accensos, deinde crucem et post eum cum omnibus cardinalibus paratis ut in missa

102.[a] paschali] pascalis.

fuerunt, ac tenentibus mitras suas in capitibus et secundum ordinem suum coram eo binis et binis incedentibus, iunioribus tamen cardinalibus secundum ordinem suum precedentibus et duobus cardinalibus diaconibus, qui in missa ei astiterunt, tunc etiam ei assistentibus, ad cameram [b] suam ubi debet esse parata cathedra et scabellum. Et cum ibi Papa venerit, diaconus cardinalis qui Pape in missa servivit, traditis per Papam anulis episcopo cardinali qui ei de libro in missa servivit, devestit ipsum Papam per modum predictum.

Item sciendum est quod in diebus Natalis Domini et Pasche, quibus omnes diaconi cardinales communicant nec non notarii et cappellani Pape, clerici et laici plures, diaconus cardinalis qui Pape in missa servivit, recepto corpore Christi de manu Pape per eum et subdiaconum, et postea sumpto in altari sanguine Christi per eum et subdiaconum, et subsequenter recepta perfusione de manu episcopi cardinalis, dictam perfusionem ei in altari portantis, quam Papa fecerat postquam corpus et sanguinem Christi sumpserat, et sumpta per eum et subdiaconum ut supra dictum est, idem diaconus cardinalis immediate supra patenam omnes hostias in altari per Papam consacratas ponit et aptat quodam instrumento aureo, quod ad hoc tunc debet esse paratum. Quo facto debet genuflectere et aliquantulum orare et postea surgere et cum omni reverentia recipere patenam cum hostiis consacratis ambabus manibus, et ipsam elevare usque ad oculos vel circa.

Deinde sic alte tenendo ipsam patenam, vertat se ad partem
f.62 dextram competenter et sic revertatur ad partem / sinistram et tradat ipsam patenam cum hostiis consacratis subdiacono. Qui subdiaconus eam portet Pape, ubi stet in parte sinistra Pape tenendo patenam cum hostiis consacratis, quousque omnes diaconi cardinales et alii communicare volentes, bini et bini incedentes, corpus Domini nostri de manu Pape sumpserint. Papa vero tunc cardinalibus et aliis communicantibus, recepto per eum corpore Christi de patena, manum dat ad osculandum et immediate corpus Christi ponit in ore ipsorum, et ibidem quemlibet ipsorum cardinalium communicantium recipit ad osculum pacis. Quo osculo recepto

102.[b] *marg.* Ad locum ubi Papa consuevit dare benedictionem vadit processionaliter et ibi dat benedictionem peregrinis et populo. Et concedit indulgentias ad voluntatem suam, prout dominus noster Nicolaus papa V anno Domini MCCCCLII et sui pontificatus anno VI in die Pasche in Urbe Romana existens et celebravit illa die omnibus presentibus, omnes indulgentias quas in omnibus ecclesiis totius Urbis erant ac si personaliter visitassent. Deinde ad cameram paramenti accessit processionaliter ad expoliandum se. In eadem die quando exivit de camera cum pluviali albo rex Ungarie portavit caudam Pape ante missam usque ad altare sancti Petri, quam ego Petrus Burgensis clericus cerimoniarum dedi eidem, et stetit inter duos episcopos cardinales in missa, et quando et in aliis diebus semper erat inter cardinales quando veniebat in officio.

quilibet ipsorum cardinalium communicantium ac quilibet ipsorum non cardinalium, quibus Papa tunc non dat osculum pacis, vadit ad altare ad sumendum Christi sanguinem de manu diaconi cardinalis, qui Pape in missa servivit. Et illis cum calamo quem teneat manu dextra in calice, Christi sanguinem ministret, dicendo: *Sanguis Domini nostri Iesu Christi custodiat animam tuam in vitam eternam.*

Quo dicto per eum, quemlibet ipsorum communicantium recipiat ad osculum pacis. Et cum omnes communicantes sanguinem sumpserint, dictus cardinalis diaconus det calamum ad sugendum ex utraque parte subdiacono, et postea calicem ad sumendum illud quod restat de sanguine Christi. Quibus factis dictus cardinalis diaconus plicet corporalia, et tobaleam super altare positam amoveat, deinde Pape venienti de sede sua ad altare mitram deponat, et postmodum ad locum suum redeat.

Die vero Natalis Domini dicitur prosa: *Letabundus etc.*, sed tamen non incoatur per Papam. In vigilia vero Penteconstes in vesperis Papa, deposita mitra, incipit cantando hympnum: *Veni Creator Spiritus.*

Quo incepto Papa discedit de sede et vadit ad cathedram coram altari paratam, et ibi genuflectit et stat genuflexus sine mitra in capite, quamdiu dicitur primus versus hympni per eum cantando inceptus. Quo primo versu finito, redit ad sedem suam. Sciendum tamen est quod si Papa celebret in die Penteconstes, ipse incipit tertiam dicendo: *Deus in adiutorium meum intende*, cantando, antequam recipiat paramenta pontificalia, postea hympnum: *Veni Creator Spiritus etc.*, subsequenter antiphonam, postquam acolitus cantando eam coram eo preinceperit. Deinde cantando dicitur tertia et ipse deposita ei mitra per diaconum cardinalem eidem a dextris assistentem, dicit orationem cantando, qua dicta reponitur ei mitra in capite per eumdem diaconum cardinalem. Postea vero in missa incepto *Alleluia*, loco II et cantato, dum debet per cantores incoari versus: *Veni Sancte Spiritus*, ipse discedit de sede sua et venit ad cathedram coram altare paratam, ut supradictum est, et ibi genuflectit et deponitur ei mitra per diaconum cardinalem ei a sinistris assistentem et ibi stat genuflexus sine mitra in capite quamdiu dicitur versus: *Veni* predictus. Quo finito redit ad cathedram suam, deinde vero dum debet incipi prosa: *Sancti*
f.62v *Spiritus*, Papa surgit et stans erectus / super scabellum in sede sua, dum acolitus cantando eam preinceperit, Papa incipit dicere cantando: *Sancti Spiritus*, deinde sedet quousque prosa sit dicta.

Est autem regulariter notandum quod secundum Curiam quandocumque Pontifex vertit se ad populum, simul debent se vertere diaconus et subdiaconus. Notandum semper est quod *Ite missa est* semper debet dicere diaconus conversus ad populum, sed *Benedicamus Domino* et *Requiescant in pace* semper debet dicere

versa facie ad altare. Et notandum est quod quando domino Pape plures diaconi cardinales serviunt, diaconus qui debet legere evangelium precedit Papam, quia alii duo substentant eum. Sed si non esset nisi ipse cum alio, ipse substentaret Papam a parte dextra, et si plures sunt diaconi cardinales, diaconus qui debet legere evangelium remanebit ante altare in medio, aliis diaconibus cardinalibus a dextris et a sinistris, secundum ordinem suum ei assistentibus, et si non est alius quam ipse, stabit iuxta Papam.

Et est regulare quod, cum diaconus cardinalis qui debet dicere evangelium Papam omnibus paramentis pontificalibus paraverit, Papa de sede in qua fuit paratus discedit et vadit, duobus diaconibus assistentibus ei, ad altare. Et cum est prope altare vertit se ad tres presbiteros cardinales iuniores paratos Pape tunc occurrentes, qui, inclinantes se profunde, recipiunt pacem a Papa secundum ordinem suum et postea deosculantur eum in pectore super crucem pallii. Deinde vertit se ad altare diaconus cardinalis qui debet dicere evangelium, [et] deponit mitram de capite Pape. Deinde Papa incipit *Introibo ad altare Dei*, et *Iudica me Deus*, et facit confessionem. Quibus dictis ascendit ad altare et osculatur altare et postea evangelium. Deinde existens ante altare in medio, vertit se ad diaconos cardinales, qui inclinantes se profunde recipiunt pacem a Papa secundum ordinem antiquitatis. Et postea deosculantur ipsum in pectore super crucem pallii, et facta huiusmodi reverentia per diaconos cardinales, diaconus cardinalis qui debet dicere evangelium, immediate recipit thuribulum cum incenso de manu acoliti et ponit in manu Pape, ipsum etiam ut decet oscu lando et postea alia facit que superius continentur.

103

[Psalmi penitentiales].

Iudica me Deus et discerne causam meam de gente non sancta ab homine iniquo et doloso erue me. Quia tu es Deus fortitudo mea, quare me repulisti et quare tristis incedo dum affligit me inimicus. Emitte lucem tuam et veritatem tuam ipsa me deduxerunt ed adduxerunt in montem sanctum tuum in tabernacula tua. Et introibo ad altare Dei ad Deum qui letificat iuventutem meam. Confitebor tibi in cithera Deus Deus meus quare tristis es anima mea et quare conturbas me. Spera in Deo quoniam adhuc
f.63 *confitebor illi salutare vultus mei et Deus meus /.*

Domine ne in furore tuo arguas me neque in ira tua corripias me. Miserere mei Domine quoniam infirmus sum, sana me Domine quoniam conturbata sunt omnia ossa mea. Et anima mea turbata est valde, sed tu Domine usquequo. Convertere Do-

mine et eripe animam meam, salvum me fac propter misericordiam tuam. Quoniam non est in morte qui memor sit tui, in inferno autem quis confitebitur tibi. Laboravi in gemitu meo, lavabo per singulas noctes lectum meum, lacrimis meis stratum meum rigabo. Turbatus est a furore oculus meus, inveteravi inter omnes inimicos meos. Discedite a me omnes qui operamini iniquitatem quoniam exaudiit Dominus vocem fletus mei. Exaudivit Dominus deprecationem meam, Dominus orationem meam suscepit. Erubescant et conturbentur vehementer omnes inimici mei, convertantur et erubescant valde velociter.

Beati quorum remisse sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata. Beatus vir cui non imputavit Dominus peccatum nec est in spiritu eius dolus. Quoniam tacui inveteraverunt[a] ossa mea dum clamarem tota die. Quoniam die ac nocte gravata est super me manus tua conversus sum in erumpna mea dum configitur spina. Delictum meum cognitum tibi feci et iniustitiam meam non abscondi. Dixi confitebor adversum me iniustitiam meam Domino et tu remisisti impietatem peccati mei. Pro hac orabit ad te omnis sanctus in tempore oportuno. Verumtamen in diluvio aquarum multarum ad eum non approximabunt. Tu es refugium meum a tribulatione que circumdedit me, exultatio mea erue me a circundantibus me. Intellectum tibi dabo et instruam te in via hac gradieris, firmabo super te oculos meos. Nolite fieri sicut equus et mulus quibus non est intellectus. In chamo et freno maxillas eorum constringe, qui non approximent ad te. Multa flagella peccatoris, sperantes autem in Domino misericordia circundabit. Letamini in Domino et exultate iusti et gloriamini omnes recti corde.

Domine ne in furore tuo arguas me neque in ira tua corripias me. Quoniam sagitte infixe sunt mihi, confirmasti super me manum tuam. Non est sanitas in carne mea a facie ire tue, non est pax ossibus meis a facie peccatorum meorum. Quoniam iniquitates mee supergresse sunt caput meum et sicut onus grave gravate sunt super me. Putruerunt et corrupte sunt cicatrices mee a facie insipientie mee. Miser factus sum et curvatus sum usque in finem tota die contristatus ingrediebar. Quoniam lumbi mei impleti sunt
f.63v *illusionibus et non est sanitas in carne mea. / Afflictus sum et humiliatus sum nimis rugiebam in gemitu cordis mei. Domine ante te omne desiderium meum et gemitus meus a te non est absconditus. Cor meum conturbatum est in me, dereliquit me virtus mea et lumen oculorum meorum et ipsum non est mecum. Amici mei et proximi mei adversum me appropinquaverunt et steterunt. Et qui iuxta me erant de longe steterunt et vim faciebant qui querebant animam meam. Et qui querebant mala mihi*

103.[a] inveteraverunt] inverunt.

loquuti sunt vanitates et dolos tota die meditabantur. Ego autem tanquam surdus non audiebam et sicut mutus non aperiens os suum. Et factus sum sicut homo non audiens et non habens in ore suo redargutiones. Quoniam in te Domine speravi, tu exaudies me Domine, Deus meus. Quia dixi nequando supergaudeant mihi inimici mei et dum commoventur pedes mei super me magna loquuti sunt. Quoniam ego in flagella paratus sum et dolor meus in conspectu meo semper. Quoniam iniquitatem meam annuntiabo et cogitabo pro peccato meo. Inimici autem mei vivunt et confirmati sunt super me qui oderunt me inique. Qui retribuunt mala pro bonis detrahebant mihi quoniam sequebar bonitatem. Non derelinquas me Domine Deus meus, ne discesseris a me. Intende in adiutorium meum Domine, Deus salutis mee.

Miserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam. Et secundum multitudinem miserationum tuarum dele iniquitatem meam. Amplius lava me ab iniquitate mea et a peccato meo munda me. Quoniam iniquitatem meam ego cognosco et peccatum meum contra me est semper. Tibi soli peccavi et malum contra te feci, ut iustificeris in sermonibus tuis et vincas cum iudicaris. Ecce enim in iniquitatibus conceptus sum et in peccatis concepit me mater mea. Ecce enim veritatem dilexisti incerta et occulta sapientie tue manifestasti mihi. Asperges me ysopo et mundabor, lavabis me et super nivem dealbabor. Auditui meo dabis gaudium et letitiam et exultabunt ossa humiliata. Averte faciem tuam a peccatis meis et omnes iniquitates meas dele. Cor mundum crea in me Deus et spiritum rectum innova in visceribus meis. Ne proïicias me a facie tua et spiritum sanctum tuum ne auferas a me. Redde mihi letitiam salutaris tui et spiritu principali confirma me. Docebo iniquos vias tuas et impii ad te convertentur. Libera me sanguinibus, Deus, Deus salutis mee, exaltabit lingua mea iustitiam tuam. Domine labia mea aperies et os meum annuntiabit laudem tuam. Quoniam si voluisses sacrificium dedissem utique, holocaustis non delectaberis. Sacrificium Deo spiritus contribulatus cor contritum et humiliatum Deus non despicies. Benigne fac Domine in bona voluntate tua Sion ut edificentur muri Hierusalem. Tunc acceptabis sacrificium iusticie oblationes et olo-
f.64 *causta tunc imponent super altare tuum vitulos /.*

Domine exaudi orationem meam et clamor meus ad te veniat. Non avertas faciem tuam a me, in quacumque die tribulor inclina ad me aurem tuam. In quacumque die invocavero te velociter exaudi me. Quia defecerunt sicut fumus dies mei et ossa mea sicut cremium aruerunt. Percussus sum ut fenum et aruit cor meum, quia oblitus sum comedere panem meum. A voce gemitus mei adhesit os meum carni mee. Similis factus sum pelicano solitudinis, factus sum nocticorax in domicilio. Vigilavi et factus sum sicut passer solitarius in tecto. Tota die exprobrabant

mihi inimici mei et qui laudabant me adversum me iurabant. Quia cinerem tamquam panem manducabam et potum meum cum fletu miscebam. A facie indignationis tue quia elevans allisisti me. Dies mei sicut umbra declinaverunt et ego sicut fenum arui. Tu autem Domine in eternum permanes et memoriale tuum in generationem et generationem. Tu exurgens Domine misereberis Sion quia tempus miserendi eius, quia venit tempus. Quoniam placuerunt servis tuis lapides eius et terre eius miserebuntur. Et timebunt gentes nomen tuum Domine et omnes reges terre gloriam tuam. Quia edificavi Dominus Sion et videbitur gloria sua. Respexit in orationes humilium et non sprevit preces eorum. Scribantur hec in generatione altera et populus qui creabitur laudabit Dominum. Quia prospexit de excelso sancto suo, Dominus de celo in terram aspexit. Ut audiret gemitus compeditorum ut solveret filios interemptorum. Ut annuntient in Sion nomen Domini et laudem eius in Hierusalem. In conveniendo populos in unum et reges ut serviant Domino. Respondit ei in via virtutis sue, paucitatem dierum meorum nuncia mihi. Ne revoces me in dimidio dierum meorum in generationem et generationem annui tui. In initio tu Domine terram fundasti et opera manuum tuarum sunt celi. Ipsi peribunt tu autem permanebis et omnes sicut vestimentum veterascent. Et sicut opertorium mutabis eos et mutabuntur, tu autem idem ipse es et anni tui non deficient. Filii servorum tuorum habitabunt et semen eorum in seculum dirigetur.

De profundis clamavi ad te Domine, Domine exaudi vocem meam. Fiant aures tue intendentes in vocem deprecationis me. Si iniquitates observaveris Domine, Domine quis substinebit? Quia apud te propitiatio est et propter legem tuam substinui te Domine. Substinuit anima mea in verbo eius, speravit anima mea in Domino. A custodia matutina usque ad noctem speret Israhel in Domino. Quia apud Dominum misericordia et copiosa apud eum
f.64v *redemptio. / Et ipse redimet Israhel ex omnibus iniquitatibus eius.*

Domine exaudi orationem meam auribus percipe obsacrationem meam, in veritate tua exaudi me in tua iustitia. Et non intres in iudicio cum servo tuo quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis vivens. Quia persequutus est inimicus animam meam, humiliavit in terra vitam meam. Collocavit me in obscuris sicut mortuos seculi et anxiatus est super me spiritus meus in me turbatum est cor meum. Memor fui dierum meorum antiquorum, meditatus sum in omnibus [operibus] tuis, in factis manuum tuarum meditabar. Expandi manus meas ad te, anima mea sicut terra sine aqua tibi. Velociter exaudi me Domine et defecit spiritus meus. Non avertas faciem tuam a me et similis ero descendentibus in lacum. Auditam fac mihi mane misericordiam tuam quia in te speravi. Notam fac mihi viam in qua ambulem, quia ad te levavi animam meam. Eripe me de inimicis meis Domine ad te confugi, doce me facere

voluntatem tuam quia Deus meus es tu. Spiritus tuus bonus deducet me in terram rectam, propter nomen tuum Domine vivificabis me in equitate tua. Educes de tribulatione animam meam, et in misericordia tua disperdes omnes inimicos meos. Et perdes omnes qui tribulant animam meam quoniam ego servus tuus sum.

104

[Quando coram Papa et cardinalibus celebratur missa sollempnis, et fit sermo].

Sciendum est quod quando dominus noster Papa non celebrat et audit missam cum nota, presentibus omnibus vel saltem tribus dominis cardinalibus vel duobus, et portat pluviale et mitram, diaconus cardinalis a parte dextra Pape assistens, abstrahit ei mitram cum incoatur evangelium. Quo finito et libro evangeliorum per Papam ad osculum recepto, reponitur ei mitra per eundem diaconum cardinalem a dextris Pape assistentem, si immediate fiat sermo, quia quando non fiat sermo, stat Papa capite discooperto, donec dixerit summissa voce totum *Credo in unum Deum*. Et istum modum servant duo diaconi cardinales in missa Pape assistentes, dum eidem mitra reponitur vel abstrahitur et coram Papa celebratur. Nam si Papa celebraret, tunc cardinalis diaconus a parte sinistra assistens Pape, mitram abstrahit in missa et non alias; alius cardinalis diaconus a parte dextra Pape assistens eam capiti Pape reponit. Deinde vero dicto sermone immediate post evangelium et cantando, dicto *Confiteor* per diaconum celebrantis, si per episcopum vel presbiterum cardinalem seu alium episcopum non cardinalem celebratur misse officium
f.65 coram Papa, ille qui fecit sermonem, sit car / dinalis vel alius, dat ex parte Pape indulgentiam. Quo facto Papa, abstracta primitus ei mitra per diaconum cardinalem qui est a dextris, incipit dicere, non tamen cantando: *Precibus et meritis beate Marie semper Virginis etc.*, deinde dat benedictionem. Qua data ei reponitur mitra per eundem diaconum cardinalem. Posmodum dum ille qui celebrat incipit dicere: *Credo in unum Deum*, Pape abstrahitur mitra de capite donec dixerit totum *Credo in unum Deum* summissa voce, deinde reponitur ei mitra per eundem diaconum cardinalem. Postea vero dum cantores dicunt: *Et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine*, iterum diaconus cardinalis abstrahit de capite Pape mitram, si Papa tunc velit genua flectere et non aliter. Nam secundum morem antiquum non consuevit tunc Papa genua flectere, sed mitram tenendo in capite, caput aliquantulum inclinare, prout dicit dominus Neapoleo cardinalis, et dum premissa verba compleverit idem diaconus cardinalis Pape mitram reponit. Deinde quando ille qui celebrat vult facere elevationem corporis Domini nostri Iesu Christi, Papa de

sede sua discedit et venit ad locum ubi debet esse cathedra coram altari pro eo ad genuflectendum et appodiandum parata, et tunc eidem mitra per eundem diaconum cardinalem, qui a dextris est, abstrahitur et reponitur. Subsequenter abstrahitur mitra Pape aliquantulum antequam *Agnus Dei* per cantores incipiatur, videlicet post dictum *Pater noster*. Cum celebrans recipit corpus Domini et ipsum supra calicem incipit dividere in tres partes, et stat Papa capite discooperto ex tunc quousque dictum sit *Agnus Dei* et ad osculum pacis recipit presbiterum cardinalem ei dum missa cantatur assistentem et servientem et pacem portantem, et duos diaconos cardinales ei in missa assistentes et servientes, et ille qui celebrat assumpserit corpus et sanguinem Domini. Quo facto Pape mitra reponitur per eundem diaconum cardinalem, qui est a dextris, deinde post dictum *Ite missa est* et *Deo gratias*, abstrahitur per diaconum cardinalem, qui est a dextris, mitra Pape. Post dat benedictionem, quam tunc debet facere cantando et incipere: *Sit nomen Domini benedictum etc.*; qua data, mitra ei reponitur per eundem diaconum cardinalem, qui est a dextris.

Regulariter cum coram Papa celebratur aliis horis, mitra Pape non abstrahitur nisi quando post *Alleluia*, immediate dicitur: *Veni Sancte Spiritus*, et etiam quando prosa incipitur que incipit: *Sancti Spiritus*, vel nisi in quadragesimalibus diebus, quia tunc quando incipitur et quandiu dicitur versus: *Adiuva nos Deus salutaris noster*, Papa genuflectit et eidem mitra abstrahitur et post dictum versum reponitur. Et dum in fine ultimarum orationum misse dictum fuerit: *Humiliate capita vestra Deo*, abstrahitur mitra Pape in oratione que postea dicitur immediate, in qua oratione dum dicitur Papa stat rectus. Qua dicta, mitra ei reponitur per eundem diaconum cardinalem, quousque velit, post dictum *Benedicamus Domino*, facere benedictionem cantando et incipiendo: *Sit nomen Domini benedictum etc.* Et tunc dum vult facere
f.65v benedictionem, / abstrahitur ei mitra et reponitur per diaconum cardinalem per ordinem supradictum semper per eundem diaconum, qui est a dextris.

Cetere sollempnitates que fiunt dum celebratur coram Papa, per ipsum dominum Papam vel per alios domino Pape, in antiquo libro Ordinario super ceremoniis ordinato continentur, infra rubricam que incipit: *De missis que celebrantur coram Papa.*[a]

104.[a] *cfr. c. 61.*

105

[De vesperis sollempnibus et etiam non sollempnibus presentibus Papa et cardinalibus, et de eorum officiis].

In vesperis vero sollemnibus, dum Papa vult presentibus cardinalibus dicere vesperos sollempnes, debet portare pluviale et mitram sollempnem, et cardinales omnes debent induere et portare superpellicium, amictum latum, pluviale et mitram. Et Papa cantando debet incipere vesperos dicendo: *Deus in adiutorium meum intende*, et postea cantando et stando debet incipere primam antiphonam, dum acolitus [a] [eam preinceperit]. Secundam vero antiphonam debet cantando incipere postquam eam cantando incepe-rit acolitus predictus, diaconus cardinalis a dextris Pape assistens. Tertiam vero cardinalis episcopus coram eo assistens et in vesperis ei serviens. Quartam vero primus presbiter cardinalis qui stat in sede secundum ordinem suum. Quintam vero diaconus cardinalis a sinistris Pape assistens. Deinde Dominus noster cantando incipit hympnum [b], dum acolitus coram eo preinceperit et idem facit de antiphona, que dicitur ad *Magnificat*. Qua per eum incepta episcopus cardinalis serviens domino Pape presentat ei thuribulum cum incenso et cocleari [c], et ibidem dominus Papa recipit incensum cum cocleari et ponit in thuribulo. Postea incepto psalmo *Magnificat* statim vadit ad incensandum altare. Quo facto osculatur altare, deinde vadit ad incensandum cofinum ubi est corpus Christi, coram quo iacet [d] in principio antequam incenset genuflectendo, assistentibus sibi duobus diaconibus cardinalibus.

Quo facto episcopus cardinalis Pape in vesperis serviens, de manu ipsius recipit thuribulum et incensat dominum Papam et duos diaconos cardinales assistentes domino Pape, et postea vadit ad incensandum solos dominos cardinales. Diaconus cardinalis a dextris Pape assistens in vesperis, de capite Pape mitram deponit et eandem reponit. Papa vero dicta oratione per eum cantando, et dicto: *Benedicamus Domino*, deposita prius ei mitra per diaconum cardinalem, cantando facit benedictionem et incipiendo: *Sit nomen Domini benedictum.*

105.[a] *marg.* Nunc dicit subdiaconus Pape. 105.[b] *marg.* Capitulum dicit subdiaconus Pape in presentia Pape. 105.[c] *marg.* Nunc dicit unus de auditoribus Rote, scilicet primus qui est post illum qui tenet mitram Pape.

105.[d] iacet] licet.

106

[Quomodo domini diaconi cardinales assistunt Pape in missis et in vesperis sollempnibus].

Sciendum est quod quando dominus Papa vadit ad cappellam ad dicendum vel ad audiendum vesperos sollempnes in festivitatibus, paratus vel non paratus, non vocatis omnibus cardinalibus ut in sollempnibus festivitatibus vocari est consuetum, si cardinales predicti in predictis vesperis veniant, si sint ibi episcopus, presbiter et diaconus cardinales, presbiter cardinalis vadit tempore debito cum clerico cappelle Pape ad Papam genuflectendo coram / f.66 eo et offert ei naviculam ubi est incensum et coclear. Et dominus Papa recipit coclear cum incenso et ponit incensum in thuribulo, quem tenet clericus cappelle et facit benedictionem solitam. Quo facto dictus presbiter cardinalis osculatur manum Pape et redit ad sedem suam et predictus clericus vadit ad incensandum altare et subsequenter cofinum ubi est corpus Christi positum. Postmodum revertitur ad dominum Papam et tunc presbiter cardinalis predictus surgit et vadit ad incensandum genuflexo dominum Papam predictum. Quo facto redit ad sedem suam et clericus predictus incensat cardinales et alios prelatos, qui intersunt vesperis antedictis. Si vero presbiter cardinalis non sit ibi, omnia predicta facit episcopus cardinalis. Ubi vero predicti episcopus et presbiter cardinales non essent ibi, predicta faceret diaconus cardinalis. Alia non faciunt nec dicunt cardinales in vesperis supradictis.

In festivitatibus vero sollempnibus, in quibus vocantur omnes cardinales et dominus Papa est paratus, fiunt per cardinales et dicuntur prout superius scriptum est in paragrapho proxime precedenti, quod sic incipit: *In vesperis vero* [a].

107

[De officio unius diaconi assistentis Pape in missis et vesperis sollempnibus].

Sciendum quod quando non est nisi unus diaconus cardinalis dum Papa facit vesperas sollempnes, ille diaconus cardinalis una cum alio cardinali episcopo vel presbitero debet associare Papam et eidem dum dicuntur vespere assistere per istum modum tamen, videlicet quod episcopus cardinalis tunc temporis debet stare a dextris Pape, diaconus vero cardinalis a sinistris. Si vero non sit episcopus sed presbiter cardinalis ille qui Papam

106.[a] *cfr. c. 105.*

associat et eidem assistit, presbiter cardinalis stat a sinistris, diaconus vero cardinalis a dextris. Et idem modus incipiendi etiam observatur quando Papa exit de camera veniendo ad cappellam, et de cappella expleto officio ad cameram redeundo. Et sive sit episcopus sive presbiter cardinalis, qui Pape ut premittitur assistit, diaconus cardinalis Pape assistens mitram de capite Pape deponit, quod statim dictum est de vesperis. Idem servatur in missa quando Papa sollempniter celebrat vel missam cum nota audit presentibus cardinalibus, vel aliam sollempnitatem [facit] in ecclesia vel cappella.

108

[Quomodo stant patriarche inter cardinales induti in missis et vesperis sollempnibus, et quomodo sedent in Concilio generali].

Notandum quod dum Papa celebrat sollempniter presentibus cardinalibus et paratis vel facit vesperas sollempnes, eisdem cardinalibus etiam paratis, si ibi intersit patriarcha, parare se debet cocta, amictu et pluviali ut alii episcopi et sedere debet post primum episcopum cardinalem. Si vero sint duo patriarche, primus patriarcha debet stare post primum episcopum cardinalem, secundus patriarcha post secundum episcopum cardinalem et sic deinceps, si sint plures quam duo patriarche. Ubi patriarcha interesset celebrationi domini Pape vel vesperis sollempnibus antedictis et non se pararet paramentis, fortassis ex aliqua causa rationabili, tunc non poneretur inter cardinales paratos, sed posset
f.66v esse cum aliis prelatis / non cardinalibus vel post omnes cardinales, secundum quod loci dispositio se preberet. In Concilio [a] vero generali, patriarche in sessionibus Concilii habent locum specialem et determinatum ubi sedent, videlicet in medio ecclesie ex opposito Pape, singuli in suis sedibus ligneis et eminentibus ad hoc specialiter ordinatis.

Quando vero Papa [b]non celebrat sed audit missam sollemnem presentibus cardinalibus, tunc patriarcha debet esse inter duos priores episcopos cardinales. Si vero sint duo patriarche, primus patriarcha debet stare post primum episcopum cardinalem, secundus patriarcha debet esse post secundum episcopum cardinalem et sic deinceps, si sint plures quam duo patriarche. Sciendum tamen est quod ad reverentiam Pape exhibendam, patriarcha venit ante prelatos sive Papa celebret sollemniter sive non, et

108.[a] Concilio] *corr. supra* Consilio.

108.[b] *marg.* Ista que dicuntur de patriarchis non servantur, imo in isto casu, tam tempore domini Clementis VII quam Benedicti XIII, quod patriarche sedebant non cum dominis cardinalibus sed cum prelatis in sede precedebant, [...] quam prelatos et prothonotarios, sed tamen camerarii Pape ante eos erant in sede et eos precedebant.

venit ad reverentiam post primum episcopum cardinalem, secundus patriarcha post secundum episcopum cardinalem et sic deinceps. Similiter fit in vesperis, quando fit reverentia. Ubi autem abessent episcopi cardinales, presbiteri cardinales habent sedere et reverentiam facere ante patriarchas, per modum tamen antedictum.

109

[De itineratione Pape].

Sciendum quod Papa quando equitat, antequam exeat camera, dicit ista verba que sequuntur: *In viam pacis, salutis et prosperitatis dirigat Dominus gressus nostros, et angelus bonus Raphahel comitetur nobiscum ad dirigendos pedes nostros in viam pacis cum salute et gaudio ac prosperitate eamus et revertamur ad propria.* Postea dicitur totus psalmus: *Benedictus Dominus Deus Israhel*, cum: *Gloria Patri* et *Sicut erat*. Postea repetitur tota antiphona: *In viam pacis*, deinde sequitur: *Kyrieleison, Christeleison, Kyrieleison* et *Pater noster, Et ne nos, Sed libera*. Versiculus: *Esto nobis Domine turris fortitudinis*, respondetur: *A facie inimici;* versiculus: *Nil proficiat inimicus in nobis*, respondetur: *Et filius iniquitatis non apponat nocere nobis;* versiculus: [a] *Utinam dirigantur vie mee*, respondetur. *Ad custodiendas iustificationes in viam pacis* [b]; versiculus: *Homines et iumenta salvabis Domine,*

109.[a] *marg.* Benedictus Dominus de die in diem. *Respondetur:* Prosperum iter faciat nobis Deus salut [...] nostrorum. *Versiculus:* Vias tuas Domine demonstra mihi. *Respondetur:* Et semitas tuas edoce me. *Versiculus:* Erunt prava in directa. *Respondetur:* Et aspera in vias planas. *Versiculus:* Angelis suis Deus mandavit de te. *Repondetur:* Ut custodiant in omnibus viis tuis.

109.[b] *marg.* Fiat misericordia tua Domine super nos. *Respondetur:* Quemadmodum speravimus in te.

Viam famulorum tuorum in salutis tue prosperitate dispone et inter omnes vie et vite huius varietates tuo semper muniamur auxilio. Per.

Adesto nobis Domine quesumus virtus Spiritus Sancti qui et corda nostra clementer expurget et ab omnibus tueatur adversis. Deus qui miro ordine angelorum ministeria hominumque dispensas concede propitius ut quibus tibi ministrantibus in celo sempre assistitur ab his in terra vita nostra m[u]niatur. Per.

Deus infinite misericordie, maiestatis immense quem nec spatia locorum nec intervalla temporum ab his quos tueris abiungunt adesto nobis famulis tuis ubique in te confidentibus per omnem qua ituri sumus viam, dux nobis et comes esse dignare, nihil nobis adversitatis noceat, nihil difficultatis obsistat et cuncta nobis salutaria, cuncta sint prospera et sub opere dextere quicquid iusto petierimus desiderio celeri consequamur effectu. Per.

Deus qui salutis eterne beate Marie virginitate fecunda humano generi premia prestitisti tribue quesumus ut ipsam pro nobis intercedere sentiamus per quam meruimus auctorem vite suscipere Dominum nostrum Iesum Christum.

respondetur: *Quemadmodum multiplicasti super nos misericordiam tuam;* versiculus: *Domine exaudi orationem meam,* respondetur: *Et clamor meus ad te veniat;* versiculus: *Dominus vobiscum,* respondetur: *Et cum spiritu tuo. Oremus.*

[Oratio]

Adesto Domine supplicationibus nostris.[c] *Actiones nostras quesumus Domine aspirando preveni et adiuvando prosequere, ut cuncta nostra oratio et operatio a te semper incipiat et per te cepta finiatur.*

[Oratio]

Omnipotens sempiterne Deus dirige actus nostros in beneplacito tuo, ut in nomine dilecti filii tui mereamur bonis operibus abundare.

[Oratio]

Deus qui filios Israhel per maris medium sicco vestigio ire fecisti, quique tribus Magis iter ad te stella luce pandisti, tribue nobis quesumus iter prosperum tempusque tranquillum, ut angelo sancto tuo comite ad eum quo pergimus locum ac demum ad
f.67 *eterne felicitatis portum feliciter pervenire / valeamus. Per Dominum nostrum Iesus Christum filium tuum.*

Et debet eum primo precedere salmerius Pape qui portat cappellam, et debet esse albus equus vel mulus et ire ante crucem et portare in collo campanellam, et cofini debent esse cooperti de scarleto rubeo. Deinde crux quam debet portare cappellanus commensalis[d], deinde camerarius Pape cum cappellanis commensalibus et eius familia. Sequuntur crucem, subsequenter tres cardinales cum eorum familia, unus episcopus vel presbiter et duo diaconi. Postea veniunt equi albi Pape qui a parte posteriori cum tota sella debent esse cooperti de scarleto rubeo, a parte tamen

109.[c] Adesto... nostris] *add. supra lin.*

109.[d] *marg.* Iste modus non servatur hodie sed fit ut sequitur. Primo precedunt equi albi; secundo sequitur papalio; tertio duo barberii Pape cum maletis de panno rubeo et repositorio; [...] tertio scutiferi portantes cappellos rubeos; quarto sequitur crux; quinto corpus Christi; sexto domini cardinales; septimo dominus Papa, septimo post Papam statim sequuntur camerarius et marescallus Pape cum suis baculis in manu; ultimo prelati socii capa [...]dominorum cardinalium et alii ecclesiastici et subsequenter elemosinarius qui iactat pecuniam.

anteriori debent esse discooperti totaliter, et famuli debent eos ducere peditando per frenum. Iste modus nunc servatur, licet antiquitus masserii consueverint eos ducere equitando per frenum. Subsequenter debet venire domicellus vel masserius sive ostiarius Pape portans cappellanum Pape, qui debet esse coopertus de rubeo serico. Subsequenter venit Papa signando populum, post vel circa quem debent esse milites et alii domicelli et masserii Pape. Et duo eius domicelli seu masserii debent eum ducere peditando per frenum equi quem equitat, unus a dextris et alius a sinistris. Correrii vero, alias dicti cursores Pape, etiam peditando debent esse ante eum, portans vero papilionem debet etiam ire post Papam vel iuxta. Servientes vero armorum, alias dicti masserii, habent precedere Papam cum camerario. Elemosinarius vero Pape debet ire retro post ipsum et pecuniam pauperibus spargere.

110

[Que sunt agenda et servanda tam per dominos cardinales quam per alios, quando Papa exit de villa in qua Curia fuit vel stat, et quando revertitur].

Est etiam sciendum quod dum Papa exit de villa in qua Curia fuit et vult ire ad aliquem locum, ubi moram trahat per aliquod tempus, causa recipiendi recreationis vel transferendi de loco ad locum circa Curiam et non vult ibi habere nisi paucos cardinales ad hoc per eum electos, tres cardinales, unus videlicet episcopus vel presbiter et duo diaconi, per modum premissum eum associant. Alii vero omnes cardinales eum precedunt et debent expectare eum longe a villa in aliqua platea magna contigua vie Pape quam facit. Et cum Papa ad eos pervenerit, dicti cardinales debent descendere ab equis suis et ibi debet parari scabellum quod debet habere duos gradus. Quod quidem scabellum debet semper portare quando equitat unus famulus Pape super salmerium. Et cardinales per ordinem, depositis biretis de capitibus, debent illud scabellum ascendere et familiares eorum eos elevare[a], et Papa existens in equo debet eos ad osculum pedis dextri et oris post recipere, et debent venire per partem dextram Pape ad osculum. Tres vero predicti cardinales, qui ut premittitur Papam associant, et alii[b] electi per Papam ad sociandum eum ut supra premissum est, ad osculum Pape non veniunt, sed precedunt cum Papa, et predicti electi debent precedere alios predictos tres cardinales qui per modum predictum eum associant. Alii vero cardi-

110.[a] *marg.* Et iste modus hodie non servatur, imo ipsi cardinales stantes in equis suis recipiunt licentiam etc. 110.[b] *marg.* Scilicet cardinales.

nales, qui cum associant, postquam eos Papa ut premittitur ad
f.67v osculum / pedis et oris receperit, ad domos suas redeunt prout eis placet.

Notandum est etiam quod dum Papa de villa in qua tenuit Curiam exit, causa morandi extra ad tempus ut premittitur, quando exit de palatio debet portare pluviale de serico[c] rubeo quod portat dum venit ad consistorium, et mitram etiam in capite aurifrisiatam et cum perlis vel sine perlis et aurifrisio secundum quod tempus requirit, quam etiam tunc portat. Et sic debet incedere per villam et etiam extra villam signando, et postea pluviale et mitram deponere in proximo monasterio vel ecclesia, que est extra villam predictam, et ibi descendere et ecclesiam intrare et ibi aliquantulum sic paratus orare. Et oratione facta in aliqua cappella ipsius ecclesie, pluviale et mitram deponere et postea debet recipere capam de scarleto rubeo a pectore usque ad pedes apertam, assistentibus semper ei predictis tribus cardinalibus. Deinde dum fuerit extra ecclesiam, ascendit scabellum predictum quod debet ibi esse paratum, et postea ascendit in equo et recipit cappellum rubeum coopertum de serico[c] rubeo. Deinde facit viam suam, assistentibus et cum eo progredientibus tribus cardinalibus antedictis et aliis per eum electis ac aliis eius familiaribus, per modum tamen antedictum. Et illi cardinales ascendunt cum eo in domo quam debet inhabitare, et eum associant usque ad cameram et immediate petita licentia redeunt ad domos. Papa tamen consuevit illa die eos ad prandium retinere.

Quando vero vult redire de loco ubi fuit causa morandi per aliquod tempus vel recipiendi recreationem predictam, et redire ad civitatem in qua debet tenere vel vult Curiam, portat capam rubeam et cappellum. Et omnes cardinales debent prius esse mandati et eum associare et reverentiam facere iuxta modum predictum et venire ad osculum pedis[d] et oris, exceptis tamen illis tribus cardinalibus qui ut premictitur eum associant et aliis qui in loco ubi ipse inhabitaverat cum eo fuerunt. Qui electi cum eo vel debent audire missam et recipere licentiam, vel ut alii facere reverentiam[e] et ire ad osculum. Dum vero fuerit prope villam in ecclesia in quam dum exivit prius venerat et descenderat et pluviale et mitra deposuerat, habet descendere, assistentibus sibi predictis tribus cardinalibus vel saltem duobus diaconis cardinalibus. Et ibi habet capam deponere et capam et mitram predictas assumere in aliqua eiusdem ecclesie cappella, et postea in porta ecclesie equum ascendere et progredi cum dictis tribus

110.[c] serico] semito. 110.[d] *marg.* Istud non servatur. 110.[e] *marg.* Istud non servatur.

vel duobus cardinalibus et cum aliis suis familiaribus per modum predictum, quousque pervenerit ad palatium in quo residere consuevit.

Dicti vero tres vel duo cardinales cum Papa palatium intrant et eum associant quousque pervenerit ad cameram suam, in qua quidem cardinales qui Papam precesserunt et ibi eum expectaverunt, aliam reverentiam non faciunt, sed recepta a Papa licentia ad domos suas redeunt. Salmerius vero Pape qui portat cappellam, debet precedere Papam / et debet esse albus equus vel
f.68 mulus et ire ante crucem et portare in collo campanellam, et cofini debent esse cooperti de scarleto rubeo. Elemosinarius vero Pape debet ire retro ipsum et pecuniam pauperibus spargere.

111

Incipit ordo ad benedicendum imperatorem quando coronatur.

Cum imperator[a] rex electus pervenerit ad portam Colinam, que est iuxta castellum Crescentii, recipiatur honorifice a clero Urbis cum crucibus et thuribulis et processionaliter deducatur usque ad gradus basilice Sancti Petri, cantantibus universis: *Ecce mitto angelum meum*, camerariis eius spargentibus missilia ante ipsum et prefecto Urbis gladium preferente.

Cum autem pervenerit ad basilicam in plateam que Cortina vocatur, dextrandus est a senatoribus usque ad gradus predictos, ubi eo descendente tradendus est equus cui rex insederat illis. Interim Summus Pontifex cum ordinibus suis preparet se in secretario tamquam celebraturus divina. Et processionaliter exiens usque ad suggestum arce, que [est] in capite graduum super faldistorium, ubi sedeat cum consedentibus super gradus, a parte dextera episcopis et presbiteris, a sinistra diaconis cardinalibus, et in proximiori gradu subdiaconis et acolitis, primicerio et cantoribus stantibus iuxta illos cum magnatibus et officialibus et nobilibus et ministerialibus aule papalis. Tunc rex cum archiepiscopis et episcopis, principibus et magnatibus suis ascendens ad Summum Pontificem, reverenter osculetur pedes ipsius et offerens ei aurum, quantum sibi placuerit, benigne recipiatur ab eo ad osculum et ad amplexum. Quo demum surgente ipse rex a parte dextera et prior diaconorum a parte sinistra, deducant eum usque ad ecclesiam Sancte Marie in Turribus ubi ante altare, subdiacono evangelicum textum tenente, rex super eum corporaliter prestet huiusmodi iuramentum: *Ego enim* [*N.*] *rex Romanorum, annuente*

111.[a] *Alia manus add.* vel *expunct.*

Domino futurus imperator, promitto, spondeo et polliceor atque iuro Deo et beato Petro, me de cetero protectorem ac defensorem fore Summi Pontificis et Sancte Romane Ecclesie in omnibus necessitatibus et utilitatibus suis, custodiendo et conservando possessiones, honores et iura eius, quantum divino fultus [fuero] adiutorio secundum scire et posse meum, recta et pura fide. Sic me Deus adiuvet et hec sancta Dei evangelia.

Deinde Summus Pontifex cum ordinibus suis ad altare procedit et facta oratione ascendit ad sedem, rege cum suis et tribus episcopis, videlicet Hostiensi, Portuensi et Albanensi, in ecclesia Sancte Marie in Turribus remanente, ubi a canonicis Sancti Petri receptus in fratrem, imperialibus induatur insignibus, dato ipsius pallio camerario domini Pape. Qui precedentibus aliis canonicis cantantibus: *Petre amas me*, cum ad ostium basilice Principis Apostolorum pervenerit, quod porta Argentea nuncupatur, deducentibus eum hinc inde comite Lateranensis / palacii et primicerio Iudicum Romanorum, Albanensis episcopus ante ipsam portam Argenteam hanc super eum benedictionem infundat.

f.68v

Oratio.

Deus in cuius manu corda sunt regum, inclina ad preces humilitatis nostre aures misericordie tue, [et imperatori nostro famulo N. regimen tue] appone sapientie[b] *ut haustis de tuo fonte consiliis et tibi placeat et super omnia [regna] precellat. Per etc.*

Cum autem intra ecclesiam in medio rote pervenerint, Portuensis episcopus hanc orationem super ipsum decantet:

Deus auctor mundi, conditor generis humani, gubernator imperii, confirmator regni, qui ex utero fidelis amici tui Patriarche nostri Abrahe preelegisti regem seculis profuturum, tu presentem regem hunc cum exercitu[c] *suo per intercessionem sanctorum uberi bene ✠ dictione [locupleta, et in solium regni firma stabilitate connecte. Visita eum, sicut visitasti Moysen in mari rubro, Iesum Nave in prelio, Gedeon in agro, Samulem in templo. Et illa eum bene ✠ dictione siderea ac sapientie tue rore perfunde, quam beatus David in psalterio, Salomon filius eius te remunerante percepit de celo. Sis ei contra inimicorum acies lorica, in adversis galea, in prosperis patientia, in protectione clipeus sempiternus, et presta ut gentes illi teneant fidem, proceres sui habeant pacem, diligant caritatem, abstineant se a cupiditate, loquantur iustitiam, custodiant veritatem, et ita populus iste pullulet coalitus bene ✠ dictione] eternitatis, ut semper maneant tripudiantes in pace victores. Per.*

111.[b] sapientie] sapientiam. 111.[c] exercitu] exitu.

Qui cum ad confessionem beati Petri pervenerit, prosternat pronus in terram et prior diaconorum super eum faciat letaniam. Qua finita episcopus Hostiensis annunciet, priorque presbiterorum dicat: *Pater noster, Et ne nos;* versiculus: *Salvum fac servum tuum,* respondetúr: *Deus meus sperantem in te;* versiculus: *Esto ei Domine turris fortitudinis,* respondetur: *A facie inimici;* versiculus: *Nihil proficiat inimicus in eo,* respondetur: *Et filius iniquitatis;* versiculus: *Domine exaudi orationem,* respondetur: *Et clamor meus ad te veniat;* versiculus: *Dominus vobiscum,* respondetur: *Et cum Spiritu tuo. Oremus.*

Oratio.

Pretende[d] *quesumus Domine famulo tuo dexteram celestis auxilii, ut te toto corde perquirat*[e] *et que digne postulat assequatur. Per.*

Actiones nostras quesumus Domine aspirando preveni, et adiuvando prosequere ut cuncta nostra oratio et operatio a te semper incipiat et per te semper incepta finiatur. Per.

Post hec procedant ad altare sancti Mauritii, ubi Hostiensis episcopus ungat eum oleo exorcizato brachium dextrum et inter scapulas, hanc orationem dicendo:

Oratio.

Domine Deus omnipotens, cuius est omnis potestas et dignitas, te supplici devotione atque humillima prece deposcimus ut huic famulo tuo N. prosperum imperatorie maiestatis concedas[f] *effectum, ut in tua dispositione constituto, ad regendum Ecclesiam tuam sanctam nihil ei presentia officiant, futura nihil obsistant, sed inspiratione Sancti Spiritus dono, populum sibi subditum equo iustitie libramine regere valeat, et in omnibus operibus suis te semper timeat tibique iugiter placere contendat.*[g] *Per.*

Deus Dei filius Iesus, qui a Patre oleo participationis untus est pro participibus suis, ipse per presentem sacri unguinis infusionem Spiritus Paracliti super caput tuum infundat bene ✠ dictionem eandemque usque ad interiora cordis tui penetrare faciat, quatenus
f.69 *hoc visibili et tractabili dono / invisibilia percipere et temporali regno iustis moderationibus exequuto, eternaliter corregnare ei merearis, qui solus sine peccato Rex Regum vivit cum Deo Patre in unitate Spiritus Sancti. Per.*

His itaque peractis, ascendat rex ad altare beati Petri, ubi Summus Pontifex recipiat eum ad osculum sicut unum ex diaconibus, ipseque procedat ad pulpitum vel ambonem, ubi thalamus

111.[d] Pretende] Arctende. 111.[e] perquirat] perquirant. 111.[f] concedas] concedat. 111.[g] contendat] concedat.

constructus de lignis et ornatus palliis debet ei esse paratus, cum suis archiepiscopis et episcopis, principibus et magnatibus secundum capacitatem loci consistat. Primicerius autem et scola cantorum in choro ante altare decantent introitum et post *Kyrielei-son* et hympnum angelicum decantatum, Summus Pontifex dicit orationem que competit illi diei et hanc orationem pro ipso imperatore:

Oratio.

Deus regnorum omnium et christiani maxime protector imperii da servo tuo N. imperatori nostro triumphum virtutis tue scienter excolere, ut qui tua constitutione est princeps, tuo semper munere sit potens. Per Christum.

Secreta.

Suscipe Domine et hostias Ecclesie tue pro salute famuli tui N. supplicantis et protectione fidelium populorum, antiqua brachii tui operare miracula, ut superatis pacis inimicis secura tibi serviat christiana libertas.

Post communionem.

Deus qui ad predicandum eterni regni evangelium, Romanum imperium preparasti, pretende famulo tuo imperatori nostro N. arma celestia, ut pax Ecclesie[h] *nulla turbetur tempestate bellorum. Per.*

Cumque lecta fuerit epistola et graduale cantatum, imperator procedat processionaliter ad altare, ubi Summus Pontifex imponit ei mitram clericalem in capite et super mitram imperatorium diadema, dicens ut sequitur:

Accipe signum glorie, diadema regni, coronam imperii in nomine ✠ Patris et Filii ✠ et Spiritus Sancti ✠ ut spreto antiquo hoste spretisque contagiis vitiorum omnium, sic iustitiam, misericordiam et iudicium diligas et ita iuste, misericorditer et pie vivas, [ut] ab ipso Domino nostro Iesu Christo in consortio sanctorum eterni regni coronam percipias. Qui cum Patre etc. Deinde sceptrum et[i] pomum aureum tradat ei. Sciendum est quod peracta commu-

111.[h] Ecclesie] etiam. 111.[i] sceptrum et] scriptum est.

nione cum ipso in impositione[k] diadematis dicere, si forte velit Apostolicus, valet orationes huiusmodi:
Dominus vobiscum; Et cum spiritu tuo.

Oratio.

Prospice quesumus omnipotens Deus serenis obtutibus hunc famulum tuum N., ut sicut benedixisti Abrahe, Ysaac et Iacob, sic ei largiaris benedictiones spiritualis gratie eumque plenitudine tue potentie irrigare atque perfundere digneris, ut tribuas ei de rore celi et de pinguedine terre abunde frumenti vini et olei et omnium frugum opulentiam, et ex largitate divini muneris longeva tempora, ut illo regnante sit sanitas corporis in patria, pax inviolata sit in regno, et dignitas gloriosa regalis palatii / maximo splendore[l] f.69v *regie potestatis oculis omnium fulgeat, luce clarissima corruscare atque splendescere*[m] *quasi splendidissimi*[n] *fulgoris maximo perfusa lumine videatur. Tribue ei omnipotens Deus, ut sit fortissimus protector patrie et consolator ecclesiarum, atque cenobiorum sanctorum*[o] *maxima pietas regalis munificentie, atque ut sit fortissimus triumphator hostium ad opprimendas rebelles et paganas nationes, sitque suis inimicis facie terribilis, maxima fortitudine regalis potentie, optimatibus quoque atque precelsis proceribus ac fidelibus sui regni sit munificus et amabilis et pius, et ab omnibus timeatur ac diligatur, et post gloriosa tempora atque felicia vite presentis gaudia, in perpetua beatitudine habitare mereatur. Per.*

Bene ✠ dic Domine quesumus hunc principem N. quem ad salutem populi nobis a te credimus esse concessum, fac annis esse multiplicem, salubri corporis robore vigentem, ad salutem optatam pervenire felicem. Sit nobis fiducia optinere gratiam populo, quam Aaron in tabernaculo, Eliseus in fluvio, Ezechias in lecto, Zacharias vetulus impetravit in tempo. Sit nobis[p] *regendi auctoritas, quam lem Iosue suscepit in castris, Gedeon sumpsit in preliis, Petrus accepit in clave, Paulus est usus in dogmate. Et ita pastorum cura tuum*[q] *proficiat in ovile, sicut Ysaac profecit in fruge et Iacob est dilatatus in grege. Quod ipse prestare dignetur.*

Deus Pater eterne glorie, sit adiutor tuus et protector et Omnipotens bene ✠ dicat tibi, preces tuas in cunctis exaudiat et vitam tuam in longitudinem dierum adimpleat, thronum regni tui iugiter firmet et gentem populumque tuum in eternum conservet et inimicos tuos confusione induat et super te sanctificatio Christi floreat, ut qui tibi tribuit in terris imperium, ipse in celis conferat premium. Qui vivit.

111.[k] in impositione] si comune.
111.[l] splendore] sblendore. 111.[m] splendescere] sblendescere. 111.[n] splendidissimi] sblendidissimi. 111.[o] cenobiorum sanctorum] zenobiorum factorum. 111.[p] nobis] vobis. 111.[q] cura tuum] aliarum tum.

Interpollata[r] ergo cantilena, coram altari[s] beati Petri presentatur[t] Domino in supereminenti specula[u] residenti. Is itaque tunc ad ipsum altare[v] ascendit et gladium evaginatum de altari sumit et ei tradit, curam intelligens imperii totius in gladio sic dicens:

Accipe gladium desuper beati Petri apostoli corpus sumptum per nostras manus, licet indignas, vice tamen et auctoritate beatorum Apostolorum consacratas, imperialiter tibi concessum noscreque bene ✠ dictionis officio in defensione Sancte Dei Ecclesie divinitus ordinatum ad vindictam malefactorum, laudem vero bonorum. Et memor esto de quo Psalmista prophetavit dicens: Accingere gladio tuo super femur tuum potentissime, ut in hoc vim equitatis per eundem exerceas, molem iniquitatis potenter destruas et Sanctam Dei Ecclesiam eiusque fideles propugnes ac protegas, nec minus sub fide falsos quam christiani nominis hostes execres ac dispergas, viduas ac pupillos clementer
f.70 *adiuves ac defendas, desolata restaures, restaurata / conserves, ulciscaris iniusta, confirmes bene disposita, quatenus in hoc agendo virtutum triumpho gloriosus iustitie cultor egregius cum mundi Salvatore, cuius tipum geris in nomine, sine fine regnare merearis. Qui cum Deo.*

His verbis expletis accingit illi ensem, iterans ita dicendo: *Accingere gladio tuo super femur tuum potentissime, et attende quia sancti non in gladio sed per fidem vicerunt regna.* Sed sciendum est quod in aliquibus libris primo datur gladius postea diadema, sed dato gladio ponitur ista rubrica: *Mox autem ut coronandus [accinctus] ense fuerit, exuit eum de vagina et viriliter ter illum vibrat et vagine continuo recomandat.* Eo igitur sic accincto et beati Petri milite mirabiliter facto, subsequenter Apostolicus de altari diadema sumit et ponit in capite coronandi et dicit: *Accipe signum glorie, diadema regni, coronam imperii, in nomine ✠ Patris et Filii ✠ et Spiritus ✠ Sancti, ut spreto antiquo hoste spretisque contagiis vitiorum omnium sic iustitiam, misericordiam et iudicium diligas et ita iuste, misericorditer et pie vivas, ut ab ipso Domino nostro Iesu Christo in consortio sanctorum eterni regni coronam percipias. Qui cum Patre.*

Illico procidens imperator osculatur Apostolico pedes. Quibus gloriosissime gestis, Apostolicus ad eminentiam redeat specule tribunalis, et imperator ad faldistorium scandit eum in amplo gradu sub Apostolica dextera preparatum. Qui coronatus incedens pomum in dextra manu [portat], in sinistra sceptrum, et sic ad thalamum redeat ipsoque ibi cum suis principibus consistente, prior

111.[r] Interpollata] interpollatoria *corr.* 111.[s] altari *corr. supra* altare. 111.[t] presentatur] presentat. 111.[u] supereminenti specula] supervenienti speculo. 111.[v] *add.* de *expunct.*

subdiaconorum cum subdiacone Romane Curie et cappellanis Aule Imperialis, ad pectorale dextrum ante crucifixum argenteum laudem imperatori alta voce decantet hoc modo: *Exaudi Christe.* Scriniarii vero Urbis, sericis capis induti, ante pectorale consistentes respondeant: *Domino N. invictissimo Romanorum imperatori et semper augusto salus et victoria.* Qua laude tertio repetita, prior subdiaconorum cum suis tribus vicibus dicat: *Salvator mundi,* et scriniarii respondeant: *Tu illum adiuva,* et deinde iste cum suis duabus vicibus dicat: *Sancta Maria,* et illi vicissim respondeant: *Tu illum adiuva,* et sic deinceps: *Sancte Michael, Sancte Gabriel, Sancte Raphael, Sancte Ioannes Baptista, Sancte Petre, Sancte Paule, Sancte Andrea, Sancte Stephane, Sancte Laurenti, Sancte Vincenti, Sancte Silvester, Sancte Leo, Sancte Gregori, Sancte Benedicte, Sancte Basili, Sancte Sabba, Sancta Agnes, Sancta Cecilia, Sancta Lucia.*

Quibus finitis isti bis dicant: *Kyrieleison,* ac deinde simul omnes dicant: *Kyrieleison.* Post hec evangelio decantato, imperator corona et manto depositis, accedat ad Summum Pontificem et offerat ad pedes eius aurum, quantum sibi placuerit. Ipsoque Pontifice descendente pro perficiendis missarum misteriis ad altare, imperator more subdiaconi offerat calicem et ampullam, et stet ibi donec Pontifex ad sedem reversus, / communicet sacram-
f.70v que communionem de manu eius suscipiat cum osculo pacis, et sic ad thalamum rediens, in ambone resumat mantum pariter et coronam. Missa finita pontificalem benedictionem reverenter accipiat, procedat statim pontificalem benedictionem reverenter equitare et cum ipse Pontifex equum ascendit, [teneat] stapedium[z] selle eius et arrepto freno aliquantulum ipsum adextret. Moxque suum equum ascendat, procedatque iuxta Summum Pontificem usque ad ecclesiam Sancte Marie in Transpadina, ubi dato sibi osculo ad invicem, non corde sed corpore separentur.

112

De coronatione regine.

Si vero regina fuerit coronanda, debet super lectorium[a] ex opposito thalamus preparari, ubi cum duabus ad minus puellis [et] aliquibus ex principalibus imperii tam ecclesiasticis quam mundanis resideat. Item benedictio regine vel imperatricis ad ingressum ecclesie sic oratur:

111.[z] stapedium] scapodium. 112.[a] lectorium] pletorium.

Oratio.

Omnipotens eterne Deus, fons et origo totius bonitatis, qui feminei sexus fragilitatem nequaquam reprobando avertis, sed dignanter comprobando potius eligis, et qui infirma mundi eligendo fortia quecumque confundere decrevisti, quique[b] *etiam glorie virtutisque tue triumphum in manu femine iudaice olim plebi de hoste sevissimo resignare voluisti, respice quesumus ad preces humilitatis nostre ut super hanc famulam tuam N. quam supplici devotione in reginam* (vel *imperatricem*) *eligimus bene* ✠ *dictionum tuarum dona multiplica eamque dextera tue potentie semper et ubique circumda, ut dono tui numinis undique firmiter protecta, visibilis seu invisibilis hostis nequitias triumphaliter expugnare valeat, et una cum Sarra atque Rebecca, Lia atque Rachele, beatis reverendisque feminis fructu uteri sui fecundari seu gratulari mereatur, ad decorem totius regni* (vel *imperii*), *statumque Sancte Dei Ecclesie regendum nec non ad protegendum. Per Christum Dominum nostrum qui ex intemerate beate*[c] *Marie Virginis alvo nasci, visitare ac renovare hunc dignatus est mundum, qui tecum vivit et gloriatur*[d] *Deus in unitate Spiritus Sancti per immortalia secula.*

Et post coronationem imperatrix deducatur ad altare ante Summum Pontificem amicta regalibus indumentis, et Summus Pontifex det super eam hanc benedictionem dicens:

Oratio.

Deus qui solus habes immortalitatem, lucemque habitas[e] *inaccessibilem, cuius providentia in sui dispositione non fallitur, qui fecisti ea que futura sunt et vocas ea que non sunt tamquam ea que sunt, qui superbos equo moderamine de principatu deicis atque humiles dignanter in sublime provehis, ineffabilem misericordiam tuam supplices exoramus, ut sicut Hester, reginam Israhelitice, causa salutis de captivitatis sue compede solutam*[f] *ad regis Assueri thalamum regnique sui consortium transire fecisti, hanc famulam tuam N. humilitatis nostre bene* ✠ *dictione*[g] *christiane plebis salutis gratia, ad dignam sublimemque regis* (vel *imperatoris*) *nostri copulam et regni* (vel *imperii*) *sui participium misericorditer tran-*
f.71 *sire concedas, et ut imperialis* / (vel *regalis*) *federe coniugii semper permanens pudica, proximam*[h] *virginitati palmam continere queat, tibique Deo vivo et vero in omnibus et super omnia iugiter placere desideret et te inspirante, que tibi placita sunt toto corde perficiat. Per Christum.*

112.[b] quique] quicunque. 112.[c] beate] beati. 112.[d] gloriatur] regulatur. 112.[e] habitas] habitasque. 112.[f] solutam] solutione. 112.[g] benedictione] benedictionem. 112.[h] proximam] proxima.

In sacra olei unctione.

Spiritus Sancti gratia nostre humilitatis officio in te copiosa descendat, ut sicut manibus nostris licet indignis, oleo materiali oblita pinguescis exterius, ita eius invisibili unguine delibuta interius merearis pinguari, eiusque spirituali benedictione perfectissime semper imbuta et illicita declinare tota mente et spernere discas et valeas, et utilia anime tue iugiter optare atque operari queas et opereris,[i] *auxiliante Domino nostro Iesu Christo, qui cum Patre et Spiritu Sancto vivit etc.* Deinde Summus Pontifex ei mitram imponat, ita quod cornua mitre sint a dextris et a sinistris et coronam imponat dicendo:

Officio nostre indignitatis in reginam (vel *imperatricem*) *solemniter benedictam, accipe coronam regalis* (vel *imperialis*) *excellentie, que, licet ab indignis, episcopalibus tamen manibus capiti tuo imponitur, unde sicut auro et gemmis redimita enites, ita et interius auro sapientie virtutumque gemmis decorari concedas, quatenus post occasum huius seculi cum prudentibus virginibus sponso perempni Domino nostro Iesu Christo digne et laudabiliter occurrens, regiam celestis aule merearis ingredi ianuam, auxiliante eodem Domino nostro Iesu Christo qui cum Deo Patre et Spiritu Sancto vivit et regnat per infinita secula seculorum. Amen.*

Coronata vero regina reducatur ad thalamum, et post evangelium ducatur ad oblationem Summo Pontifici exhibendam, stetque in gradibus iuxta abside versus altare sancti Leonis, donec de manu Summi Pontificis post imperatorem sacram communionem[k] accipiat et tunc ad thalamum reducta, permaneat usque ad finem misse.

Consuevit autem imperator larga presbiteria omnibus ordinibus exhibere, quibus ea cum coronatur Summus Pontifex elargitur, videlicet episcopis, presbiteris et diaconis cardinalibus, primicerio et cantoribus, subdiaconis basilicariis et regionariis et universitati cleri Romani, cappellanis et ceteris officialibus et ministerialibus Curie, prefecto Urbis, senatoribus, iudicibus, advocatis, scriniariis et prefectis navalium[l].

Consuevit etiam rex quando descendit de Monte Gaudii et venit ad Ponticellum prestare hoc iuramentum Romanis:

Ego enim N. rex futurus imperator iuro me servaturum Romanis bonas consuetudines suas. Sic me Deus audiuvet et hec sancta Dei [evangelia].

112.[i] opereris] operis. 112.[k] communionem] orationem. 112.[l] navalium] novalium.

113

Rubrica que inferius ponitur fuit ordinata de mandato domini Clementis Pape V per aliquos cardinales quibus hoc fuit commissum in consistorio, cum Robertus rex Sicilie peteret unctionem et coronationem apud Avinionem, ubi tunc Romana Curia residebat. Nam nihil inveniebatur litteris traditum, qualiter reges et regine deberent inungi et coronari, eo quod in Pontificali Romano non ha-
f.71v betur / nisi de unctione et coronatione imperatoris et imperatricis. Propter quod de predicto Pontificali hec rubrica extracta est, additis et detractis et mutatis quibusdam, quia eadem non competunt aliis regibus, que observari oportet in unctione et coronatione imperatoris.

In unctione et coronatione regis.

In unctione et coronatione regis Sicilie potest decenter modus qui sequitur observari, nam illa videntur esse servanda, que in imperatore servantur, exceptis quibusdam que soli imperatori competere dignoscuntur.

Imprimis itaque dominus noster Summus Pontifex ingressus ecclesiam, ibique paratus vestibus sacris coloris convenientis tempori, scilicet viridibus ut est moris, cum ordinibus suis ad altare procedat et facta ibi oratione et reverentia, ad sedem ascendat et sedeat. Antequam incipiatur introitus misse, rex ingressus ecclesiam, cum ad confessionem beati Petri pervenerit seu cum hic pervenerit ante altare, prosternat [a] se pronus in terram. Et aliquis subdiaconus domini Pape super eum faciat letaniam, ceteris diaconis et cappellanis in ipsa letania respondentibus, ut alias fieri consuevit. Qua finita prior presbiterorum cardinalium dicat: *Pater noster*, cum aliis versiculis et responsoriis etc. et duabus orationibus, scilicet: *Pretende quesumus, Actiones nostras*, usque: *Per Dominum nostrum* secunde orationis, ut supra de imperatore.

Quibus finitis rex surgat, possetque ut dictum est de litania, versiculis et orationibus fieri per episcopum cardinalem qui eum inunget iuxta aliquod altare ad partem, ibique prosequatur postmodum officium inunctionis et alia que incumbunt. Tamen Ordinarium dicit de imperatore quod *Pater noster*, versiculi et orationes predicte dicuntur per priorem presbiterorum cardinalium.

Post hec iuxta aliquod altare, aliud tamen si possibile est ab altari domini Pape, Hostiensis episcopus ungat ei de oleo exorcizato brachium dextrum et inter scapulas, et etiam si velit inungat sibi manus et pectus et scapulas, ambasque compages brachiorum eius, hanc orationem dicendo: *Dominus vobiscum etc.*,

113.[a] prosternat] posternat.

prout sequitur: *Deus omnipotens etc.*, mutato ubi dicitur: *Imperatorie dignitatis*, dicatur: *Regie dignitatis*, et ubi dicitur: *Ad regendum Ecclesiam tuam sanctam*, dicatur: *Ad defendendum Ecclesiam tuam sanctam etc.* ut sequitur. Item alia oratio dicenda: *Deus Dei Filius*, usque in finem. Et hic immediate post regem debet regina inungi. His itaque peractis, rex preciosis et regalibus indumentis indutus, ascendat ad altare, ubi Summus Pontifex recipiat eum ad osculum oris et pectoris, sicut unum ex diaconis cardinalibus, scilicet post primum diaconum cardinalem. Ipseque rex procedit ad pulpitum seu ambonem ubi thalamus constructus est, ut supra in rubrica imperatoris continetur. Omnia predicta fiant ante introitum incoatum. Cantato introitu, post *Kyrieleison* et hympno angelico decantato, Summus Pontifex dicat orationem cum cantu, que competit ipsi diei, et hanc orationem in eodem tono pro rege: Oratio. *Deus regnorum omnium protector da servo tuo N. regi nostro etc.* ut sequitur, removetur enim de oratione: *Et chris-*
f.72 *tiani maxime imperii*, et verbum: *Imperatori*, et ubi dicitur: / *Est princeps*, dicatur: *Est rex.* Secreta.

Oratio.

Suscipe [b] *Domine*, sicut iacet ut supra dicatur oratio. Post communionem vero loco orationis: *Deus qui ad predicandum* ut supra, dicatur oratio que sequitur:

Oratio.

Omnipotens sempiterne Deus pretende famulo tuo regi nostro N.[c] *arma celestia, ut pax Ecclesie nulla perturbetur tempestate bellorum. Per Dominum etc.*

Cumque lecta fuerit epistola et graduale cantatum, rex procedat processionaliter ad altare, super quo debet Summus Pontifex missarum sollempnia celebrare. Ipseque rex presentatur coram altari domino Pape in supereminenti specula residenti.

His gestis ad altare accedat dominus Papa, et gladium evaginatum de altari sumit et regit tradit, dicens: *Accipe gladium etc.* usque in finem, hoc salvo quod ubi dicitur: *Desuper corpore beati Petri sumptum*, vel omittatur vel dicatur: *De sacro altari sumptum*, et ubi etiam dicitur: *Imperialiter*, dicatur: *Regaliter*. His verbis completis, accingit illi ensem, iterans ita dictum: *Accingere etc.* usque in finem. Mox autem ut coronandus accinctus ense fuerit, rex extrahit eum de vagina viriliter terque illum vibrat et vagine continuo recomendat. Eo igitur sic accincto et beati Petri milite sic mirabiliter facto, subsequenter Apostolicus de altari dia-

113.[b] Suscipe] Auscipe. 113.[c] N.] R.

dema sumit et ponit in caput regis coronandi, et ait: *Accipe signum etc.*, usque in finem ut supra, sed ubi dicitur: *Coronam imperii*, potest omitti. Rex autem debet esse genuflexus cum sibi imponitur diadema, vel in impositione diadematis genuflectat. Deinde sceptrum et pomum tradit ei aureum, qui rex debet esse genuflexus, vel in receptione ipsorum genua flectat. Sciendum est quod in impositione diadematis dicere si velit Apostolicus, valet huiusmodi orationes: *Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo.* Oratio: *Prospice quesumus Domine etc.* ut supra, sed ubi dicitur: *Erit fortissimus regum*, dicatur: *Erit fortissimus rex*, et ubi dicitur: *Ad opprimendum rebelles et paganas nationes*, obmittatur.

Benedictio regis, quam facit Apostolicus: *Benedic Domine etc.*, usque in finem ut supra, sed ubi dicitur: *Hunc principem nostrum*, dicatur: *Hunc regem nostrum.* Alia oratio: *Deus Pater etc.*, sed ubi dicitur: *Qui tribuit in terris imperium*, dicatur: *Ut qui tribuit in terris regnum.* Illico his peractis procidens rex osculetur Apostolico pedes, qui ipsum ad osculum recipiet. Recipiatur etiam ad osculum ab omnibus diaconibus[d], et postmodum ab omnis episcopis cardinalibus et consequenter a presbiteris cardinalibus. Quibus gloriosissime gestis Apostolicus ad eminentiam redeat specule tribunalis, et rex ad faldistorium scandit, ei sub Apostolica dextera preparatum, ibique moram aliquantulum trahit. Et est attendendum quod rex coronatus pomum in dextera portat et in sinistra sceptrum.

Deinde ante incoatum *Alleluia* et versum, rex ad thalamum suum redeat, qui est in pulpito vel ambone constitutus, ipsoque
f.72v rege ibi cum suis magnatibus et nobilibus consistente, regina / ad altare per manus Summi Pontifici coronetur, ut infra ponitur. Deinde cantatur *Alleluia* et repetatur *Alleluia*, et evangelium per diaconum cardinalem. Post hec dicto *Credo in Deum*, dum dicitur offertorium et dominus Papa more solito manus lavat, rex de thalamo suo venit ad altare ipsoque Pontifice descendente pro perficiendis missarum misteriis ad altare, rex deposita[e] corona, sceptro et pomo aureo, et ponat se in ordine diaconorum cardinalium, ita quod diaconus qui cantavit evangelium sit medius recte post Papam, rex vero a dextris ipsius diaconi. Et ne ordo diaconorum solitus confundatur, antiquior diaconorum aliorum sit ad dexteram regis, rex secundus, post eum antiquior sit ad sinistram diaconi qui cantavit evangelium, et sic deinceps secundum antiquitatem sint ad dexteram vel ad sinistram more solito, donec diaconorum numerus sit completus. Ibique stet rex inter diaconos, donec Pontifex ad sedem reversus communicet, ac diaconus qui cantavit evangelium et subdiaconus qui cantavit epistolam communicaverint et de manu domini Pape, ac pretio-

113.[d] *add.* ad osculum. 113.[e] deposita] deponatur.

sum sanguinem Domini nostri Iesu Christi susceperint in altari, ut est moris. Et tunc sacram communionem idem rex genuflexo de manu Pape sedentis, et mitram tenentis in capite, suscipiat cum osculo pacis, ante tamen communionem idem rex genuflexo de renter hostiam sumat. Reversusque Pontificis manum et tunc revemum sanguinem Domini nostri Iesu Christi sumit de calice per ministerium diaconi cum osculetur Pontificis manum et tunc reve-
diens, resumat coronam, sceptrum et pomum.

Missa vero finita, pontificalem benedictionem reverenter acciplat communiter in missis papalibus consuetam, statimque procedat ad locum ubi debet Summus Pontifex equitare et cum ipse Pontifex equum ascendit, teneat stapedium[f] selle eius, habens coronam in capite et arrepto freno aliquantulum ipsum addextret. Moxque suum equum ascendens, procedat usque ad locum ubi Summus Pontifex in palatio suo de equo descendet, ibique similiter aliquantulum ante de equo descendat, et ut prius arrepto freno aliquantulum ipsum addextret, teneatque stapedium[f] selle eius cum dominus Papa de equo descendit. Rex autem ascendens equum suum regalibus indumentis indutus, coronam gestans in capite, pomum aureum in manu dextera et sceptrum regium in manu sinistra, nisi forte ratione consuetudinis aliud deberet observari, scilicet quod pomum in sinistra et sceptrum in dextra portetur, ad domum suam revertatur si sit[g] insignis vel ad locum ubi debet convivium exhibere. Equus autem regis debet esse faleratus.

114

De inunctione regine.

Rege itaque inuncto et ad suum thalamum reverso, ut superius est expressum, inungatur etiam eius regina ante introitum, de vestigio oleo exorcizato, per episcopum Hostiensem, iuxta idem altare iuxta quod fuit rex inunctus, vel in pectore vel secundum quod alias in regina Maria, matre eius regis Roberti, extitit observatum, dicta prius, non ad ingressum ecclesie sed iuxta altare /
f.73 ubi unctio ista fiet per ipsum episcopum Hostiensem vel omissa ut volet, illa oratione. Oratio *Omnipotens sempiterne Deus etc.*, ut supra. Et si subiiciatur, omisso verbo: vel *imperatricem*, et omisso: vel *imperii*, et ubi dicitur: *Statumque sancte Romane Ecclesie regendi nec non et protegendum*, dicatur solummodo: *Statumque sancte Ecclesie defendendum*. In ipsa vero sacri olei unctione regine dicitur oratio: *Spiritus Sancti gratia*, ut supra usque in finem. Qua unctione finita, ipsa procedat ad pulpitum seu ambonem, ubi pro ipsa est thalamus preparatus, cum duabus dominabus seu puellis ad minus et aliquibus sui regni tam ecclesiasticis quam mundanis.

113.[f] stapedium] stripodium. 113.[g] si sit] sic.

115

De coronatione regine.

Rege itaque coronato et ad thalamum suum reverso, ut est superius expressum, immediate regina iuxta altare per Summum Pontificem coronatur, amicta regalibus indumentis, nihil velaminis tenens in capite sed expassis crinibus et solutis, et dicta vel omissa illa oratione: *Deus qui solus etc.* Que dicatur omisso illo verbo: vel *imperatricis*, et omisso: vel *imperii*, et omisso: vel *imperialis*,[a] idem Summus Pontifex capiti regine coronam imponat dicendo: *Officio nostre indignitatis etc.*, usque in finem etc. ut supra, omisso verbo: vel *imperatricem*, et omisso: *Et* vel *imperialis*. Quibus dictis regina pedes domini Pape osculetur, regina autem debet esse genuflexa cum corona capiti suo imponitur, vel cum imponitur ei corona genuflectat. Coronata vero regina reducatur ad thalamum suum.

116

De communione eucharistie quam regina recipit de manu Pape.

Coronatis itaque rege et regina, cantatur *Alleluia*, versiculus et repetitur *Alleluia* per chorum, evangelium vero per cardinalem diaconum decantetur. Dicto evangelio, *Credo in unum Deum*, offertorium, post comunionem Pape et postquam rex comunicaverit et sacrum sanguinem Domini nostri susceperit, regina genuflexa de manu Pontificis sedentis et mitram tenentis in capite, consacratam hostiam reverenter sumat et ad suum thalamum revertatur. Et post finem misse, recepta benedictione a Papa comuniter in missis papalibus fieri consueta, regalibus indumentis amicta, nihil, ut supra dictum est, velaminis tenens in capite sed expassis crinibus et solutis, coronam gestans in capite, sedens in equo, cum sua comitiva regem precedat et rex sequatur, ut superius est expressum.

117

De canonizatione unius sancti.

Ipsa die canonizationis mane descendente Papa ad ecclesiam, occurat processio. Postquam dominus Papa recepit cardinales et prelatos, ut moris est, ad reverentiam in medio ecclesie et facit:

115.[a] vel imperialis] imperialis vel.

Sit nomen Domini benedictum, accipit pulpitum cum cardinalibus tantum. Et ibi parantur cardinales albis, prelati parantur et stant inferius in navi ecclesie a lateribus domini Pape, habentis[a] mitram et manto induti qui stans vel sedens predicat. Finita predicatione predicit se oraturum, hortatur ut orent, incipit: *Veni / Creator*, cum nota et genuflectit, et post statim surgit et ceteri sequuntur, si placebit. Diaconus a dexteris dicet: *Flectamus genua*, et dominus Papa et ceteri secrete orabunt, et post morulam diaconus qui est a sinistris dicet: *Levate*, et dominus Papa et omnes surgent. 173v

Dominus Papa, stans cum mitra, diffinit sanctorum cathalogo ascribendum et tanquam sanctum ab omnibus venerandum, ipsumque sanctorum cathalogo ascribit, statuensque ut ab universali Ecclesia in die obitus sui festum eius et officium, sicut pro uno confessore pontifice, devote et sollempniter celebretur. Insuper accedentibus annis singulis ad sepulcrum ipsius in die obitus sui, unum annum et quadraginta dies, accedentibus infra octavam quadraginta dies, de iniuncta penitentia misericorditer relaxat.

Incipit sine mitra: *Te Deum laudamus*, cantando, quod ceteri prosequuntur. Diaconus a sinistris dicit: *Ora pro nobis etc.*, *Alleluia*, ceteri respondent: *Ut digni etc. Alleluia*. Dominus Papa dicit: *Dominus vobiscum*, respondetur: *Et cum spiritu tuo. Oremus*, et dicet orationem finiendo ipsam: *Per Christum Dominum nostrum*, respondetur: *Amen*. Tunc diaconus qui est a sinistris dicit: *Confiteor etc.* ut moris est, et faciat mentionem de beato Lodovico confessore, in suis locis. Finita confessione, dat dominus Papa indulgentiam gratiosam more consueto. [Data indulgentia, dominus Papa mitra deposita facit absolutionem more consueto]: *Precibus et meritis etc.*, faciendo mentionem suo loco de beato N. confessore, *Indulgentiam etc.* Ultimo annunciet se celebraturum de [...] more consueto, in loco ordinato recipiet paramenta et Deo dante missam sollempniter celebrabit.

Forma pronunciandi seriose poterit esse talis.

Forma pronunciandi seriose.

Ad honorem Dei omnipotentis, Patris et Filii et Spiritus Sancti et exaltationem fidei et christiane religionis augmentum, autoritate ipsius omnipotentis Patris et Filii et Spiritus Sancti, beatorum Petri et Pauli et nostra, de fratrum nostrorum consilio decernimus et diffinimus bone memorie N. quondam episcopum sanctorum cathalogo ascribendum et tanquam sanctum venerandum,

117.[a] habentis] habens.

ipsumque dictorum sanctorum cathalogo ascribimus, statuentes ut ab universali Ecclesia in die obitus videlicet festum ipsius et officium sicut pro uno confessore pontifice devote et solemniter celebretur. Insuper eadem autoritate omnibus vere penitentibus et confessis, qui annis singulis ad sepulcrum eiusdem in die obitus sui devote accesserint, unum annum et quadraginta dies, accedentibus vero annis singulis infra octavam dicti festi ad sepulcrum ipsum, quadraginta dies de iniuncta sibi penitentia misericorditer relaxamus.[b]

118

Ordo Romane Ecclesie ad sepeliendum Papam, episcopos, presbiteros et diaconos cardinales defunctos[a].

Et est sciendum quod ante officium funerationis regulariter cantatur missa pro defunctis, nisi ingens necessitas aliud fieri
f.74 cogat. Missa / igitur finita per episcopum vel presbiterum cardinalem, is qui celebravit exuit se vestibus sacris usque ad albam et stolam exclusive, et accepto pluviali et mitra simplici descendit ad funus, comitantibus eum tribus episcopis cardinalibus indutis superpelliciis, amicto, stola et pluviali et debent habere mitras simplices, quod si aliquis episcoporum deficiat, suppletur per presbiteros cardinales. Hi ergo quatuor iuxta feretrum hoc ordine collocantur, nam in angulo qui est ad dextrum humerum defuncti erit ille qui missa celebravit, sive fuerit episcopus sive presbiter. Si vero missa non processit, erit ad dictum angulum is qui maior est ipsorum. In angulo vero qui est ad sinistrum humerum defuncti erit qui maior est post primum. In angulo vero qui est ad sinistrum pedem defuncti erit ille qui maior est post secundum. In angulo autem, qui est ad dextrum pedem defuncti, erit ultimus.

His itaque dispositis, clericis cantantibus unum responsorium defunctorum, predicti quatuor episcopi vel presbiteri cardinales cum quatuor thuribulis vel urceolo ascendunt ad altare et incensant illud, nisi loci ineptitudo vel nimia populi frequentia hoc impediat, in quo casu pretermittitur altaris incensatio. Deinde revertuntur ad corpus et incensant illud.

Qua incensatione facta et terminato responsorio, qui maior illorum quatuor vel qui missam celebravit, dicit alta voce: *Pater noster, Et ne nos, Sed libera nos a malo. In memoria eterna erit iustus, Ab auditione mala non timebit. A porta inferi, Erue Domine*

117.[b] relaxamus] relassamus. 118.[a] *marg.* Ordo iste in editis deest. Z.

animam eius. Requiescant in pace, Amen. Domine exaudi orationem meam, Et clamor. Dominus vobiscum, Et cum spiritu tuo. Non intres in iudicium cum servo tuo Domine, quoniam nullus apud te iustificabitur homo, nisi per te omnium peccatorum tribuatur ei remissio. Non ergo eum quesumus tua iudicialis sententia premat, quem tibi vera supplicatio fidei christiane commendat, sed gratia tua illi succurrente mereatur evadere iudicium ultionis, qui dum viveret insignitus est signaculo sancte Trinitatis. Qui vivit et regnat Deus. Per.

Finita vero oratione reincipiat eandem ille qui est contra-dictorie positus ei qui primo dixit eandem orationem, id est ille qui est ad sinistrum pedem defuncti, dicens sine capitulo: *Dominus vobiscum, Et cum spiritu tuo. Non intres in iudicium,* ut supra. Postea eodem modo dicat eandem ille qui est oppositus superne ei qui secundo dicit orationem, scilicet ille qui est ad pedem dextrum defuncti. Deinde dicat eandem quartus, ille scilicet qui est ad sinistrum humerum defuncti. Hoc igitur modo oratione finita, clerici cantant aliquod responsorium et dum cantatur, predicti episcopi vel presbiteri iterum ascendunt ad altare et incensant illud, et reversi ad funus illud incensant. Quibus peractis et responsorio finito, ille qui fuit ultimus in prima oratione, id est ille
f.74v qui / est ad sinistrum humerum defuncti, dicit: *Dominus vobiscum.*

Oratio.

Deus cui omnia vivunt et cui non pereunt moriendo corpora nostra sed mutantur in melius, te supplices deprecamur ut suscipi iubeas animam famuli tui per manus sanctorum angelorum deducendam in sinu amici tui Abrahe Patriarche, resuscitandamque in novissimo die iudicii magni, ut quicquid vitiorum diabolo fallente traxit, tu pius et misericors ablue indulgendo. Per etc.

Et fiat de ista oratione sicut factum est de prima, idest quod ille qui est ad dextrum pedem defuncti dicat secundo loco, et qui est ad sinistrum pedem dicat tertio et quarto dicat qui est ad humerum dextrum. His peractis cantatur tertium responsorium, et cum cantatur predicti cardinales ascendant ad altare et incensant illud, et reversi ad corpus illud etiam incensant et dicto responsorio, ille qui fuit secundus in prima oratione, idest ille qui est ad sinistrum pedem defuncti, dicat: *Dominus vobiscum, Et cum spiritu tuo.*

Oratio.

Fac[b] *quesumus Domine hanc cum servo tuo defuncto misericordiam ut factorum suorum in penis*[c] *non recipiat vicem, qui tuam*

118.[b] Fac] Sac. 118.[c] penis] peius.

in votis tenuit voluntatem, ut sicut eum vera fides iunxit fidelium turmis, ita illic eum tua miseratio societ angelicis choris. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

Postea dicant eandem orationem alii servato ordine, qui in prima et secunda oratione servatus est. His peractis dominus Papa, si est presens, dicit: *Pater noster, Et ne nos, Sed libera nos, In memoria eterna erit iustus, Ab auditione mala non timebit. A porta inferi, Erue Domine animam eius. Requiescant in pace, Amen. Domine exaudi orationem meam, Et clamor meus ad te veniat. Dominus vobiscum, Et cum spiritu tuo.*

Oratio.

Absolve quesumus Domine animam famuli tui ut defunctus seculo tibi vivat, et que per fragilitatem carnis humana conversatione commisit, tu venia misericordissime pietatis absterge. Per Christum.

Et si Papa non fuerit presens, dicat predictam orationem ille qui maior est. Hac oratione finita, tres episcopi vel presbiteri cardinales revertuntur ad loca sua depositis vestibus sacris, et tunc illi quorum interest levant funus et ad tumulum portant, clericis cantantibus antiphonam: *In paradisum deducant te angeli, in tuo adventu suscipiant te martires, et perducant te in civitatem sanctam Hierusalem. Chorus angelorum te suscipiat*[d] *cum Lazaro quondam paupere eternam habeas requiem,* vel aliud iuxta morem ecclesie in qua funus sepelitur. Et deinceps ille qui dixit missam vel qui maior est, prosequatur officium usque ad sicut infra notatur, vel secundum morem ecclesiarum in quibus predictum celebratur officim. Et cum perventum fuerit ad tumulum, dicatur:

Oratio

f.75 *Deus qui fundasti terram, formasti celum, qui loca sideribus stabilita fixisti, qui captum laqueo mortis / hominem lavacri ablutione reparasti, qui sepultos Abraam, Ysaac et Iacob* [*in*] *spelunca, duplici libro vite atque totius glorie principes annotasti benedicendos, ita benedicere digneris hunc tumulum famuli tui, ut eum requiescere facias ac in sinu Abrahe, Ysaac et Iacob collocare digneris, qui Dominum nostrum Iesum Christum contritis laqueis infernorum credentium consurgere se suorumque membra resuscitare voluisti. Respice Domine super hanc fabricam sepulture, descendat ad eam, Domine, Spiritus tuus Sanctus ut te iubente sit*

118.[d] suscipiat] suscipiant.

in loco famulo tuo quieta dormitatio, et tempore iudicii tui cum sanctis omnibus vera resurrectio, prestante eodem Domino nostro Iesu Christo, qui tecum et Spiritu Sancto vivit et regnat in secula seculorum. Amen.

Dicta oratione accipiat aquam benedictam et aspergat corpus defuncti et tumulum, et postea similiter incenset. His peractis in persona defuncti, dicatur antiphona et cantor eam incipiet: *Apertite mihi portas iustitie et ingressus in eas confitebor Domino. Confitemini, et ingrediar domum admirabilis usque ad domum Dei. Quemadmodum hec requies mea in seculum seculi, hic habitabo quoniam elegi eam. Memento de terra formasti me, carne induisti me, redemptor meus Domine resuscita me in novissimo die. Domine probasti me. Non intres in iudicium cum servo tuo Domine, quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis vivens. Domine exaudi. Omnis spiritus laudet Dominum. Laudate Dominum de celis. Ego sum resurrectio et vita, qui credit in me etiamsi mortuus fuerit vivet, et omnis qui credit in me non morietur in eternum.*

Et iterum, dum iste antiphone cantantur cum psalmis suis, sacerdos dicat has orationes legendo:

Oratio.

Oremus fratres carissimi, pro spiritu fratris nostri quem Dominus de laqueo huius seculi liberare dignatus est, cuius corpusculum hodie sepulture traditur, ut eum pietas Domini in sinu Abrahe, Ysaac et Iacob collocare dignetur, ut cum iudicii dies advenerit, inter sanctos et electos suos eum in parte dextra collocandum resuscitari faciat. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

[Oratio]

Deus cui omnia vivunt et cui non pereunt moriendo fidelium corpora sed mutantur in melius, te supplices deprecamur ut quicquid anima sua vitiorum tueque voluntati contrarium fallente diabolo seu propria iniquitate vel fragilitate contraxit, pius et misericors abluas indulgendo, eamque suscipi iubeas per manus sanctorum angelorum tuorum deducendam in sinum Patriarcharum et Prophetarum tuorum, Abrahe scilicet amici tui et Ysaac electi tui et Iacob dilecti tui, quo aufugit[e] *dolor atque tristitia et suspirium fidelium quoque anime felici iucunditate letantur, et in novissimo iudicii magni die inter sanctos et electos tuos eam facies*

118.[e] aufugit] affigit.

f.75v *perpetue glorie percipere portionem, quam oculus / non vidit nec auris audivit nec in cor hominis ascendit que preparasti diligentibus te. Per Christum Dominum nostrum. Amen.*

[Oratio]

Temeritatis quidem est Domine, ut homo hominem, cinis cinerem, mortalis mortalem tibi Domino Deo nostro audeat comendare, sed quia terra suscipit terram et pulvis convertitur in pulverem, donec omnis caro in suam redigatur originem, inde tuam piissime Pater quesumus pietatem, ut huius famuli tui animam, quam de huius seculi voragine deducis ad patriam, Abrahe amici tui sinus recipiat et refrigerii rore perfundat. Sit ab estuante hieme et truci incendio segregata et beate requiei tue te donante coniuncta, et si que sunt illi Domine digne cruciatibus culpe, tu ei gratiam mitissime lenitatis indulge, nec peccati recipiat vicem, qui tuam in omnibus tenuit voluntatem, sed indulgentie tue piam sentiat voluntatem, cunque finito mundi termino supernum cunctis luxerit regnum, novus homo sanctorum omnium cetibus aggregatus, cum electis tuis resurgat in parte dextera coronandus. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

Oratio.

Opus est misericordie, Domine sancte Pater, omnipotens eterne Deus, rogare pro aliis, et qui pro nostris supplicare peccatis non sufficimus, suscipe rogamus animam famuli tui revertentem ad te, assit ei angelus testamenti tui Michahel et per manus sanctorum angelorum tuorum inter sanctos et electos tuos in sinibus Abrahe, Ysaac et Iacob Patriarcharum tuorum, eam collocare digneris. Libera eum Domine de principibus tenebrarum et de locis penarum et ne famulus tuus ullis iam primevis vel ignorantie confundatur erroribus, agnoscatur a tuis et misericordia bonitatis tue ad locum refrigerii et quietis in sinum Abrahe transferatur. Per Christum.

Oratio.

Debitum humani corporis sepeliendi officium fidelium more complentes, Deum cui omnia vivunt fideliter deprecemur, ut hoc corpus a nobis in infirmitate sepultum, in ordine sanctorum suorum resuscitet, et eius spiritum sanctis ac fidelibus aggregari iubeat, cum quibus inenarrabili gloria et perempni felicitate perfrui mereatur. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

Inclusive etiam finita oratione cum sepultum fuerit corpus, aspergatur aqua benedicta, et post hec dicat qui fecit officium alta voce: *Pater noster. Non intres in iudicium. Quia nullus*[f]. Versiculus. *A porta inferi.* Respondetur: *Erue Domine.* Versiculus. *Domine exaudi orationem meam.* Respondetur: *Et clamor meus ad te veniat.* Versiculus: *Dominus vobiscum.* Respondetur: *Et cum spiritu tuo. Oremus.*

Oratio

Tibi Domine commendamus animam famuli tui, ut defunctus seculo tibi vivat et peccata que per fragilitatem humane conversationis commisit, tu venia misericordissime pietatis absterge. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

Et si expediens fuerit possunt redire ad chorum, dum predi-
f.76 ctus psalmus / cantatur et intermitti septem psalmi penitentiales vel totum complere, sicuti inferius scriptum est, vel secundum morem ecclesie in qua funus sepelitur: *Pater noster. Et ne nos. Requiem eternam. A*[g] *porta inferi. Domine exaudi orationem meam. Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo.*

Oratio.

Deus cuius miseratione anime fidelium requiescunt, famulis et famulabus tuis omnibus, hic et ubique in Christo quiescentibus da propitius veniam delictorum, ut a cunctis reatibus absoluti, tecum sine fine letentur.

Postea dicatur oratio:

[Oratio]

Absolve Domine quesumus animam famuli tui ut defunctus seculo tibi vivat et que per fragilitatem carnis humana conversatione commisit, tu venia misericordissime pietatis absterge.

Et subiungetur: *Anima eius et anime omnium fidelium defunctorum requiescant in pace. Amen.* Deinde redeant ad ecclesiam cantando septem psalmos penitentiales cum oratione:

[Oratio]

Absolve Domine quesumus animam famuli tui ut defunctus seculo[h] *tibi vivat et que per fragilitatem carnis humana conversatione commisit, tu venia misericordissime pietatis absterge. Per Christum Dominum nostrum. Amen.*

118.[f] *Deest prima littera grandis ad verba*: Pater, Non, Quia.
118.[g] *Deest littera grandis*: A. 118.[h] seculo] secundo.

[Oratio]

Deus qui apostolum tuum Petrum inter ceteros coapostolos primatum tenere voluisti eique universe christianitas molem superimposuisti, respice propitius quesumus hunc famulum tuum N. quem de humili cathedra violenter sublimatum[i] *in thronum eiusdem apostolorum Principis sublimamus*[l]*, ut sicut profectibus tante dignitatis augetur, ita virtutum meritis cumuletur, quatenus ecclesiastice universitatis onus te adiuvante digne ferat et a te qui es beatitudo tuorum eternam vicem recipiat. Qui vivis*[m].

119

Officium prioris diaconi cardinalis in annuntiatione domini Pape[a].

Primo querit ab eo quo nomine velit vocari. Nomine autem expresso induitur camisia alba et cingitur cingulo rubeo et imponitur stola circa collum eius, deinde idem prior diaconus[b] imponit mantum domino Pape dicens:

Ad honorem Dei omnipotentis Patris et Filii et Spiritus Sancti, beatorum apostolorum Petri et Pauli, investio te Papatu Romane Ecclesie, ut presis Urbi et Orbi. Deinde Papa residens in sede sua calciatur sandaliis, deinde domini cardinales quilibet in ordine suo procedunt ad pedes domini Pape et osculantur pedes eius et dominus Papa recipit eos ad osculum pacis.

In coronatione vero ipsius domini Pape[c] prior diaconus inter epistolam et evangelium antequam repetatur *Alleluia*, descendit cum aliis diaconis cardinalibus ante altare, et iu-
f.76v dicibus et notariis indutis pluvialibus stantibus coram eis, incipit / idem prior: *Exaudi Christe*, et respondent iudices: *Domino nostro Pape vita et honor*, et iterum: *Exaudi Christe*, et iterum respondent iudices: *Tu illum adiuva*, deinde: *Sancte Michahel, etc.* Postea *Sancte Iohannes etc.*, deinde: *Sancte Petre et sancte Paule*, tertio repetitur: *Tu illum adiuva*, in fine autem omnes acclamant: *Kyrieeleison*. Post laudes dictas prior diaconus more solito legit evangelium. Post missam ante fores ecclesie idem Pontifex in sollempni faldistorio residet, deinde prior diaconus extrahit Pontifici mitram et imponit sibi regnum sive coronam, dicens: *Ad honorem Dei etc. Accipe regnum mundi et diadema speciei de manu Domini.*

118.[i] sublimatum] sullimatum. 118.[l] sublimamus] sullimamus.
118.[m] *marg.* Hic desinit ordo sepeliendi. Z.
119.[a] *marg.* Sequentia usque ad finem non reperio in editis. Z.
119.[b] *marg.* Nota quod primus diaconus cardinalis notificat populo nomen Pape.
119.[c] *marg.* Nota quod hic tangit de coronatione Pape ad longum.

120

Immutatio quoad aliqua contenta in Decretali *Ubi maius periculum*, **posita** *Extra de electione* **libro VI, per sancte memorie dominum Clementem Papam VI.**

Ad perpetuam rei memoriam. Licet in constitutione a felicis recordationis Gregorio Papa X, predecessore nostro, super electione Romani Pontificis edita in Concilio Lugdunensi, inter cetera caveatur espresse quod si eundem Pontificem in civitate in qua cum sua Curia residebat diem claudere contingat extremum, cardinales [in palatio], in quo idem Pontifex habitabat, omnes conveniant, et in eo singuli singulis tantummodo, nisi illi quibus ex patenti necessitate duo permittuntur haberi contenti servitoribus clericis vel laicis prout elegerint, unum conclave nullo intermedio pariete vel alio velamine inhabitent in comuni. Et quod diebus certis non facta provisione de pastore decursis, panis, vinum et aqua tantummodo eisdem cardinalibus, donec subsequatur, ministrentur. Quia tamen, sicut frequenti multorum assertione et in cardinalatu percepimus, nonnulli ex cardinalibus ipsius in observatione constitutionis ipsius gravati alias nimium extiterunt, multique ex ipsis duos in ipso conclavi habuerunt servientes, non absque scrupulo conscientie propter ambiguitatem dictorum verborum videlicet: *Quibus ex patenti necessitate duo permittuntur haberi* in dicta constitutione ut premittitur contentorum, Nos providere super his cupientes ex his et certis aliis causis rationalibus, que ad id animum nostrum induxerunt, rigorem constitutionis ipsius et etiam ad fratrum nostrorum supplicationem in his providimus temperandum, autoritate Apostolica statuentes, quod cardinales postquam Conclave huiusmodi seu clausuram pro dicta electione celebranda intraverint, singuli duos servientes tantum, clericos vel laicos prout duxerint eligendos, ac insuper singulis diebus, preter panem, vinum et aquam, in prandio unum et in cena dumtaxat ferculum carnium unius speciei tantummodo aut piscium seu ovorum, cum uno potagio de carnibus vel piscibus principaliter non confectis et decentibus salsamentis habere valeant, ultra carnes salitas et herbas crudas ac caseum, fructus sive elactuaria, ex quibus tamen nullum specia-
f.77 liter fercu/lum conficiatur nisi ad condimentum fieret vel saporem. Nullus vero eorum de alterius ferculo vesci possit. Liceat etiam eis ex decentia honestatis habere in clausura huiusmodi in lectis causa quiescendi vel dormiendi esse voluerint dumtaxat intermedia vel velamina solummodo cortinarum predicta. Et felicis recordationis Clementis Pape V predecessoris nostri et aliis constitutionibus apostolicis contrariis, quibus per hoc in aliis derogari volumus. Non obstantibus quibuscumque. Nulli ergo etc. Datum Avinione octavo idus decembris, anno decimo.

121

Sequuntur quedam ordinata per dominos cardinales post obitum prefati domini Clementis [VI] super electione.

Ad evitanda pericula que possent circa infrascripta ex diversis opinionibus provenire[a] volunt, concordant et ordinant domini cardinales, quod ubi in electione Summi Pontificis per viam scrutinii procedetur, nullus cardinalis postquam in scrutinio unum vel plures nominaverit seu in unum vel plures duxerit[b] vota sua, possit ad aliquem alium accedere, donec scrutinium fuerit publicatum.

Item si publicato scrutinio, appareat unum a duplo maiori parte seu a duabus partibus ipso minime computato nominatum[c], nihil prosit, accessus fiendus ad alium seu alios, scilicet per accessum ad duplo maiorem partem contingeret pervenire. Item si ad unum ab aliquibus nominatum, publicato scrutinio tot accesserint quod faciant duas partes, et ad alium ante ruptum scrutinium etiam tot accedant quod faciant duas partes, nullum ius utrique vel eorum alteri acquiritur.

In hoc ultimo capitulo non fuerunt concordes, imo maior pars ipsorum non habuit ipsum acceptum nec ratum.

122

Officium misse vacante Sede Apostolica.

Introitus.

Suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui iuxta cor meum et animam meam faciet, et edificabo ei domum fidelem et ambulabit coram Christo meo cunctis diebus, ut sedeat cum principibus et solium glorie teneat. Domini enim sunt cardines et posuit super eos orbem. Gloria Patri.

Oratio

Supplici Domine humilitate deposcimus, ut sacrosancte Romane Ecclesie concedat illum tua immensa pietas Pontificem, qui et pie vite studio semper tibi placitus[a] et tuo populo pro salubri regimine sit assidue ad Ecclesiam tui nominis reverendus. Per Iesum Christum etc.

121.[a] provenire] providere. 121.[b] duxerit] duxerint. 121.[c] nominatum] nominatim. 122[a]. placitus] placida.

Lectio epistole beati Pauli Apostoli ad Hebreos.

Fratres, adeamus ad thronum gratie eius ut misericordiam consequamur, gratiam inveniamus in auxilio oportuno. Omnis namque Pontifex ex hominibus assumptus pro hominibus constituitur in his que sunt ad Deum, ut offerat dona et sacrificia pro peccatis, qui condolere possit his qui ignorant et errant, quoniam et ipse circumdatus est infirmitate et propterea debet quemadmodum et pro populo, ita et pro semetipso offere pro peccatis. Nec quisquam sumat sibi honorem, / nisi qui vocatur a Deo tamquam f.77v *Aaron. Sicque Christus non semetipsum clarificavit ut Pontifex fieret sed, qui loquutus est ad eum: Ego hodie genui te, quemadmodum et in alio loco dixit: Tu es sacerdos in eternum secundum ordinem Melchisedech. Qui in diebus carnis sue preces supplicationesque ad eum qui posset ipsum salvum facere a morte, cum clamore valido et lacrimis offerens, exauditus est pro sua[b] reverentia.*

[Graduale]

Pontifex sacerdos maximus inter fratres suos, super cuius caput fusum est unicornis oleum, et cuius manus in sacerdotio consacrate sunt vestitusque est sanctis vestibus, debuit per omnia fratribus similari. Versiculus: *Ut misericors fieret et fidelis Pontifex ad Deum et repropitiaret delicta populi, Alleluia.* Versiculus: *Sacerdos sit sanctus, sicut ego sanctus sum Dominus qui sanctifico vos.*

Tractus in Septuagesima.

Erunt filii Iacob sicut a principio et cetus eius coram me permanebit. Versiculus: *Et erit dux eius ex eo et princeps de medio eius producetur.* Versiculus: *Et applicabo eum et accedet ad me.* Versiculus: *Quis enim est iste qui applicet cor suum et appropinquet mihi, ait Dominus.* Versiculus: *Et eritis mihi in populum et ego vobis in Deum.*

[Sequentia sancti evangelii] secundum Ioannem.

In illo tempore dixit Iesus discipulis suis: Si diligitis me mandata mea servate et ego rogabo Patrem et alium Paraclitum dabit vobis, ut maneat vobiscum in eternum, Spiritum veritatis, quem mundus non potest accipere, quia non videt eum nec scit eum, vos autem cognoscetis eum, quia apud vos manebit et in vobis erit. Non relinquam vos orphanos, veniam ad vos. Adhuc modicum et mundus iam me non videt, vos autem videtis[c] me, quia ego vivo et vos vivetis[d].

122.[b] sua] sui. 122.[c] videtis] videbitis. 122.[d] vivetis] vivitis.

Offerenda.

Non participentur sancta donec exurgat Pontifex in ostensione et veritate.

Secreta.

Tue nobis Domine abundantia pietatis indulgeat, ut qui sacra munera tibi reverenter offerimus, gratum maiestati [e] *tue Pontificem sancte matris Ecclesie preesse* [f] *regimini gaudeamus. Per Iesum etc.*

Communio.

Veste sancta utetur Pontifex, qui fuerit constitutus, et qui ingrediatur tabernaculum testimonii ut ministret in sanctuario.

Oratio post communionem.

Pretiosi corporis et sanguinis tui nos Domine sacramento refectos, tue gratia maiestatis de illius Summi Pontificis concessione [g] *letificet, qui et plebem tuam virtutibus instituat et fidelium mentes spiritualium aromatum odore perfundat. Per Christum etc.* /

123

f.78 **Singularia quedam que in electione Romani Pontificis observantur** [a].

Non solent citari absentes, qui sunt extra terram ubi sunt due partes Collegii presentes, sed sic possunt esse reliqui in vicino quod presentes cum dicunt se certa die incepturos super negotio electionis procedere, qui dies per aliquem vel amicos aliquos potest notificari eisdem. Solent eligi tres scrutatores Collegii et alii tres scrutatores scrutatorum. Due partes Collegii requiruntur necessarie in electione habentium non computato electo.

Forma decretalis *Quia propter* in omnibus suis capitulis non servatur.

Sufficit quod in idem tempus certum sit duas partes concurrere in eandem personam ea non computata, et eam electam esse a duabus partibus et receptam.

Solet etiam fieri ex consensu duarum partium communis electio, licet forsan non sit de substantia ut communis electio subsequatur, ex quo electus a duabus partibus nominatur et recipitur per consensum habitum in scrutinio vel accessum [b].

122.[e] gratum maiestati] gradum maiestatis. 122.[f] preesse] preces. 122.[g] concessione] confexione. 123.[a] *cfr. c. 7.* 123.[b] *Lineae duodecim vacant.*

124

[Formula benedictionis papalis].

Sancti apostoli Petrus et Paulus, de quorum potestate et autoritate confidimus, ipsi pro nobis intercedant ad Dominum. Respondetur: *Amen.*

Precibus et meritis beate Marie semper Virginis, beati Michahelis archangeli, beati Iohannis Baptiste, sanctorum apostolorum Petri et Pauli et omnium sanctorum, misereatur vestri omnipotens Deus et dimissis omnibus peccatis vestris, perducat vos ad vitam eternam. Respondetur: *Amen.*

Indulgentiam et absolutionem et remissionem omnium peccatorum vestrorum, spatium vere et fructuose penitentie et emendationem vite, cor semper penitens, gratiam et consolationem Sancti Spiritus et perseverantiam finalem in bonis operibus, tribuat vobis omnipotens et misericors Dominus. Respondetur: *Amen.* *Et benedictio Dei omnipotentis Patris* ✠ *et Filii* ✠ *et Spiritus Sancti* ✠ *descendat super vos et maneat semper.* Respondetur: *Amen.* /

125

f.78v **Rubrica quando celebratur pro rege vel imperatore mortuo.**

Anno MCCCLXXVII dominus noster Gregorius XI, pontificatus [a] sui anno VII, Anagnie existens pro tunc, III die mensis septembris, fecit fieri exequias in cappella sua pro anima domini Eduardi regis Anglie defuncti. Et dominus cardinalis Glandatensis fecit officium et sermonem, qui non portavit cyrothecas in toto officio nec anulum pontificalem nec sandalia nec fuit dicta in missa nisi unica oratio. Et dum dicta oratio dicebatur dictus Dominus noster descendit ante altare ad orandum, et etiam quando dicebatur ultima oratio [b] idem dominus noster descendit ad orandum ante altare, sicuti in Quadragesima. Fuit autem factus sermo statim post missam per eundem dominum cardinalem, qui solum deposita casula excepit pluviale nigrum et mitram planam et solum, accepta benedictione a Papa et sine pedis osculo, accessit ad medium altaris pro sermone faciendo. Non fuit facta absolutio post missam nec data benedictio, sed finito sermone recesserunt omnes.

125.[a] *marg.* Hoc non servatur. 125.[b] quando... oratio *repetitur.*

Venit autem ad cappellam idem Dominus noster, indutus capa de scarleto aperta a parte anteriori et cum mitra plana, nec assistunt sibi in missa cardinales quia non est indutus vestimentis pontificalibus [c].

Item est sciendum quod quando Papa celebrat pro defunctis, seu prelatus coram eo, non debet dici Trium puerorum, sed loco ipsius dicitur De profundis.

Sciendum est autem moris fuisse et esse in Curia Romana, quod quando Papa habet nova certa de morte imperatoris vel alicuius regis catholici, tamen in obedientia Pape permanentis, ante eum per modum supraposítum facit dici in sua presentia per unum de dominis cardinalibus missam de Requiem eternam et sermonem fieri. Nec in ipsa missa ponitur aliqua representatio funeris nec luminare candelarum vel intortiorum, nisi dumtaxat in locis consuetis quatuor vel sex intorticia, sicut fit in aliis missis papalibus. Itaque servatum fuit Avinione tempore domini Clementis VII quando decesserunt Karolus rex Francie, reges Castelle, Sicilie et Aragonie. Et attende [d] *quod licet ita fiat pro imperatore et regibus, non tamen hoc observatur nec fit pro morte alicuius magni domini principis, ducis vel comitis quamtumcumque magni, etiam si fuerit filius imperatoris vel regis vel frater seu patruus.*

Verum est quod dictus Clemens VII pro comite Sabaudie, quia de suo genere erat et quia in servitio Ecclesie existens cum rege Lodovico Sicilie in Apulia decessit, fecit pro eo sollempnes exequias Avinione in ecclesia Fratrum Predicatorum, non autem in sua presentia. In quibus exequiis fuit representatio funeris, pannus magnus et pulcher, brodatus armis Sabaudie et luminare magnum, sed non aliqua oblatio pecunie, armorum vel equorum, nec dantur alique candele cardinalibus vel aliis ibidem /
f.79 *existentibus, sicut fit in exequiis cardinalium vel aliorum. Fuit autem dicta missa per unum cardinalem et sermo factus. Idem* [e] *fecit fieri dominus Benedictus XIII in Portu Veneris, scita morte ducis Aurelianensis, fratris regis Francie, anno Domini MCCCCVIII, XXIII ianuarii.*

Item sciendum quod licet pro imperatore et regibus fiat [ut] supra ponitur, tamen pro imperatrice et reginis non ita servatur, quoniam vel pro earum [f] *decessu in Curia Romana, in presentia Pape vel absentia, per ipsum Papam vel eius mandato, nulla penitus fit sollempnitas vel mentio de aliquibus exequiis. Verumtamen est quod dominus Clemens VII Avinione, scita morte domine Iohanne, regine Sicilie, fecit fieri in sua presentia totaliter sicut supra pro regibus ponitur. Et hoc ideo quia ipsa erat non uxor regis, sed vera domina et regina regni, et etiam quia dicebatur quod propter fidem et servitium Ecclesie Romane ipsa fuit occisa per dominum Carolum de Duratio, qui eam captivavit, occidi fecit et regnum occupavit.*

Verum est etiam quod Papa Benedictus XIII, anno XIII sui pontificatus, scita morte domine regine Aragonie, fecit pro ea fieri in sua presentia Massilie apud beatum Victorem, XII februarii MCCCCVII, sicut solet fieri pro uno rege, et hoc ideo quia erat de genere suo, cum fuisset filia comitis de Luna et ideo eius memoriam sic voluit honorare.

125.[c] *marg.* Hoc non servatur. Nam quoties in huiusmodi missis fuit Benedictus XIII astiterunt sibi cardinales etc. et ita vidi.
125.[d] attende] act. 125.[e] Idem *corr. supra* id est. 125.[f] earum] ea.

126

[De benedictione vexillorum regum moventium bellum contra Saracenos].

Anno a nativitate domini MCCCCVII, die dominica, XIII novembris apud Saonam ad supplicationem domini regis Castelle tunc guerram habentis cum rege Granate et Saracenis, dominus noster Papa Benedictus XIII benedixit quatuor vexilla que dictus rex in suo exercitu portare intendebat, videlicet duo de armis suis et duo quorum campus erat albus et crux rubea per medium. Servavit autem modum qui sequitur. Dicta die fecit dici missam de die cum nota per unum cappellanum cappelle, in qua missa fuerunt dicte collecte ultra solitas proprie pro dicta benedictione, que inferius inseruntur.

Iuxta altare autem in quo missa dicebatur, ex parte sinistra erat aliud modicum altare bene paratum super quo erant plicata tamen non extensa dicta vexilla. Finita vero missa, ipse dominus Papa in sede sua solita revestivit se alba, stola, pluviali et mitra solitis. Quo sic revestito et stante, duo prothonotarii et duo prelati de regno Castelle apportaverunt quilibet eorum unum vexillum plicatum super suis brachiis, et dum fuerunt ante conspectum ipsius domini Pape, ipse incepit et finivit benedictionem ut sequitur.

Psalmus *Qui habitat*, totus dicatur. In fine: *Gloria Patri*, deinde *Pater noster*. Versiculus: *Et ne nos*, respondetur: *Sed libera*. Versiculus: *Domine exaudi*, respondetur: *Et clamor*. Versiculus: *Dominus vobiscum*, respondetur: *Et cum Spiritu tuo.*

Oratio.

Exaudi Domine preces nostras et hec vexilla ad defensionem tue
f.79v *fidei ordinata, maiestatis tue dextera benedicere di/gneris quatenus sic prosint ad protectionem fidelium, quod sint pavor et formido infidelium paganorum. Per Christum,*

Alia Oratio.

Deus invicte potentie et maiestatis immense atque bellantium fortitudo et consolationis auxilium, qui famulis tuis signa victricia tribuis, quesumus hec venerande crucis ceteraque vexilla benedicere digneris, ut sint eis utentibus contra infidelium impetus robur invictissimum. Sint eis in domo protectio, in via defensio, in bellis presidium et tribuant contra christiane fidei inimicos victoriam triumphalem. Per Christum etc.

Versiculus: *Sit nomen Domini benedictum,* respondetur: *Ex hoc etc.* Versiculus: *Adiutorium nostrum etc.,* respondetur: *Qui fecit etc. Et benedictio Dei omnipotentis ✠ Patris et Filii ✠ et Spiritus ✠ Sancti descendat super hec vexilla et maneat semper,* respondetur: *Amen.*

Deinde aspersit aqua benedicta. Postea sic revestitus, subdiacono cum cruce papali, quam durante dicta benedictione ante eum tenuerat, precedente ivit ad cameram suam. Et ibidem devestivit etc. ut moris est. Ipsa vexilla facta benedictione fuerunt per ipsos prothonotarios et prelatos reportata super altari etc.

127

Collecte in missa dicte, de quibus supra fit mentio.

Contra paganos.

Omnipotens sempiterne Deus in cuius manu sunt omnium potestates et omnium iura regnorum, respice ad Christianorum benignus auxilium ut gentes paganorum, que in sua virtute confidunt, dextera tue potentie conterantur. Per.

Secreta.

Sacrificium Domine quod immolamus intende placatus, ut propugnatores tuos ab omni eruas paganorum nequitia et in tue protectionis securitate constituas. Per.

Post communionem

Protector noster aspice Deus et propugnatores tuos a paganorum defende periculo, ut ab omnibus perturbationibus summoti, liberis tibi mentibus serviant. Per Christum etc.

Pro rege.

Quesumus omnipotens Deus ut famulus tuus rex noster, qui in tua miseratione suscepit regni gubernacula, virtutum etiam omnium percipiat incrementa, quibus decenter ornatus et vitiorum monstra devitare et hostes superare, et ad te qui es via, veritas et vita gloriosus valeat pervenire. Per.

Secreta.

Munera quesumus Domine oblata sanctifica[a]*, ut et*[b] *nobis Unigeniti tui corpus et sanguis fiant ex illis regi nostro ad optinendam anime corporisque salutem et ad peragendum iniunctum officium te largiente usquequaque proficiant. Per.*

Post communionem

Hec oblatio Domine salutaris famulum tuum, regem nostrum, ab omnibus tueatur adversis, quatenus et Ecclesie pacis obtineat tranquillitatem, et post illius temporis decursum ad eternam perveniat hereditatem. Per Christum. /

128

f.80 **[De magistris et doctoribus qui fiunt per Papam vel in eius presentia].**

Notandum quod quandoque in presentia Pape fiunt magistri in theologia et doctores iuris, et tunc per magistrantem fit una arenga ad comendationem magistrandi et e contra alia per magistrandum. Qua pendente datur domino Pape biretum rubeum et cyrothece. Prelatis autem magistris et doctoribus dantur bireta et ganti, ut alias est moris. Finita vero ipsa arenga dantur insignia magisterii per magistrantem dicto magistrato. Quibus receptis osculatur pedem Pape et eidem regratiatur de honore sibi facto etc. Et sic fieri vidi Saone in presentia domini nostri Pape Benedicti XIII sedentis in sua cathedra in camera paramenti, uni Frati Minori tunc ambaxiatori regis Castelle, videlicet anno domini MCCCCVI de mense aprili.

Item anno domini MCCCCVII apud Massiliam mense maii in camera paramenti, Domino nostro predicto sedente in sua cathedra, episcopus Massiliensis volens doctorare quendam nepotem suum nomine Ioannem de Querro, fecit arengam ad comen-

127.[a] sanctifica] sacrifica. 127.[b] *add.* a *expunctus.*

dationem dicti sui nepotis. Qua finita ipse nepos fecit aliam arengam in cuius fine petiit sibi dari insignia doctoralia, que sibi data fuerunt. Nullus autem ipsorum sedebat loco autem cathedre, que solet assignari doctoribus. Sedit ipse nepos super uno scabello et sibi sedenti fuit datus liber etc., ut moris est quando alibi doctoratur aliquis, et sicut supra data fuerunt bireta, cyrothece et ganti domino nostro Pape et aliis ibidem presentibus etc. Et postquam sic doctoratus, osculatus est pedem Pape et regratiatus eidem, et ipse dominus Papa voluit quod ipse episcopus eius avunculus et aliqui doctores in palatio pranderent etc.

Item Massilie dictus dominus noster Papa, die dominica dicta missa cum nota in cappella solita, sedens in sua cathedra presentibus aliquibus dominis cardinalibus et aliis multis, sine aliqua exquisita arenga sed solum recitatis serviciis sibi factis per Lazarum de [...] et eius sufficientia, eundem ad pedes suos genibus flexis stantem licentiavit in theologia, et incontinenti eidem insignia magistralia dedit, nec alia sollempnitas servata fuit etc.

Ipse autem magister Lazarus postea factus fuit subdiaconus Pape, mortuo domino Guilielmo Bie etc.

Item idem fecit ipse dominus noster Papa Saone, anno MCCCCVII die festi sancte Caterine. Nam audita missa in cappella, ipse sedens in cathedra solita fecit magistrum in theologia unum Fratrem Predicatorem, confessorem domini ducis Burgundie, quem die precedenti in consistorio pronunciavit episcopum Atrebatensem et ita primo fuit episcopus et postea magister.

Verba autem domini nostri Pape in dando biretum in effectu fuerunt ista: *Autoritate / omnipotentis Dei, sanctorum apostolorum Petri et Pauli et nostra, damus tibi licentiam legendi, disputandi etc.*, prout solet dici in tali casu etc. f.80 v

Nec fuit alia sollempnitas, nisi solum quod ipse episcopus premisit modicam arengam regratiatoriam de sua promotione.

Item quandoque fiunt milites in presentia Pape, et tunc dum dicitur missa, ipso sedente in sua cathedra, statim post evangelium et ante *Credo* vel offertorium, ibidem ante altare dicitur militando[a]. /

128.[a] *Reliqua pars paginae vacat.*

129

Petitio pallii per procuratorem et iuramentum eius.

f.81 *Ego N. procurator et procuratorio nomine et pro parte R.mi in Christo patris N. electi, instanter, instantius et instantissime peto mihi tradi et assignari[a] pallium de corpore beati Petri sumptum, in quo est plenitudo[b] pontificalis officii et promitto illud reverenter portare eidem Rev.do patri domino N. Nec pernoctabo in aliquo loco nisi una nocte tantum nisi prepeditus fuero legitime, et tunc in cathedrali ipsius, et si non fuerit cathedralis in collegiata, in parrochiali ecclesia, remittam et honorifice reponam. Sic me Deus adiuvet et hec sancta Dei evangelia.*

Concessio.

Ad honorem omnipotentis Dei et beatorum apostolorum Petri et Pauli assigno tibi pallium de corpore beati Petri sumptum, in quo est plenitudo pontificalis officii, nomine et pro parte Rev.di in Christo patris domini N. et ecclesie ad quam electus est, ut eo utatur infra ecclesiam suam certis diebus qui exprimuntur in privilegiis ab Apostolica Sede concessis.

Petitio pallii per archiepiscopum in propria.

Ego N. electus ecclesie instanter, instantius et instantissime peto mihi tradi et assignari pallium de corpore sancti Petri sumptum in quo est plenitudo pontificalis officii.

Concessio.

Ad[c] honorem omnipotentis Dei et beate Marie virginis et beatorum Petri et Pauli apostolorum ac domini nostri Pape N., et Sancte Romane Ecclesie nec non ecclesie tibi commisse, tradimus tibi pallium de corpore beati Petri sumptum, in quo est plenitudo pontificalis officii, ut utaris eo infra ecclesiam tuam, certis diebus qui exprimuntur in privilegiis ab Apostolica Sede concessis.

Forma iuramenti.

Ego N. archiepiscopus ab hac in antea fidelis et obediens ero beato Petro, Sancteque Apostolice Romane Ecclesie, et domino meo domino N. Pape suisque successoribus canonice intrantibus. Non ero in consilio aut consensu vel facto ut vitam perdant aut membrum seu capiantur mala captione. Consilium vero quod

129.[a] assignari] assignarium. 129.[b] plenitudo] penitudo. 129.[c] Ad] A.

mihi crediturí sunt per se aut nuntium seu litteras, me sciente ad eorum dampnum nemini pandam.

Papatum Romanum, regalia sancti Petri, adiutor eis ero ad retinendum et defendendum salvo meo ordine contra omnem hominem. Legatum Apostolice Sedis in eundo et redeundo honorifice tractabo et in suis necessitatibus adiuvabo. Vocatus ad Synodum[a] veniam, nisi prepeditus fuero canonica prepeditione. Apostolorum limina Romana Curia existente citra singulis annis, ultra vero montes singulis bienniis visitabo, aut per me aut per meum nuntium, nisi Apostolica absolvat licentia. Possessiones vero que ad mensam mei archiepiscopatus pertinent non vendam, neque donabo, neque pignorabo, neque de novo refeudabo, vel aliquo modo alienabo, inconsulto Romano Pontifice. Sic me Deus adiuvet et hec sancta Dei evangelia.

129.[a] Synodum] Synadum.

I

TABLE DES TITRES DE NOTRE ÉDITION

Incipit tabula in subsequentem ordinationem . . . . pag. 5

1. Qualiter proceditur ad electionem Summi Pontificis per viam scrutini . . . . » 9
2. De scrutatoribus scrutatorum . . . . » 9
3. Modus deponendi talis est . . . . » 10
4. [Quomodo leguntur vota a diacono scrutatore] . . . . » 10
5. [Quod non fit collatio meriti ad meritum, zeli ad zelum, sed solum numeri ad numerum] . . . . » 11
6. [De modo collationis numeri ad numerum] . . . . » 11
7. Singularia quedam in electione Romani Pontificis observantur, ut infra scribetur . . . . » 12
8. De via compromissi. Rubrica . . . . » 13
9. Modus qui servari consuevit per dominos cardinales quando insistunt super electione Summi Pontificis et eligunt per viam procedere compromissi. Rubrica . . . . » 14
10. De investitione Papatus fienda per priorem diaconorum cardinalium post electionem in Papam electi . . . . » 14
11. De pronuntiatione nominis assumpti per electum in Papam fienda populo per priorem diaconorum cardinalium narrando modum electionis . . . . » 16
12. De episcopo in Papam electo et eius benedictione et coronatione. Rubrica . . . . » 16
13. De processione qualiter fieri debet . . . . » 17
14. De benedictione danda per Papam in processione . . . » 17
15. De pallio dando Pape per priorem diaconorum cardinalium » 18
16. De laude incipienda per priorem diaconorum cardinalium . » 19
17. De epistola [latina] et greca et evangelio latino et greco cantandis . . . . » 20
18. De indumentis episcopi cardinalis . . . . » 20
19. De corona que vocatur regnum, imponenda Pape per priorem diaconorum cardinalium . . . . » 20
20. De ordine processionis post missam spectante ad priorem diaconorum cardinalium. . . . . » 21
21. Quando Papa ducitur ad Sancta Sanctorum . . . . » 23
22. De offitio senatorum Urbis in ipsa sollemnitate . . . .
23. De clericis Romanis occurrentibus Pape . . . . » 24
24. Qualiter dominus Papa ad mensam ducitur et de ordine sedendi in ea . . . . » 24
25. De coronatione Pape extra Urbem et de prima reverentia fienda sibi per cardinales [et prelatos] . . . . » 25
26. De mitra imponenda Pape per diaconum cardinalem et de anulo pontificali dando per episcopum cardinalem . . . » 25
27. Ordo processionis ante introitum misse . . . . » 26
28. De confessione que fit ad altare cum introitu misse et orationibus que dicuntur super eum prope altare et de secunda reverentia prelatorum . . . . » 26
29. De pallio dando per priorem diaconorum . . . . » 28
30. De ascensu Pape ad altare et incensatione altaris, et de tertia receptione cardinalium et prelatorum ad reverentiam dum est in eminenti sede . . . . » 28

31. De aciebus statuum ordinandis per priorem diaconorum cardinalium et de laude per eundem incipienda ante epistolam » 28
32. De epistola latina et greca, et de graduali et *alleluia* et evangelio latino et greco » 29
33. De communione ad sedem eminentem per Papam » 30
34. Completa missa dominus Papa dicat: *Sit nomen Domini benedictum* » 30
35. De his que fiunt post missam et paramentis domini Pape, cardinalium, prelatorum et aliorum » 30
36. De coronatione domini Pape per priorem diaconorum fienda » 31
37. De indulgentia danda » 31
38. De ornatu equorum in processione » 31
39. Ordo processionis sollempnis post coronationem domini Pape » 31
40. De iactu pecunie quinquies fiendo in diversis locis » 32
41. De lege offerenda per Iudeos et responsione Pape » 32
42. De his que fiunt post processionem, tam de laudibus fiendis per priorem presbiterorum cardinalium, quam de presbiterio dando » 33
43. De reductione Pape ad cameram suam et mensam » 33
44. De sollempnitatibus et indumentis et paramentis tam domini Pape quam cardinalium et prelatorum et aliorum que fiunt in mensa » 34
45. De reversione cardinalium et prelatorum ad domum propriam » 34
46. Incipit ordo qualiter Romanus Pontifex apud basilicam beati Petri apostoli debeat consacrari. Rubrica » 35
47. Infrascripta sunt illa que domini cardinales et alii prelati de Curia, camerarius et alii familiares facere debent, quando dominus Papa consacratur et coronatur » 43
48. Qualiter serviri solet et debet Romano Pontifici missarum sollemnia celebranti » 45
49. De his que observanda sunt circa ministerium, quando episcopus cardinalis missarum sollempnia celebrat » 51
50. De diversitate colorum, quibus Romana Ecclesia diversis temporibus uti solet in sacris vestibus, et primo de colore albo » 52
51. De colore rubeo » 53
52. De colore viridi » 53
53. De colore violaceo » 53
54. [De colore nigro] » 54
55. [Continuatio rubrice circa ministerium episcopi cardinalis missarum sollemnia celebrantis] » 70
56. De usu planetarum diaconi et subdiaconi » 71
57. De officio cappellani qui debet servire de mitra » 72
58. De communione eorum qui ordinantur » 72
59. De communione episcoporum qui consacrantur et abbatum qui benedicuntur » 72
60. De missis defunctorum » 73

61. De missis que celebrantur coram Papa [ab episcopo cardinali] » 74
62. De missis que celebrantur coram cardinali in cappella eius per cappellanum ipsius » 75
63. De ministerio presbiteri cardinalis assistentis Summo Pontifici, cum coram eo celebratur missa in cappella vel in aula
64. [Quoties et quando accipitur mitra de capite Pape dum celebrat] » 81
65. [De incensatione Pape in missa] » 81
66. Qualiter agatur in matutinis et missa in nocte Natalis Domini coram Papa » 81
67. Rubrica circa introitum misse ad altare dum Papa celebrat, [et de secunda missa Natalis Domini] » 82
68. In festo beati Stephani. Introitus » 91
69. Quibus diebus dicatur *Gloria in excelsis Deo* et *Credo in unum* » 94
70. De benedictione cereorum que fit in die Purificationis beate Marie » 95
71. Qualiter dominus Papa debet feria quinta in Cena Domini comunicare » 97
72. De benedictione olei infirmorum et olei exorcizati et consacratione chrismatis » 98
73. De mandato fiendo per dominum Papam feria quinta in Cena Domini et largitione presbiterii » 99
74. Qualiter et quibus diebus fiant processus generales. Rubrica » 100
75. Ordo officii de Sabbato Sancto » 102
76. De mandato qualiter fiat per dominum Papam et presbiterio qualiter detur per eum et qualiter ad mensam vadit et sibi servitur, Papa existente in Urbe. Rubrica » 104
77. Benedictio mense in Cena Domini » 107
78. Quibus diebus et sollemnitatibus consueverunt Romani Pontifices missarum sollempnia in persona propria celebrare » 107
79. Additio facta tempore domini Pape Ioannis XXII » 110
80. In quibus diebus et festivitatibus consueverunt Romani Pontifices a consistoriis abstinere » 111
81. De pronunciatione prelatorum » 117
82. De ordinatione diaconi cardinalis » 118
83. Ordo qui observatur in celebratione Concilii Generalis » 120
84. De officio vigilie Nativitatis domino Papa existente in Urbe » 124
85. De missa noctis Natalis Domini » 125
86. De missa in mane Natalis Domini » 125
87. De missa ultima in die Nativitatis Domini » 126
88. [In die sancti Stephani] » 126
89. [In natali sanctorum Innocentum etc.] » 127
90. De officio Cinerum » 127
91. De officio quarte dominice Quadragesime » 129
92. De ordine officii in die Palmarum » 129
93. De officio ferie quinte in Cena Domini » 130

94. De officio feric sexte . . . . . » 133
95. Officium in die Sancto Pasche resurrectionis Domini . . . » 136
96. De sabbato primo post Pascha . . . . . » 138
97. Quomodo fiunt agnus Dei cerei [etc.) . . . . . » 139
98. [De cerimoniis fiendis in creatione novorum cardinalium. Rubrica] . . . . . » 140
99. Ceremonie solite servari in creatione presbiterorum cardinalium quando eis committitur titulus episcopalis . . . » 151
100. [Quomodo mittitur cappellus rubeus cardinali absenti: exemplum de hoc] . . . . . » 154
101. [De officio cardinalis diaconi in missis festivis ministrantis] » 155
102. [De officio diaconi cardinalis per annum] . . . . . » 159
103. [Psalmi penitentiales] . . . . . » 164
104. [Quando coram Papa et cardinalibus celebratur missa sollempnis et fit sermo] . . . . . » 168
105. [De vesperis sollemnibus et etiam non sollemnibus presentibus Papa et cardinalibus, et de eorum officiis] . . . » 170
106. [Quomodo domini diaconi cardinales assistunt Pape in missis et in vesperis sollemnibus] . . . . . » 171
107. [De officio unius diaconi assistentis Pape in missis et vesperis sollemnibus] . . . . . » 171
108. [Quomodo stant patriarche inter cardinales induti in missis et vesperis sollemnibus, et quomodo sedent in Concilio Generali] . . . . . » 172
109. [De itineratione Pape] . . . . . » 173
110. [Que sunt agenda et servanda tam per dominos cardinales quam per alios, quando Papa exit de villa in qua Curia fuit vel stat, et quando revertitur] . . . . . » 175
111. Incipit ordo ad benedicendum imperatorem quando coronatur » 177
112. De coronatione regine . . . . . » 183
113. In unctione et coronatione regis . . . . . » 186
114. De inunctione regine . . . . . » 189
115. De coronatione regine . . . . . » 190
116. De communione eucharistie quam regina recipit de manu Pape . . . . . » 190
117. De canonizatione unius sancti . . . . . » 190
118. Ordo Romane Ecclesie ad sepeliendum Papam, episcopos, presbiteros et diaconos cardinales defunctos . . . . . » 192
119. Officium prioris diaconi cardinalis in annuntiatione domini Pape . . . . . » 198
120. Immutatio quoad aliqua contenta in Decretali *Ubi maius periculum*, posita *Extra de electione* libro VI, per sancte memorie dominum Clementem Papam VI . . . . . » 199
121. Sequuntur quedam ordinata per dominos cardinales post obitum prefati Clementis super electione . . . . . » 200
122. Officium misse vacante Sede Apostolica . . . . . » 200
123. Singularia quedam que in electione Romani Pontificis observantur . . . . . » 202
124. [Formula benedictionis papalis] . . . . . » 203

125. Rubrica quando celebratur pro rege vel imperatore mortuo » 203
126. [De benedictione vexillorum regum moventium bellum contra Saracenos] . . . . . » 205
127. Collecte in missa dicte, de quibus supra fit mentio . . . » 206
128. [De magistris et doctoribus qui fiunt per Papam vel in eius presentia] . . . . . » 207
129. Petitio pallii per procuratorem et iuramentum eius . . .

II

INITIA DES ORAISONS ET DES FORMULES

A

Ab ipso sanctificeris . . . honore cremaberis 85; 93
Absolve quesumus Domine . . . pietatis absterge 194; 197; 199
Accendat in nobis Dominus . . . eternae caritatis 64; 85; 94
Accingere gladio tuo . . . vicerunt regna 182; 187
Accipe . . . 37
  anulum . . . Ecclesiam etc. 37
  evangelium . . . potens est enim etc. 182; 187
  gladium desuper beati Petri . . . regnare merearis 19; 28; 37
  pallium plenitudinem . . . Romanae Ecclesiae 119
  potestatem etc. 86
  quaesumus Domine munera . . . pervenire concede 198
  regnum mundi et diadema . . . de manu Domini 180; 182; 188
  signum gloriae diadema . . . coronam percipias 119
  stolam etc. 91; 144; 174; 179; 186
Actiones nostras quaesumus . . . cepta finiatur 128; 129
A cunctis etc. 173 n.
Adesto nobis Domine quaesumus . . . nostra muniatur 119
Adesto quaesumus etc. 36; 174
Adesto (Domine) . . . impleatur effectu
Ad honorem Dei omnipotentis 147
  committimus tibi ecclesiam . . . tempore habuerunt 191
  et exaltationem fidei . . . relaxamus 198; 200
  investio te Papatu . . . Urbi et Orbi 153
  providemus de tali etc.
Ad honorem omnipotentis Dei 209
  assigno tibi pallium . . . Sede concessis 209
  tradimus tibi pallium . . . Sede concessis 74; 75; 78; 82; 83; 91; 206
Adiutorium nostrum . . . coelum et terram 92
Adiuva me Domine . . . misericordiam tuam 169
Adiuva nos Deus salutaris noster etc. 155
Ad laudem et gloriam . . . saecula saeculorum 84
A Domino factum est . . . oculis nostris 135
Adoramus te Christe etc. 124
Ad te Domine interni clamoris . . . fiducia loqui 135
Agios etc. 48; 67; 73; 75; 77; 80; 81; 89; 98; 108; 132; 135; 138; 139; 161; 169
Agnus Dei . . . nobis pacem 136
Ait latro ad latronem etc. 173 n.
Angelis suis Deus . . . viis tuis 197
Anima eius et animae omnium . . . requiescant in pace 35
Antiqua sanctorum Patrum etc. 195
Aperite mihi portas iustitiae . . . confitebor Domino 192; 194; 197
A porta inferi . . . animam eius 22; 40
Argentum et aurum non est mihi . . . tibi do 121
Assumus Domine Sancte . . . praemia sempiterna
Auctoritate Dei omnipotentis . . . Ecclesiae cardinalem 141; 142
  talem absolvimus . . .
Auctoritate omnipotentis Dei . . . quadraginta dierum 92
  omnibus qui venerunt . . . 208
  damus tibi licentiam legendi etc. mentibus introire 58; 83
Aufer a nobis . . . 119
Auxiliante Deo etc.
Ave sanctum 98; 132
  crisma 98; 132
  oleum

B

Beati immaculati in via etc. (*vs., ps.*) 91; 135
Beati quorum remissae sunt (*ps.*) 165
Benedic Domine quaesumus . . . praestare dignetur 181; 188
Benedicat vos omnipotens Deus . . . Spiritus Sanctus 91
Benedicite (*vs.*) 80
Benedicite omnia opera (*cant.*) 69; 91
Benedictus
  Dominus de die in diem . . . nostrorum 173 n.
  Dominus Deus Israhel (*cant.*) 128; 173
  qui venit in nomine . . . illuxit nobis 84

C

Calicem salutaris etc. 104; 133; 136
Carissime apparuit benignitas . . . Domino nostro 83
Cenantibus autem etc. 104; 133
Christus Dei filius qui est . . . repetatis illaesi 124
Christus factus est pro nobis . . . ad mortem 107; 136
Cogitabimus et cogitetis . . . Deo dante 140
Collegerunt etc. 129
Commune votum etc. 119
Communicantes et diem . . . muniamur auxilio 86, 125, 127
Concede etc. 129
Concede quaesumus omnipotens . . . servitus tenet 92; 125; 129
Confiteantur tibi Domine . . . benedicant tibi 91
Confitemini et ingrediar . . . ad domum Dei 195
Confiteor Dei omnipotenti . . . Deum nostrum 75; 82; 102; 168; 191
Corpus Domini nostri Iesu . . . vitam aeternam 72; 90
Corpus tuum Domine . . . refecerunt sacramenta 68; 90
Credidi propter (*ps.*) 104
Credo in unum Deum etc. (Credo in) 8; 48; 60; 61; 62; 76; 84; 93; 94; 95; 125; 127; 131; 139; 168; 188; 190; 208
Crucem tuam adoramus etc. 135
Crux fidelis etc. 135
Cum accepisset acetum etc. 136

D

Da nobis quaesumus Domine . . . persecutoribus exorare 92
Da quaesumus omnipotens Deus ut
  qui beatae Anastasiae . . . patrocinia sentiamus 83
  qui nova incarnati Verbi . . . fulget in mente 83
Debitum humani corporis . . . perfrui mereatur 196
De profundis clamavi ad te (*ps.*) 167; 204
Deus 131; 164
  a quo etc.
  auctor mundi conditor . . . in pace victores 178
Deus
  cui omnia vivunt . . . diligentibus te 195
  cui omnia vivunt . . . ablue indulgendo 193
  cui proprium est misereri etc. 133
  cuius dextera etc. 127
  cuius miseratione animae . . . fine laetentur 197
  Dei filius Iesus qui . . . Spiritus Sancti 179; 187
  enim firmavit orbem . . . tu es 84
  in adiutorium meum intende etc. 81; 95; 160; 163; 170

in cuius manu corda sunt . . . regna praecellat 178
infinitae misericordiae . . . consequamur effectu 173 n.
invictae potentiae . . . triumphalem 206
omnipotens etc. 187
omnium fidelium pastor etc. 127
Pater aeternae gloriae . . . conferat praemium 181; 188
Deus qui 139
Abrahae etc. apicem pervenisse 18; 27; 42
adesse non dedignaris . . . tempestate bellorum 180; 187
ad praedicandum aeterni . . . vicem recipiat 18; 27; 42; 198
apostolum tuum Petrum . . . pervenire valeamus 174
filios Israhel per maris . . . vera resurrectio 194
fundasti terram . . . 138
hodierna die etc. Dominus noster 63; 84; 93
humanae substantiae . . . nostra muniatur 174
miro ordine angelorum . . . 102
per Filium tuum angularem etc. Iesum Christum 127; 173 n.
salutis aeternae . . . corde perficiat 184
solus habes immortalitatem . . . flamma vitiorum 91
tribus pueris . . .
Deus regnorum omnium
et christiani maxime protector sit potens 180
protector da servo tuo N. regi sit potens 187
Deus tu
conversus etc. 83
convertens etc. 58; 74; 78; 82
Diaconum oportet offerre etc. 119
Dirigatur Domine oratio mea etc. 63; 85; 93
Dispersit dedit pauperibus . . . saeculum saeculi 23; 40
Domine
audivi etc. 134
Deus omnipotens cuius . . . placere contendat 179; 187
Deus pater omnipotens etc. 102
Domine isti sunt agni . . . sunt claritate 138
exaudi orationem meam (*vs. ps.*) 83; 91; 144; 166; 174; 179; 194; 195; 198; 207
exaudi orationem meam auribus percipe (*ps.*) 167
Iesu Christe . . . separari permittas 68; 89
Iesu Christe qui dixisti . . . coadunare digneris 48; 67; 73; 89
labia mea aperies etc. 81
ne in furore tuo arguas me . . . miserere mei (*ps.*) 164
ne in furore tuo arguas me . . . quoniam (*ps.*) 165
non sum dignus . . . anima mea 90
sancte pater omnipotens . . . benedicentibus nobis 103
Dominica die etc. 53
Domino
N. invictissimo Romanorum . . . et victoria 183
nostro N. a Deo decreto . . . Papae vita 19; 29; 37
Dominum N. sanctus Petrus elegit 22
Dominus
Berengarius Tusculanensis etc. 12
Hostiensis et Velletrensis etc. 11
Iesus Christus etc. 132
Neapoleo S. Adriani etc. 11
N. Hostiensis et Velletrensis etc. 11
nos benedicat etc. 80; 81
noster Summus Pontifex . . . quadraginta dierum 47
N. S. Adriani . . . legat epistolam 137
N. tituli S. Eusebii etc. 11
regnavit decorem induit . . . se virtute 83; 84

Dominus sit in corde tuo
ad annunciandum . . . sua sancta 62
ad pronuntiandum . . . evangelium pacis 60; 76

E

Ecce 16
annuntio vobis gaudium etc. 92
ego mitto ad vos prophetas etc. 134; 135
lignum Crucis etc. 177
mitto angelum meum etc. 121
sacratissimi sacerdotes . . . sollicitudo tepescat 127
Ecclesiae tuae etc.
Ego diaconum cardinalem 11
Arnaldus Sabinensis ep. . . . cardinales etc. 10; 11
Berengarius Tusculanensis . . . Dei evangelia 185
enim N. rex futurus . . . Dei evangelia 177
enim (N.) rex Romanorum . . . 11
frater Nicolaus Hostiensis etc. Summum Pontificem 10
Iacobus S. Georgii ad Velum . . . Dei evangelia 209
N. archiepiscopus ab hac in . . . pontificalis officii 209
N. electus ecclesiae instanter . . . Dei evangelia 209
N. procurator et . . . 109
sum pastor bonus etc. in aeternum 195
sum resurrectio . . . 23
talis etc. spiritum meum 93
Elegerunt Apostoli Stephanum . . . 110
Elegit te Dominus sacerdotem etc. 64; 85; 93
Elevatio manuum mearum etc. 129
Emendemus etc. (*resp.*) 119
Emitte etc. 36
Episcopum oportet etc. 121
Erigite vos 134
Eripe me etc. me permanebit 201
Erunt filii Iacob sicut . . . vias planas 173 n.
Erunt prava in directa . . . facie inimici 175; 179
Esto ei (nobis) Domine . . .
Et 201
applicabo eum et accedet ad me 62; 75; 93; 102;
benedictio Dei omnipotentis . . . maneat semper 203; 207
erit dux eius ex eo . . . eius producatur 201
eritis mihi in populum . . . in Deum 201
idcirco huic famulo tuo . . . omnium consequatur 37
Exaudi Christe (*laudes*) 19; 29; 37; 183; 198
Exaudi Domine etc. 119
Exaudi Domine preces nostras . . . infidelium paganorum 205
Exorcizo te creatura olei etc. 132
Exorcizo te immundissime etc. 131
Extra de electione (*decretalis*) 199
Exultabunt sancti . . . cubilibus suis 91
Exulta satis filia Syon . . . salvator mundi 90
Exultet iam angelica turba etc. 103

F

Fac quaesumus Domine . . . angelicis choris 193
Fiat commistio et consacratio . . . vitam aeternam 67; 90
Fiat misericordia tua Domine . . . in te 173 n.
Fidelium animae etc. 107
Fratres adeamus ad thronum . . . sua reverentia 201

G

Gloria in excelsis Deo etc.		8; 19; 28; 37; 41; 59; 60; 76; 83; 92; 94; 125; 127; 131; 139
Gloria laus etc.		22
Gloria Patri et Filio etc.		78; 83; 91; 110; 131; 136; 160; 174
Gratias agamus Domino . . .	*iustum est*	86; 94

H

Hanc igitur oblationem . . .	grege numerari	86
Haec dicit Dominus in etc.		134
Haec oblatio Domine salutaris . . .	perveniat hereditatem	207
Homines et iumenta salvabis . . .	misericordiam tuam	173
Honor omnium dignitatum etc.		37
Huius nos Domine sacramenti . . .	repulit vetustatem	90
Humiliate capita vestra Deo		120; 128; 160; 169

I

Immutemur habitu etc.		129
Incensum istud a te benedictum . . .	misericordia tua	63; 85; 93
In diebus illis dixit Dominus ad etc.		134
In diebus illis Stephanus . . .	in populo etc.	92
Induat te Dominus vestimento etc.		119
Indulgentiam absolutionem . . .	misericors Dominus	62; 75; 78; 83; 92; 103; 191; 203
In ecclesia S. Mariae . . .	tot feminae	137
In illo tempore egressus etc.		134
In memoria aeterna erit iustus . . .	non timebit	192; 194
In monte Oliveti etc.		129
In nomine Domini . . .	cum pace	124
In paradisum deducant te . . .	habeas requiem	194
In principio creavit Deus coelum etc.		103
In spiritu humilitatis . . .	Domine Deus	63; 85; 93; 135
Introibo ad altare Dei . . .	iuventutem meam	74; 75; 78; 82; 83; 119; 164
Investio te de Papatu Romano . . .	Urbi et Orbi	15
In viam pacis salutis . . .	ad propria	173
Ite missa est		69; 80; 90; 94; 99; 127; 132; 159; 161; 163; 169
Iudica me Deus et discerne (ps.)		74; 75; 78; 82; 164
Iuxta vestibulum etc.		129

K

Kyrieleison (extra missam)	20; 21; 29; 31; 38; 39; 91; 136; 173; 183; 198
Kyrieleison (in missa)	18; 26; 35; 41; 46; 59; 60; 76; 79; 83; 84; 91; 92; 131; 139; 157; 161; 180; 184; 187

L

Laudate Dominum de coelis etc.		195
Laudate Dominum in sanctis (ps.)		69; 91
Laetabundus etc.		163
Laetare Hierusalem etc.		108
Libera nos quaesumus Domine . . .	perturbatione securi	67; 80; 88; 135
Licet in . . . a Gregorio pp. X . . .	derogari volumus	199
Lumen ad revelationem gentium etc.		97
Lumen Christi		108
Lux fulgebit hodie . . .	et nobis etc.	83

M

Magnificat (cant.)		104; 128; 133; 136; 160; 170
Memento	novissimo die	195
de terra . . .	vivo et vero	65; 86
Domine famulorum . . .	indulgeas deprecamur	66; 88
etiam Domine famulorum . . .		128; 129
homo etc.	vitam aeternam	78; 82
Misereatur vestri . . .		108; 133; 136; 166
Miserere mei Deus (ps.)	tuere eos	143
Mitte eis auxilium de Sancto . . .	continuo recomandat	182
Mox autem ut coronandus . . .		20; 30; 120
Multos annos		60; 120
Munda cor meum etc.	divinum est	85
Munera nostra quaesumus . . .	proficiant	207
Munera quaesumus Domine . . .		

N

Ne reminiscaris		133
Ne tumultu Concilium agitetur etc.		122
Nihil proficiat inimicus . . .	nocere nobis	173; 179
Nobis quoque peccatoribus . . .	largitor admitte	66; 88
Non declines cor meum etc.		64
Non intres in iudicium cum . . .	Sanctae Trinitatis	193; 195; 197
Non nobis Domine . . .	da gloriam	91
Non participentur sancta . . .	et veritate	202
Nos		
aperimus tibi os . . .	soliti exercere	147
benedicat etc.		81
cogitavimus de talibus . . .	esse fiendum	141
episcopi presbiteri et . . .	duxerint eligendum	14
habemus de personis . . .	omnium fratrum	141
sequimur consilium . . .	talem numerum	140
Nostrorum Domine tibi . . .	placitae actionis	124
Nulla est Domine humanae . . .	sempiterna	123

O

Oblata Domine munera . . .	maculis emunda	94
Offerimus tibi Domine . . .	suavitatis ascendat	63; 85; 93
Officio nostrae indignitatis . . .	ingredi ianuam	185; 190
Omnipotens etc.		134
Omnipotens sempiterne Deus	operibus abundare	
dirige actus nostros . . .	potentiae conterantur	174
in cuius manu sunt . . .		206
miserere electo nostro etc.		15

miserere famulis . . .	virtute perficiant	143
praetende famulo tuo . . .	tempestate bellorum	187
qui me peccatorem etc.		60
qui vivorum etc.		60; 128
Omnis spiritus laudet Dominum etc.		195
Opus est misericordiae . . .	Abrahae transferatur	196
Oramus te Domine . . .	peccata mea	83
Ora pro nobis . . .	ut digni etc.	191
Orate (pro me) fratres. . .	Deum omnipotentem	64; 85; 94; 135
Oremus		36; 119; 134
dilectissimi nobis etc.	resuscitari faciat	195
fratres carissimi pro spiritu . . .	nos a malo	67; 88; 135
Praeceptis salutaribus . . .		129
Osanna filio David etc.	et salutare etc.	83
Ostende nobis . . .		

P

Panem caelestem accipiam . . .	Domini invocabo	89
Pange (hymnus)		135
Pastores loquebantur ad invicem etc.		84
Pax Domini sit semper . . .	spiritu tuo	67; 77; 89; 135; 158
Perceptio corporis tui . . .	percipiendam	89
Per intercessionem Archangeli etc.		63; 74
Per ipsum et cum ipso . . .	honor et gloria	66; 88
Per quem haec omnia Domine . . .	praestas nobis	66; 88; 98; 131; 158
Petre amas me etc.		178
Placeat tibi Sancta Trinitas . . .	miserante propitiabile	69; 91
Pone Domine custodiam ori meo etc.		85; 93
Pontifex sacerdos maximus . . .	fratribus similari	201
Popule meus etc.		135
Post haec autem rogavit Pilatum etc.		134
Postulat mater Ecclesia . . .	onus officii	119
Praecibus et meritis . . .	ad vitam aeternam	62; 75; 82; 92; 102; 168; 191; 203
Praesta quaesumus omnipotens etc.		139
Praetende quaesumus Domine . . .	postulat assequatur	179; 186
Praetiosi corporis et sanguinis . . .	odore perfundat	202
Procedamus cum pace . . .	Christi amen	97
Prospice quaesumus omnipotens	habitare mereatur	181; 188
Protector noster aspice Deus . . .	mentibus serviant	206

Q

Quam amabilia (ps.)		25; 35; 55
Quam oblationem . . .	Iesu Christi	65; 87
Quaemadmodum haec requies . . .	elegi eam	195
Quaesumus omnipotens Deus ut . . .	valeat pervenire	207
Quia eduxi te de terra Egipti etc.		135
Quia propter (decretalis)		12; 202
Quia surrexit Dominus vere . . .	apparuit Petro	137
Quid retribuam Domino . . .	salvus ero	68; 90; 155
Quid ultra debui facere etc.		135
Qui habitat (ps.)		205
Qui pridie . . .	corpus meum	65; 87
Quis enim est iste qui applicet . . .	ait Dominus	201
Quod ore sumpsimus . . .	sempiternum	68; 90

R

Refecti in etc.		132
Requiem aeterna (vs., missa de)		197; 204
Requiescant in pace (vs.)		163; 193; 194
Respice quaesumus Domine . . .	subire tormentum	99; 104; 107; 133; 136

S

Sacerdos sit sanctus . . .	sanctifico vos	201
Sacrificium Domine quod . . .	securitate constituas	208
Salva nos Christe salvator etc.		135
Salvos fac servos tuos (servum) . . .	in te	143; 179
Sancti apostoli Petrus et Paulus . . .	ad Dominum	203
Sancti Spiritus etc.		163; 169
Sanctus etc.		65; 77; 86
Sanctus Deus Sanctus fortis etc.		135
Sanctus Domini nostri . . .	vitam aeternam	90; 159; 163
Sanguis Domine familiam tuam . . .	sollemnia celebramus	90
Satiasti Domine principes et adversum . . .	sunt me	91
Sederunt Sequentia sancti evangelii etc.		79; 84; 120
Servus Domini nostri Iesu . . .	legat epistolam	137
Sicut cervus etc.		139
Si diligitis me mandata mea . . .	vos vivetis	201
Simili modo . . .	memoriam facietis	65; 87
Sit Dominus in corde tuo . . .	(verbum) suum	84; 92; 93
Sit nomen Domini . . .	in saeculum	15; 16; 20; 22; 25; 30; 33; 35; 38; 40; 69; 73; 77; 80; 81; 91; 99; 102; 120; 196; 170; 191; 206
Spiritus Sancti gratia nostrae . . .	queas et opereris	185; 189
Supplicationibus nostris . . .	soliditate roboretur	18; 27; 42
Supplices te rogamus . . .	gratia repleamur	66; 87
Supplici Domine humilitate	nominis reverendus	200
Suppliciter te Deus etc.		60
Supra quae propitio ac sereno . . .	immaculatam hostiam	87
Surrexit Dominus de sepulcro . . .	in ligno	136
Sursum corda . . .	ad Dominum	65; 86; 94
Suscipe		
Domine et hostias Ecclesiae . . .	christiana libertas	180; 187
Domine munera . . .	reddat innocuos	94
sancta Trinitas . . .	facimus in terris	64; 85; 94
sancte Pater . . .	in vitam aeternam	63; 84; 93
Suscipiat Dominus sacrificium . . .	suae sanctae	85; 94
Suscitabo mihi sacerdotem . . .	eos orbem	200
Suscitat de pulvere egenum . . .	gloriae teneat	22; 40

T

Talem absolvimus a vinculo . . .	Ecclesiae cardinalem	142
Te Deum laudamus etc.		15; 22; 23; 33; 94; 118; 125; 127; 143; 155; 191
Te igitur clementissime Deus	fidei cultoribus	65; 86
Temeritatis quidem est Domine . . .	dextera coronandus	196
Tentavit Deus Abraham etc.		139
Tibi Domine commendamus . . .	pietatis absterge	197
Tribuas ei Domine cathedram . . .	ei auctoritas etc.	37

	Dominum	69; 91; 204
Trium puerorum . . .		24; 108
Tu autem Domine etc.		
Tuae nobis Domine abundantia . . .	regimini gaudeamus	202
	U	
		199
Ubi maius periculum (decretalis)	salutis perpetuae	66; 87
Unde et memores . . .		129
Unus autem etc.	delicta populi	201
Ut misericors fieret et fidelis . . .	in viam pacis	173
Utinam dirigantur viae meae . . .		85; 93
Ut non declinet cor meum etc.		
	V	
Veniat quaesumus Omnipotens . . .	super hoc etc.	103
Veni creator Spiritus etc.		163; 191
Veni Sancte Spiritus etc.		163; 169
Veni sanctificator . . .	nomini praeparatum	63; 81; 85; 93
Venite adoremus		134; 135
Vere dignum et iustum est	amore rapiamur	86; 94; 125
quia per incarnati Verbi . . .		139
qui ascendens super omnes etc.		128
qui corporali ieiunio etc.	in sanctuario	202
Veste sancta utetur Pontifex . . .	muniamur auxilio	173 n.
Viam famulorum tuorum . . .	edoce me	173 n.
Vias tuas Domine . . .		161
Victimae paschali etc.	virtutis Dei	92
Video coelos apertos . . .		129
Vigilate etc.		

III

TABLEAU CHRONOLOGIQUE

p. 148	a. 1339/I/16	Avenione	tempore	Benedicti XII
p. 199	a. 1351/XII/6	Avenione	»	Clementis VI
p. 203	a. 1377/IX/3	Anagniae	»	Gregorii XI
p. 95, 70[a]	a. 1393/II/2	—	»	Clementis VII
p. 154, 99[c]	a. 1406/I/18	Saonae	»	Benedicti XIII
p. 207	a. 1406/IV/...	Saonae	»	Benedicti XIII
p. 153, 99[d]	a. 1406/VI/5	Saonae	»	Benedicti XIII
p. 149	a. 1406/VII/1	apud Fuianum (?)		Benedicti XIII
p. 205	a. 1407/II/12	Massiliae	»	Benedicti XIII
p. 207	a. 1407/V/...	Massiliae	»	Benedicti XIII
p. 205	a. 1407/XI/13	Saonae	»	Benedicti XIII
p. 208	a. 1407/IX/25	Saonae	»	Benedicti XIII
p. 204	a. 1408/I/23	in Portu Veneris	»	Ioannis XXIII
p. 154	a. 1412/X/16	Romae	»	Nicolai V
p. 108, 78[b]	a. 1448/I/20	Romae	»	Nicolai V
p. 95, 70[a]	a. 1449/II/1	Romae	»	Nicolai V
p. 162, 102[b]	a. 1452/IV/9	Romae	»	Nicolai V
p. 95, 70[a]	a. 1455/II/2	Romae	»	Sixti IV
p. 95, 70[a]	a. 1472/II/2	Romae	»	

IV

INDEX DES NOMS DE PERSONNES, DE LIEUX ET DES MATIÈRES PRINCIPALES

Les nomina sacra et les noms contenus dans les textes liturgiques, sauf ceux des litanies, sont exclus.

A

abbates forenses 21; 39
abbate Urbis 21; 39
absis S. Petri v. ecclesia S. Petri
s. Adrianus v. ecclesia S. Adriani; card. S. Adriani
Agathensis v. concilium Agathense
S. Agnes 183
Albanensis card. 14; 17; 27; 36; 42; 130; 152; 178
Albus card., tit. SS. Quatuor Coronatorum 148; 152
Anagnia (urbs) 204
s. Anastasia v. ecclesia S. Anastasiae
s. Andreas 29; 38; 183

s. Angelus v. ecclesia S. Angeli
Anglava v. Berengarius de
Anglia v. Eduardus rex
anulus
  parvus 16; 25; 57
  pastoralis 21
  pontificalis 15; 16; 25; 31; 35; 37; 39; 42; 46; 48; 51; 57; 62; 69; 203
  praeciosus non pontificalis 105
  quotidianus 55; 69
Apulia 204
Aragonia v. rex, regina Aragoniae
archus triumphales 24
arma Sabaudiae 204
Arnaldus
  card. ep. Sabinensis 11
  card. tit S. Mariae Novae 12
  card. tit. S. Priscae 9; 11; 12
Atrebatensis ep. 208
auditor contradictarum 96
auditores palatii 142
auditores Rotae 170
aula imperialis v. cappellanus aulae imperialis
aula papalis sive magnati, officiales, nobiles, ministeriales, aulae 177
Aurelianensis v. dux Aurelianensis
Avinio, Advinio, Avenio (urbs) . . . . . 115 n.; 148; 154; 186; 199; 204
Avinionensis ep. 154

B

banderarii, brandelarii, brandonarii 21; 31; 39
barberii papae . . . . . 174 n.
barrillus seu vas
basilica S. Petri v. ecclesia S. Petri
s. Basilius 19; 29; 38; 183
s. Benedictus 19; 29; 38; 183
Benedictus XII, papa 148; 152

Benedictus XIII, antip. . . . . 149 n.; 153 n.; 154 n.; 172 n.; 204; 205; 207; 209
Berengarius card., Tusculanensis ep. 9; 10; 11; 12
Berengarius de Anglava, card. . . . . 153 n.
Bie v. Guillelmus Bie
Bolonia v. card. de
brodatus 204
bulla vel littera papae 155
Burgensis v. ecclesia; Petrus
Burgundia v. dux Burgundiae

C

calcaria papae 44
Calcedonensis v. concilium Calcedonense
calciamenta papalia rubea 15
calciamenta quotidiana 134
calcei papae
  communes 15; 55; 70
  parvi 15
  religiosi 15
caligae papae rubeae, deauratae 15; 25; 35; 51; 55; 69; 129; 155
Cameracensis ep. 154
camerarius imperatoris 177
camerarius papae 143; 154; 172; 174; 178

canonici
  Lateranenses v. ecclesia S. Ioannis Lateranen
  Sancta Sanctorum v. eccl. S. Laurentii de Palatio
  S. Mariae Maioris v. eccl. S. Mariae Maioris
  S. Petri v. eccl. S. Petri
cantores 160
  cappellae
  Lateranenses v. eccl. S. Ioannis Lateranen
  S. Mariae Maioris v. eccl. S. Mariae Maioris
  S. Petri v. eccl. S. Petri
Cantuariensis ep. v. S. Thomas
cantus romanus 18
capitula Patrum Orientalium 121
cappella
  maior S. Petri . . . . . 108 n.
  S. Gregorii sive vestiarium S. Petri 16; 35
  S. Martini in eccl. S. Petri 104; 132
  S. Pancratii in eccl. S. Ioannis Lateranen 131
  S. Silvestri v. eccl. S. Silvestri 23; 41; 104
cappellanus
  aulae imperialis 183
  cappellae 205
  domini papae 104; 106; 142; 143; 162; 174; 175

cardinalis
  de Bolonia ep. Portuensis 152
  de Chalant . . . . . 154 n.
  de Hispania 149
  de Ianua . . . . . 95 n.
  Glandatensis 203
  S. Adriani 137
s. Caecilia 20; 29; 38; 183

Carolus
  de Duratio 205
  I, rex Siciliae 106
  rex Francie 204
Casa Maior v. palatium Zaccarine
Castellae v. rex, regnum
castellum Crescentii 177
s. Caterina 208
cathafalcum seu pulpitum ligneum 31
cathalogus Sanctorum 191; 192
cathedra papae 142 n.; 143; 145; 151; 160; 161; 162; 163; 169; 207 208

Chaiant v. card. de
chorus v. eccl. S. Ioannis Lateranen; eccl. S. Petri
Cinthius Musca in Pugna v. palatium Cinthii
claustrum canonicorum v. eccl. S. Ioannis Lateranen
Clemens V, papa 186; 199
Clemens VI, papa 152; 199; 200
Clemens VII, antip. 95 n.; 172 n.; 204
clerici 148
  camerae domini papae 171
  cappellae papae 15
  infimi, maiores, mediocres 5; 24
  Romani 185
cleri Romani universitas 177
clerus Urbis 121
codex Conciliorum
Colina v. porta Colina
Columna, P. de 32
comes 205
  de Luna 178
  Lateranensis palatii 204
  Sabaudiae 154
comitatus Venayssinus
concilium 121
  Agathense 121
  Calcedonense 122
  Ephesinum 8; 120
  Generale 199
  Lugdunense 121; 122
  Toletanum III, IV; XI
confessio beati Petri v. ecclesia S. Petri
corona quae vocatur regnum 20; 21; 22; 31; 33; 39; 40; 44; 126; 137

Constantinopolitanus v. imperator Constantinopolitanus
correrii alias cursores papae 175
corrector domini papae 96
Cortina v. platea Cortina
Crescentius v. castellum Crescentii
Criptaferrata v. monasterium
Curia, seu curiales, ministeriales, officiales, ordines et prelati Curiae Romanae; v. subdiaconus Curiae 6; 8; 15; 43; 51; 53; 100; 101; 106; 108; 109; 111; 116; 117; 118; 119; 124; 125; 128; 130; 140; 141; 142; 148; 149; 150; 151;

152; 153; 154; 163; 175; 176; 183; 186; 199; 204; 210

D

decretalis « Quia propter » Extra I, 6, 42 (ed. Friedberg, II, 68-69) 12; 202
decretalis « Ubi maius periculum » in VI, I, 6, 3 (ed. Friedberg, II, 946) 199
diaconi basilicarii 137
discores iuris 207
dilectissimus v. masserius
Dominicus Nicolai de Saleria, clericus cerimoniarum 95 n.
domus Predicatorum v. palatium Predicatorum
Duratium v. Carolus de Duratio 204
dux Aurelianensis 208
dux Burgundiae

E

ebdomedarius 127
Ebredunensis card., tit. S. Marci 148; 152
ecclesia 95 n.
  Burgensis 204
  Fratrum Predicatorum Avinione 9; 11; 22; 39; 97; 138
  S. Adriani (titulus) 84; 125; 127
  S. Anastasiae (statio) 14
  S. Angeli (titulus) 129; 133
  S. Crucis quae dicitur Hierusalem 95 n.
  S. Emiliani de Lara (collegiata) 9; 11
  S. Eusebii (titulus) 130; 131
  S. Georgii 10
  S. Georgii ad Velum Aureum 22; 25; 40; 95 n.; 130; 133; 136; 138
  S. Ioannis Lateranensis 22; 26; 28; 29
    altare 130
    campanae 22; 40; 95 n.; 132
    canonici 26; 28
    cantores 131
    cappella S. Pancratii 26
    chorus 131
    claustrum 31
    gradus 22; 39
    platea 22; 31; 130
    porta sive fores 22; 23; 40
    porticus 40; 132
    prior 95 n.
    tribuna 109; 112; 114
  S. Laurentii 5; 18; 22; 23; 40; 41; 104; 132; 133; 136; 138
  S. Laurentii de Palatio quae dicitur Sancta Sanctorum 23
    altare 23
    canonici 136
    imago Salvatoris 138
    porticus 18; 22; 23; 40
    prior

S. Marci (titulus) . . . 22; 39; 148
S. Mariae de Donis Avinione . . . 115 n.
S. Mariae in Cosmedin . . . 12
S. Mariae in Porticu . . . 10
S. Mariae in Transpadina . . . 183
S. Mariae in Turribus . . . 177; 178
S. Mariae Maioris . . . 97; 124; 125; 126; 137; 138
canonici . . . 137
cantores . . . 124; 138
capita columnarum . . . 138
palatium . . . 126; 138
presbiterium . . . 138
presepe, (statio ad) . . . 125
primicerius . . . 137; 138
S. Mariae Novae (titulus) . . . 12
S. Mariae Scolae Grecorum . . . 128
S. Nicecii . . . 32
S. Nicolai in carcere Tulliano . . . 9; 11; 12
S. Pauli (statio) . . . 127; 137
S. Petri . . . 185
abside . . . 17; 18; 19; 35; 36; 37; 139; 162 n.; 179; 182; 186
altare maius . . . 185
altare S. Leonis . . . 179
altare S. Mauritii . . . 35; 178
canonici . . . 21; 39; 177; 185
cantores sive scolenses . . . 108 n.
cappella maior . . . 16; 35
cappella S. Gregorii sive vestiarium . . . 17; 37
chorus . . . 179; 186
confessio . . . 21; 31; 39; 177
gradus sive scalae . . . 21; 39; 178
ostium quod porta Argentea vocatur . . . 16; 36
prior . . . 178
rota . . . 177
secretarium . . . 108 n.
stalla . . . 9; 11; 12; 147
S. Priscae (titulus) . . . 97; 128; 129
S. Sabinae . . . 22
S. Salvatoris . . . 22; 40; 129
Sancta Sanctorum v. eccl. S. Laurentii de Palatio.
S. Silvestri, , v. etiam cappella, . . . 148; 153
S. Quatuor Coronatorum (titulus) . . . 126; 148
S. Stephani in Celio monte (titulus) . . . 97
S. Susannae . . . 131
S. Thomae . . . 205
S. Victoris, Massiliae . . . 203
Ecclesia Romana v. Romana Ecclesia.
Eduardus, rex Angliae . . . 24
elmutia . . . 123
Ephesinus v. concilium Ephesinum.
epistula papae Leonis ad Flavianum . . . 95 n.
Eugenius [IV] papa . . . 122
Euthicetis errores . . . 101

F

falsarii bullae papalis . . . 149 n.; 154; 174;

familia domini papae, sive familiares, famuli papae . . . 175
6; 21; 22; 32; 39; 43; 46; 48; 50; 55; 69; 70; 96; 139; 145; 154; 174; 175; 176; 177
fascula, signum correctionis et regiminis . . . 16; 19; 21; 22; 23; 28; 31; 37; 39; 40
Flabellus . . . 48
Flavianus ep., (epistola papae Leonis ad) . . . 122
Francia, v. etiam Carolus rex, . . . 154 n.
Franciscus card., tit. S. Mariae in Cosmedin . . . 12
Fratres Minores . . . 207
Fratres Predicatores, v. etiam ecclesia, palatium, . . . 33; 208
Fulanus (?) . . . 149 n.

G

S. Gabriel . . . 19; 29; 38; 183
Galeotus de Riccasolis, familiaris papae . . . 154; 155
ganti . . . 207
S. Georgius ad Velum Aureum v. ecclesia S. Georgii.
S. Georgius, cappella S. Gregorii v. . . . 199
Gerunda v. Berengarius de Anglava, card. de. . . . 204
Gerundensis ecclesia . . . 96; 97; 106
Glandatensis v. card. . . . 205
gradus seu scalae v. ecclesia S. Ioannis, S. Petri. . . . 208
Graeci . . . 9; 11; 12
Granata v. rex Granatae.
s. Gregorius; cappella S. Gregorii v.
Gregorius X, papa
Gregorius XI, papa
guarnellus, garnellus, varnellus, mitra de.
guerra
Guillelmus Bie, subdiaconus papae
Guillelmus card., tit. S. Nicolai in carcere Tulliano

H

haeretici (processus) . . . 101
Hierusalem v. ecclesia S. Crucis in Hierusalem.
Hispania v. card. de. . . . 9; 10; 11; 14; 18; 27; 35; 36; 37; 42; 178; 179; 186; 189
Hostiensis card. ep.

K

Karolus v. Carolus

I

Iacobus card., tit. S. Georgii ad Velum Aureum . . . 10
Iacobus Gaetanus . . . 132 n.
Ianua v. card. de.
imago Salvatoris ad Sancta Sanctorum . . . 136
imagines depictae in libro missali . . . 65
imperator Constantinopolitanus . . . 106
imperator Romanorum . . . 183
imperium Romanum . . . 181
imponentes nova pedagia (processus) . . . 101

indulgentiae . . . . . 31; 47; 62; 75; 92; 93; 102; 130; 162 n.; 168; 191; 192
Ioanna, regina Siciliae 204
s. Ioannes Baptista 19; 29; 38; 183
Ioannes card., subdiaconus papae 119; 138
Ioannes de Querro 207
S. Ioannes Lateranensis v. ecclesia S. Ioannis Lat.
Ioannes XXII, papa 110
Ioannes XXIII, antip. 154; 155
Iudaei; lex Iudaeorum v. 6; 21; 32; 35; 39; 134; 135; 136
Iudices Romani 178

L

Lateranense palatium v. palatium Lateranense.
laici infimi, maiores, mediocres, honorabiliores, nobiliores, principaliores 15; 34; 41; 97; 106
Lateranenses canonici v. ecclesia S. Ioannis Lat.
Lateranensis ecclesia, platea, porticus, tribuna, v. ecclesia S. Ioannis Lateranensis.
Lateranum, v. etiam ecclesia S. Ioannis Lat. 21; 24; 39; 129; 131; 133
s. Laurentius 183
Lazarus de..., subdiaconus papae 208
L. card., Albanensis ep. 14
L. card., tit. S. Angeli 14
s. Leo 19; 29; 38; 183
Leonis I papae epistula ad Flavianum 122
lex Iudaeorum; Iudaei v. 21; 32; 35; 39
liber
camerae qui vocatur Politicus (v.) 33; 41; 105
doctorum iuris 208
epistolarum 52; 60; 76
evangeliorum, evangelii 17; 26; 36; 37; 44; 52; 57; 58; 60; 61; 73; 74; 76; 92; 119; 120; 121; 131; 134; 157; 168
missalis; imagines depictae in, v. 47; 48; 50; 52; 59; 62; 63; 65
ordinarius 98; 102; 186
ordinarius antiquus 169
papalis 110
Politicus seu liber camerae (v.) 41; 105; 125; 126; 138
pontificalis, libri pontificales; Pontificale Romanum v. 36; 99
pontificalis parvus 53
seu codex Conciliorum 122
viridis . . . . . 149 n.
litaniae Sanctorum 19; 29; 38; 183; 198
littera vel bulla papae 155
s. Lucia 20; 29; 38; 183
s. Ludovicus 191
Ludovicus, rex Siciliae 204
Lugdunensis ep. 152
Luna, v. comes de.

M

s. Macharias 38
magistri in theologia 207; 208
malachinus 126
maletus . . . . . 32; 44; 174 n.
s. Marchus v. ecclesia s. Marci.
marescalcus papae, marescallus; senescalcus v.
S. Maria in Cosmedin v. ecclesia S. Mariae in.
S. Maria in Porticu v. ecclesia S. Mariae in.
S. Maria Maior v. ecclesia S. Mariae Maioris.
S. Maria Nova v. ecclesia S. Mariae Novae.
S. Maria Scolae Grecorum v. ecclesia S. Mariae Scolae. 189
Maria regina, mater regis Roberti (v.) 121
s. Martina v. palatium S. Martinae.
s. Martinus v. cappella S. Martini.
Martinus ep. 175
masserius vel domicellus sive ostiarius, alias serviens armorum 205; 207; 208
Massilia, urbs 207
Massiliensis ep. 10
Matheus card., tit. S. Mariae in Porticu 19; 29; 38; 183
Mediolanensibus v. Nicolaus de. 43
s. Michael 127
monasterium Cripteferratae 185
mons Celius 148; 152
mons Gaudii . . . . . 108 n.
Montis Olivi card., tit. S. Stephani in Celio monte . . . . . 108 n.
Mutinensis ep.
Musca v. palatium Cinthii Musca

N

Narbonensis archiep. 154
Neapoleo card., tit. S. Adriani 9; 10; 11; 12; 168
s. Nicetius v. ecclesia S. Nicetii
Nicolai Dominicus de Saleria v. Dominicus Nicolai
s. Nicolaus in carcere Tulliano v. ecclesia S. Nicolai 9; 10; 11
Nicolaus card., Hostiensis ep. 9; 11
Nicolaus card., tit. S. Eusebii 155
Nicolaus de Mediolanensibus . . . . . 95 n.; 108 n.; 162 n.
Nicolaus V papa 33
nobiles maiores, principaliores, servientes papae . . . . .

O

officium sive missa de beata Virgine Maria 45; 77
officiales palatii Lateranensis 23; 40
ostiarius v. masserius
Ostiensis ep. v. Hostiensis ep.
ostium S. Petri quod porta Argentea vocatur v. ecclesia S. Petri; porta Argentea

P

palatium
Cinthii Musca in Pugna 22; 39
domini papae ad S. Mariam Maiorem; porticus, porticellus v. 126; 138

domini papae apud S. Petrum . . . 16; 44; 108 n.; 127; 132
Lateranense; comes, officiales palatii v. . . . 23; 40; 129; 130; 132; 137; 138; 178
maius . . . 130
seu domus Predicatorum . . . 33
S. Martinae . . . 22; 39
Zaccariae papae sive Casa maior . . . 22
Pampanianus ep. Parmensis . . . 10
s. Pancratius v. cappella S. Pancratii
papatus Romanus v. Romanus papatus
papilio, -onis . . . 175
in Parione . . . 39
Parmensis ep. v. Pampanianus
Patres Orientales v. capitula Patrum
Patriarchae quatuor Ecclesiarum . . . 105
s. Paulus apostolus; ecclesia S. Pauli v. . . . 19; 28; 29; 37; 38; 183
pedule, -is . . . 15
s. Petrus, corpus S. Petri; ecclesia S. Petri v. . . . 18; 19; 22; 27; 28; 29; 37; 38; 42; 182; 183; 187; 209; 211
Petrus card. . . . 14
Petrus Burgensis, clericus cerimoniarum . . . 95 n.; 162 n.
Petrus ep. Cameracensis . . . 153
Petragoricensis card., ep. Albanensis . . . 152
piratae maris (processus) . . . 101
platea Cortina . . . 177
platea Lateranensis . . . 22; 39
poenitentiarii Curiae . . . 43
pons S. Spiritus . . . 154
ponticellus . . . 185
pontifex Romanus v. Romanus pontifex
Pontificale Romanum . . . 186
populus Romanus v. Romanus populus
porta Argentea sive ostium S. Petri . . . 21; 39; 178
porta Colina . . . 177
porta sive fores ecclesiae S. Ioannis Lateranen . . . 22; 31; 130
porta Latina . . . 95; 113
porticellus palatii S. Mariae Maioris . . . 126
porticus ecclesiae S. Laurentii de Palatio . . . 138
porticus Lateranensis . . . 22; 23; 40
porticus palatii ad S. Mariam Maiorem . . . 126
Portuensis ep. card. . . . 18; 27; 36; 42; 152; 153; 178
Portus Veneris . . . 204
praefectus navalium . . . 31; 39; 185
praefectus Urbis . . . 139; 137; 177; 185
Praesepe (statio ad) . . . 125
presbiterium S. Mariae Maioris v. ecclesia S. Mariae
primicerius S. Mariae Maioris . . . 137; 138
primicerius S. Petri . . . 18; 21; 177; 180; 185
primicerius iudicum Romanorum . . . 178
prioratus S. Spiritus . . . 154
prior Lateranensis . . . 40; 132
prior S. Petri . . . 16; 36
prior Sancta Sanctorum . . . 18; 22; 23; 40
s. Prisca v. ecclesia S. Priscae
Pugna v. palatium Cinthii Musca in

quaterni cerimonialium . . . 109

Q

Querre v. Ioannes de . . . 19; 29; 38; 183
Quia propter v. decretalis . . . 205

R

s. Raphael . . . 205
regina Aragoniae . . . 204
regnum v. corona . . . 204; 205; 207
regnum Castellae . . . 204
rex Aragoniae . . . 205
Castellae . . . 177
Franciae; Carolus rex v. . . . 106; 186; 204
Granatae . . . 162 n.
Romanorum . . . 186; 189
Siciliae; Carolus, Ludovicus, Robertus rex v. . . . 95; 97; 108; 109; 110; 112; 114; 115; 116; 128; 130; 155; 199
Ungariae; Carolus, Ludovicus, Robertus rex v. . . . 128
Riccasolis v. Galeotus de
Robertus, rex Siciliae . . . 7; 14; 16; 26; 37; 51; 52; 64; 94; 119; 141; 142; 155; 178; 189; 192; 198; 200; 202; 205; 209
Roma; Urbs v. . . . 15; 210
Romana consuetudo . . . 6; 7; 8; 9; 12; 14; 17; 25; 35; 37; 45; 54; 107; 109; 110; 111; 112; 115; 116; 124; 147; 199; 210
Romana Curia v. Curia . . . 24; 185
Romana Ecclesia . . . 129
Romanus papatus . . . 178
Romanus pontifex . . . 152
Romanus populus . . . 178
rosa aurea . . . 152
Rota v. auditores Rotae
rota ecclesiae S. Petri
Ruthenensis card., ep. Portuensis . . . 19; 29; 38; 183

S

Sabaudia v. comes, arma Sabaudiae . . . 11; 12; 27; 152
s. Sabba . . . 174; 175; 176; 177
s. Sabina v. Ecclesia S. Sabinae . . . 131
Sabinensis ep. . . . 25; 35; 44; 45; 51; 55; 69; 99; 106; 155; 198
Saleria v. Dominicus Nicolai de
salmerius papae
Sancta Sanctorum in Veteri Testamento
Sancta Sanctorum v. ecclesia S. Laurentii de Palatio
sandalia papae

Finito di stampare
il 5 Novembre 1966
nella Tipografia di proprietà
di Don Cesare Simonetti
in Fregene (Roma)